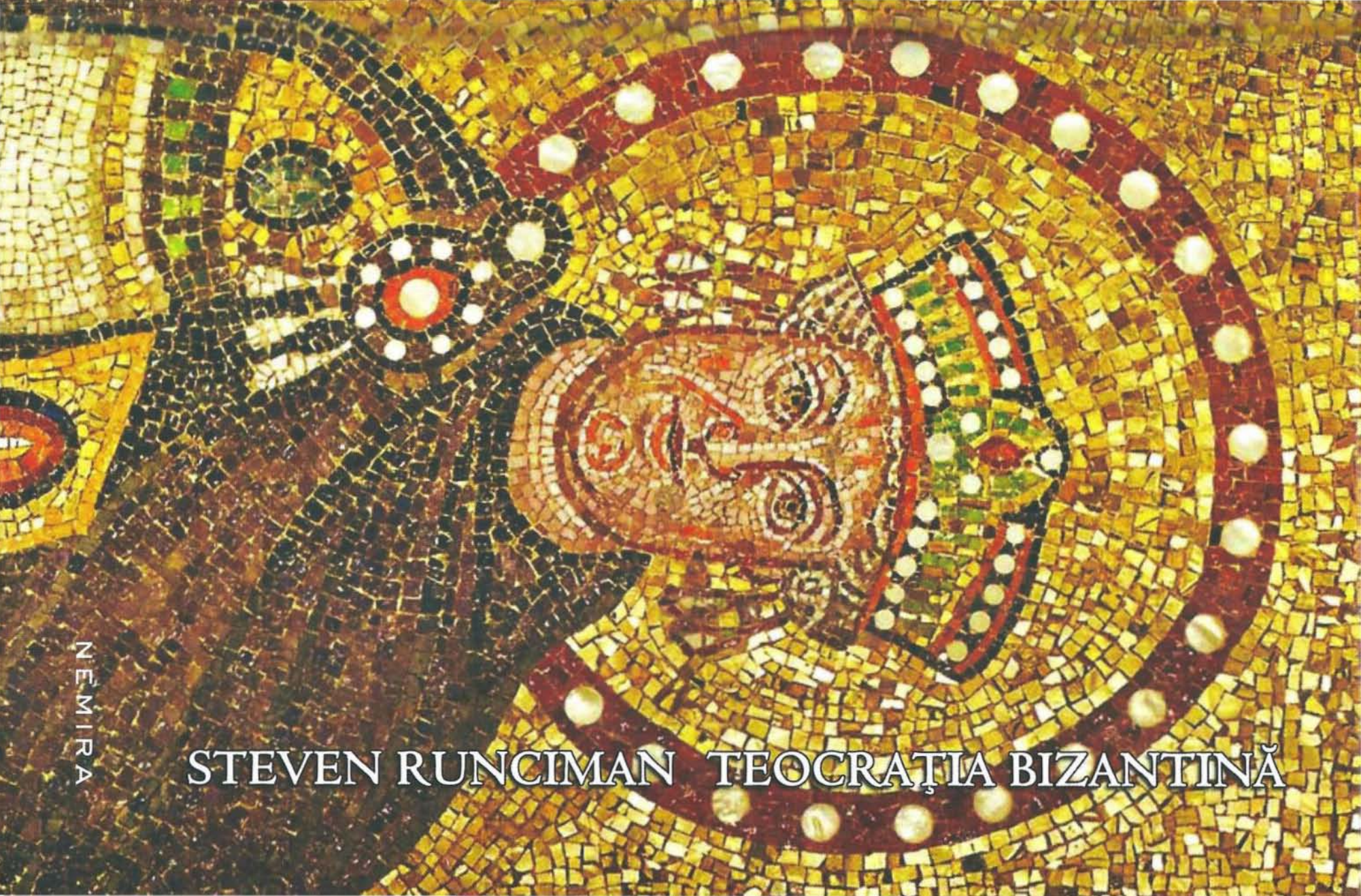
NEMIRA
STEVEN RUNCIMAN TEOCRAȚIA BIZANTINĂ

BYZANTIVM

Colecţie coordonată de Vasile Adrian Carabă

Sir STEVEN RUNCIMAN (1903–2000) este una dintre figurile proeminente ale Medievisticii și Bizantinologiei britanice din secolul al XX-lea care, din perspectiva metodei, amintește mai degrabă de istoricii secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, ca Edward Gibbon sau George Finlay, metodă moștenită, probabil, de la profesorul său de la Trinity College, John Bagnell Bury. El însuși se autodefinea ca „istoric de modă veche". Spre deosebire de majoritatea savanților, Runciman a fost în cea mai mare parte a vieții sale un liber profesionist, fapt datorat și moștenirii unei averi uriașe în anul 1937 de la bunicul său. A predat doar între 1929 și 1937 la Cambridge și în perioada 1942-1945 la Istanbul, unde a primit titlul de profesor. A călătorit foarte mult, ținând conferințe sau prelegeri, iar datorită prieteniei cu mulți dintre aristocrații și politicienii țărilor răsăritene a obținut unele documente greu accesibile. Runciman a devenit celebru atât pentru teme ca: istoria cruciadelor, relațiile bizantino-apusene, islamul și lumea creștină, căderea Constantinopolului sau ortodoxia bizantină și postbizantină, cât și pentru stilul său narativ captivant, atipic pentru un cercetător. În viziunea sa, istoria este ca o poveste în care nu interpretarea evenimentului este cel mai important lucru, ci sentimentele, trăirile personajelor, gravitatea întâmplărilor. Steven Runciman chiar își începe una dintre lucrări cu: „A fost odată."

Dintre cărțile sale, care cunosc multe reeditări și traduceri, amintim: *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign* (Cambridge, 1929); *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, 1930); *The Medieval Manichee: a Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947); *A History of the Crusades*, vol. 1: *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem* (Cambridge, 1951); vol. 2: *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East* (Cambridge, 1952); vol. 3: *The Kingdom of Acre and the Later Crusades* (Cambridge, 1954); *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries* (Oxford, 1955); *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge, 1958 – *Vecerniile siciliene*, Nemira, 2011); *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1965 – *Căderea Constantinopolului*, Nemira, 2011); *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968); *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970); *The Orthodox Churches and the Secular State* (Auckland, 1972); *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese* (Londra, 1980); *A Traveller's Alphabet. Partial Memoirs* (Londra, 1991).

STEVEN RUNCIMAN

TEOCRAȚIA BIZANTINĂ

Traducere din limba engleză și studiu introductiv
VASILE ADRIAN CARABĂ

NEMIRA

Coperta: Dana IONESCU, Alexandru CSUKOR
Ilustrația copertei: Bazilica Sant'Apollinare Nuovo din Ravenna,
Împăratul Iustinian I (detaliu)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
RUNCIMAN, STEVEN
Teocrația bizantină / Steven Runciman ; trad. și studiu introductiv: Vasile Adrian Carabă. - București: Nemira Publishing House, 2012
Index
ISBN 978-606-579-378-1

I. Carabă, Vasile Adrian (trad., pref.)

322

The Syndicate of the Press
of the University of Cambridge, England
THE BYZANTINE THEOCRACY
(The Weil lectures, 1973)
© Cambridge University Press, 1977

© Nemira, 2012

Redactor: Monica ANDRONESCU
Tehnoredactor: Alexandru CSUKOR

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-579-378-1

O teocraţie atipică: Bizanţul. Precizări cu privire la statutul împăratului în Biserică

Înfăţişând din perspectivă diacronică relaţia Stat–Biserică în Imperiul Bizantin, Steven Runciman defineşte coexistenţa şi conlucrarea acestor două instituţii printr-un concept surprinzător, dar care a făcut deja istorie: teocraţia bizantină. Dacă în societatea modernă, probabil ca urmare a „roadelor" Revoluţiei Franceze, Dumnezeu este exilat în viaţa privată, intimă a omului, prezenţa Sa „publică" ocazională părând mai degrabă o concesie din partea „stăpânitorilor acestei lumi", iar proniei Sale recomandându-i-se, aşadar, discreţie, în lumea Bizanţului, Dumnezeu este atotprezent deopotrivă în viaţa publică şi privată. Acel *nihil sine Deo* nu pare a fi fost mai acasă ca acolo. Firește, astăzi, termenul *teocraţie* dă multora bătaie de cap, dacă nu chiar frisoane, iar sintagma întrebuinţată de Runciman duce cu siguranţă la o accentuare a nedumeririi, de vreme ce Imperiul Bizantin nu este şi nici nu poate fi asimilat ca înţeles Califatului arab, unde religia este stat şi statul religie. Steven Runciman nu a preferat varianta „teocraţia în Bizanţ", ci *teocraţia bizantină*, accentul căzând de la bun început pe specificitatea ei, chiar dacă teocraţia în sine pare a fi sau a fi fost oriunde cam acelaşi lucru. Pentru cei familiarizaţi cu tipul de teocraţie biblică, veterotestamentară, sau cu cea islamică, de provenienţă mai

nouă, teocrația bizantină le va părea în „teorie", dacă nu străină, cel puțin atipică[1].

În concepția bizantină, Dumnezeu este prezent în lume atât prin Biserică, prin care se face simțită tuturor dragostea Sa și în care credincioșii se mântuiesc, cât și prin instituția imperială, prin stat, prin care El își descoperă mai degrabă puterea și dreptatea. Asemenea unui om, statul reprezintă trupul lumii, iar Biserica sufletul. De la Teodosie cel Mare (379–395), din momentul în care creștinismul devine religie de stat, s-a simțit nevoia reglementării raportului dintre cele două instituții nu doar la nivel teoretic, ci și juridic. Primul împărat care face acest lucru, devenind astfel ideologul prin excelență al teocrației politice bizantine, a fost Iustinian (527–565) prin a sa *Introducere* la Novela 6: „Cele mai mari daruri pe care Dumnezeu în nemăsurata Sa milă le-a dat oamenilor sunt preoția și împărăția [*sacerdotium* et *imperium*]. Primul slujește lucrurilor dumnezeiești, cel de-al doilea celor omenești, dar ambele au același izvor unic și împodobesc viața omului. Nici unei alte demnități împăratul nu ar trebui să arate mai mare atenție decât celei a preoților, de vreme ce ei mereu se roagă lui Dumnezeu, chiar din încredințarea sa. Dacă [însă] primul [dar], orientat spre Dumnezeu, este întru totul impecabil, iar celălalt împodobește în mod corect și potrivit imperiul, atunci există o splendidă armonie [gr. συμφωνία] care va oferi omului binele general și tot ceea ce este necesar. De aceea, grija noastră cea mai mare este pentru învățăturile descoperite de Dumnezeu și pentru integritatea preoției" (Prooim. Nov. 6)[2].

---

[1] Lucrări mai importante despre ideologia politică bizantină: Francis Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background* (Dumbarton Oaks Studies, 9/Washington, 1966) 2 vol.; Endre v. Iványka, *Rhomäerreich und Gottesvolk. Das Glaubens-, Staats- und Volksbewusstsein der Byzantiner und seine Auswirkung auf die ostkirchlich-osteuropäische Geisteshaltung* (Alber Verlag Freiburg, 1968); Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin* (Paris, P.U.F., 1975) [și în varianta românească: *Ideologia politică a Imperiului bizantin*, traducere: Cristina Jinga, postfață: Nicola Șerban Tanașoca (București, Corint, 2002)]; Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin* (Paris, Gallimard, „Bibliothèque des histoires", 1996); Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330* (Cambridge, 2007).

[2] Novela în sine reglementează chestiuni de natură bisericească, cum ar fi cele legate de hirotonirea episcopilor sau a preoților și de averea Bisericii. Fără

Deși pentru Iustinian, potrivit lui Steven Runciman, *sacerdotium* ar fi o demnitate mai înaltă decât *imperium*-ul, epoca acestui împărat a fost considerată „pe bună dreptate apogeul dominației imperiale asupra Bisericii"[3]. Nu-l putem contrazice pe Runciman, izvoarele din timpul lui Iustinian nu ne oferă și contraargumente, dar nici nu ne dau vreun motiv să afirmăm că Iustinian nu ar fi văzut – cel puțin la nivel teoretic – o egalitate între cele două „daruri", dacă nu chiar o superioritate a preoției. Dar oricum ar fi fost, aceste cuvinte ale lui Iustinian au devenit un fel de conștiință eclesiastică în raport cu statul, clamate sau insinuate de unii înalți ierarhi ai Bisericii în decursul istoriei bizantine, dar neuitate nici de împărați, semn că ele au format o constituție neratificată, dar general recunoscută. Dovadă stau în acest sens patriarhul Fotie (858–867 și 877–886) și împăratul Ioan Tzimiskes (969–976). Noutatea la marele patriarh este cheia hristologică de interpretare a simfoniei, căci pentru el nu există două puteri separate, ci doar una, teocratică, așa cum în Hristos există două firi „neamestecate și neschimbate, neîmpărțite și nedespărțite" într-un singur ipostas al Logosului întrupat[4].

---

a avea pretenție de infailibilitate, se poate spune că această novelă pune bazele dreptului canonic bisericesc. Legat de aceasta, vezi și Herbert Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* (Viena, 1964), p. 188. Cu privire la sensul noțiunii de *symphonia* în timpul lui Iustinian, vezi: Manfred Clauss, „Die συμφωνία von Kirche und Staat zur Zeit Justinians", în: Karlheinz Dietz/Dieter Henning/Hans Kaletsch (eds.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum.* Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet (Würzburg, 1993), pp. 579–593; vezi și Vasile Adrian Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen *Symphonia* am Beispiel des Hofzeremoniells", în: Mihai-D. Grigore/Radu Harald Dinu/Marc Živojinović (eds.), *Herrschaft in Südosteuropa. Kultur- und sozialwissenschaftliche Perspektiven* (V&R unipress, Göttingen, 2012), p. 136 n. 5 (cele mai multe dintre informațiile care privesc elemente de ceremonial al curții bizantine se bazează pe acest studiu al meu).

[3] Runciman, *Teocrația...*, p. 63.

[4] Anton Wladimirowitsch Kartaschow, „Entstehung der kaiserlichen Synodalgewalt unter Konstantin dem Großen, ihre theologische Begründung und ihre kirchliche Konzeption", în: Gerhard Ruhbach (ed.), *Die Kirche angesichts der konstantinischen Wende* (Wege der Forschung/306; Darmstadt, 1976), 149–167, aici pp. 159 și 165. Afirmația lui Ioan Tzimiskes, o repetare aproape ad litteram

În orice caz, Iustinian nu a făcut nimic altceva decât să definească o stare de fapt, cu începuturi în epoca lui Constantin cel Mare. Între stat şi Biserică exista deja o relaţie de tipul *quid pro quo*, pentru faptul că împăratul Constantin cel Mare îi oferise Bisericii sprijin chiar şi în materie de credinţă, făcând-o să se simtă datoare cu un contraserviciu, îmbrăcând această „datorie într-un nor de aşa-zisă teologie politică"[5]. Acest serviciu contra serviciu (*do ut des* – îţi dau ca să[-mi] dai) duce la o concepţie politico-bisericească acceptată atât de stat cât şi de Biserică, definită în istoriografia modernă occidentală ca „ortodoxie politică"[6], prin care împăratul devine apărător şi protector al Bisericii (*defensor et protector Ecclesiae*) şi unde este obligatoriu să domine armonia, iar Dumnezeu, prin Biserică, îşi manifestă milostivirea faţă de el şi de domnia sa: „Apără întregul trup al Domnului Iisus, ca şi El, prin cerească favoare, să păzească domnia ta", îi spune Sfântul Ambrozie lui Teodosie cel Mare (379–395)[7]. Aşadar, prin această *armonie*, nu se mai putea trasa o linie de demarcaţie categorică între Biserică şi stat, credinţă şi politică, iar problemele unei instituţii deveneau, în consecinţă, şi ale

---

după Iustinian, se găseşte la Leo Diaconus, *Historia*, VI, 7 (101.20–102.1). Prooimion-ul la *Epanagoga* împăratului Vasile I Macedoneanul a fost atribuit lui Fotie, iar ideea simfoniei clamate de patriarh nu este alta decât cea a Novelei 6; vezi: Hans-Georg Beck, *Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte/ 1970, 2; München, 1970), p. 30, n. 36 şi 37.

[5] Hans-Georg Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Vandehoeck & Ruprecht in Göttingen, 1980), p. 5. Această lucrare a lui Beck urmează să fie publicată în traducerea mea în aceeaşi colecţie *Byzantivm* a Editurii Nemira.

[6] *Ibidem*, p. 148 şi urm. Un capitol special dedică Beck acestei concepţii în lucrarea sa: *Das byzantinische Jahrtausend* (München, 1994), pp. 87–108.

[7] Textul nu aparţine unei discuţii directe cu împăratul, ci se regăseşte în *Ep.* 41 a Sf. Ambrozie către sora sa, PL 16, 1120. 26; *apud* Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen Symphonia...", p. 138 şi n. 12. În ciuda unei sonorităţi speciale, „ortodoxia politică" nu este vreo expresie a „cezaropapismului"; vezi: Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche...*, p. 6. Încă cea mai bună lucrare legată de aşa-zisul „cezaropapism bizantin" este a lui Dagron, *Empereur et prêtre* (Paris, 1996).

celeilalte[8], firește, nu în sensul unei contopiri a uneia în cealaltă, ci al *simfoniei.* Astfel, vechea concepție romană a lui „salus publica" nu este abandonată, ci reconfigurată, reinventată.

După cum reiese din cele afirmate mai sus, Dumnezeu este pentru omul bizantin izvorul puterii, atât al celei seculare cât și al celei spirituale, iar *oikumene* (imperiul prin excelență) nu este diametral opusă celei din urmă, *ecclesia,* ci este oglindirea Cerului pe pământ, concepție care parcă ar contrazice spusele lui Hristos că „împărăția Mea nu este din lumea aceasta" (Luca 18, 36). Într-adevăr, nu este *din* lumea aceasta, dar este *în* lumea aceasta, ar fi putut spune orice bizantin, iar împăratul vremelnic este doar un cezar al Împăratului Cel Veșnic, în sensul roman al cuvântului, mai exact spus un locotenent al Său pe pământ[9] și, de aceea, nu există o delimitare atât de tranșantă ca la Fericitul Augustin între *civitas terrena* și *civitas Dei*[10]. Teoreticianul acestei concepții, episcopul Eusebiu al Cezareei Palestinei (circa 314–339/340), apropiat al împăratului Constantin (306–337) și autor al câtorva scrieri cu caracter encomiastic ce-l au ca erou pe acesta[11], nu a făcut altceva decât să preia o idee păgână mai veche și să o încreștineze. Terenul fusese bine cultivat în secolul al III-lea d. Hr. și dăduse rod în timpul ultimului împărat al Imperiului Roman păgân, Dioclețian (284–305), în sensul absolutizării puterii imperiale, *augustul* devenind din acel moment „Domn și Dumnezeu" (Dominus et Deus). Dar pentru lumea creștină, în consonanță cu teoria eusebiană, împăratul nu putea fi decât „Domn din mila lui

---

[8] Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, p. 92.

[9] Runciman a dedicat acestui concept chiar un capitol în prezenta lucrare: „Locotenentul lui Dumnezeu pe pământ. Plenitudinea puterii imperiale", pp. 47–67.

[10] Mihai-D. Grigore, „Der Mensch zwischen Gott und Staat. Überlegungen zu politischen Formen im Christentum", în: *Studii Teologice* 1 (2010), pp. 105–175, aici p. 168.

[11] Este vorba de celebra *Vita Constantini* (Viața lui Constantin) și de *Oratio de laudibus Constantini/Tricennalia (Discursul festiv la împlinirea a treizeci de ani de domnie);* vezi în acest sens excelentul „Studiu introductiv" scris de profesorul Emilian Popescu la volumul *Viața lui Constantin,* trad. și note Radu Alexandrescu (PSB 14, București, 1991), pp. 5–60, în sp. pp. 19–44 și 50–56, *Discursul festiv...*, pp. 189–216.

Dumnezeu"[12], lui Constantin, pentru libertatea dată creştinismului şi pentru meritele sale bisericeşti, acordându-i-se titlul de „întocmai cu apostolii" (ισαπόστολος), dar niciodată „întocmai cu Hristos" (ισόχριστος) aşa cum, poate, avusese el tendinţa să se autointituleze[13], căci „prin Mine domnesc împăraţii", vorbeşte Hristos prin gura Sfântului Chiril al Alexandriei (412–444)[14]. Potrivit diaconului Agapet din secolul al VI-lea, împăratul trebuie să tindă spre asemănarea cu Dumnezeu (όμοίωσις θεῷ) ca să devină o imitaţie a Sa (μίμησις θεοῦ) pe pământ, dar asta, firește, nu implică niciodată egalitate cu El[15]. Dar până la urmă, acest deziderat poate fi interpretat teologic ca unul moral, recomandat tuturor creştinilor[16]. În ciuda faptului că acelaşi Chiril al Alexandriei îl numeşte pe Teodosie al II-lea „chip pământesc al lui Dumnezeu"[17], împăratul nu era un om sau o familie anume, legea salică neexistând în Bizanţ, ci doar o mască, un intermediar între Dumnezeu şi om, om şi Dumnezeu[18]. Această concepţie simplifica lucrurile atunci când la putere ajungea un uzurpator, în cele mai multe cazuri asasinul împăratului legitim. Deşi bizantinii preferau casa domnitoare, răspunsul la întrebarea „cum a fost cu putinţă?" era simplu: Aceasta a fost voia lui

---

[12] Formulă bizantină consacrată în spaţiul ştiinţific de Wilhelm Ensslin, „Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden", în: *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, phil.-histor. Abt. (1943) H. VI, 53–83, şi în: Herbert Hunger (ed.), *Das byzantinische Herrscherbild* (Darmstadt, 1975/Wege der Forschung, 341), pp. 54–85.

[13] Ralph-Johannes Lilie, *Byzanz. Kaiser und Reich* (Viena, 1994), p. 4.

[14] Cyrilli Alex., *Acclamatio, Ad relig. Christoque addict. imper. Theodosium*, în: PG 76, 505 D.; *apud* Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen Symphonia...", p. 138 şi n. 13.

[15] Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (München, 1978), p. 159; vezi şi Wilhelm Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magister* (Stuttgart, 1988), p. 33. În cercurile savante se vorbeşte despre un aşa-zis *Theomimetism* al împăratului; vezi: Grigore, „Der Mensch zwischen Gott und Staat...", p. 146.

[16] Hans-Georg Beck, *Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner* (München, 1978), p. 7.

[17] Cyrilli Alex., *Apologia ad Theodosium Imperatorem*, PG 76, 456 A-B. Vezi şi: Runciman, *Teocraţia...*, p. 56.

[18] Vezi: Runciman, *Teocraţia...*, p. 56.

Dumnezeu![19] Dar lucrurile nu stăteau la fel atunci când cineva aducea ofensă împăratului. Încă din perioada romană, aceasta era catalogată drept crimă de lezmajestate și pedepsită în consecință. În creștinism întâlnim o nuanță care face diferența. Masca lui Dumnezeu pe pământ este ca o fereastră deschisă spre Cer, iar orice ofensă adusă acesteia era o ofensă directă la adresa lui Dumnezeu. Cel ce lupta împotriva împăratului, se făcea pe sine luptător împotriva lui Dumnezeu (θεομάχος), iar orice ridicare împotriva împăratului era un sacrilegiu (καθοσίωσις), ceea ce în termenii juridici și teologici bizantini era mai grav decât în interpretarea romană[20].

Este general acceptat că împăratul bizantin, față de ceilalți credincioși, se bucura în Biserică de privilegii. Alții merg mai departe și îi conferă o poziție cvasipontificală, bazându-se pe cuvintele lui Leon al III-lea Isaurul (717–741) dintr-o scrisoare către papă, unde s-ar fi autointitulat *împărat* și *preot*[21], încât consideră că „Imperiul Bizantin ar fi fost leagănul și paradisul *cezaropapismului*"[22]. Firește, afirmația pusă în gura lui Leon poate fi o reminiscență în memoria colectivă a titlului pe care împărații romani păgâni și chiar cei creștini până la Teodosie cel Mare l-au purtat, și anume de *pontifex maximus*. Dar acest „pontificat imperial bizantin", în cazul

---

[19] Alain Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne* (Paris, 1997), p. 143.

[20] *Ibidem*, p. 161; vezi și Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen Symphonia...", p. 139.

[21] Runciman, *Teocrația...*, p. 87. Vezi în acest sens studiul lui Louis Bréhier, „Ἱερεὺς καὶ Βασιλεύς", în: *Mémorial Louis Petit* (București, 1948), pp. 41–45 și în: Herbert Hunger (ed.), *Das byzantinische Herrscherbild,* Neudruck und deutsche Übersetzung von Herta Lazarus, pp. 86–93 (pe viitor, citările sunt din cea de-a doua variantă). Este cunoscut faptul că această corespondență dintre Leon al III-lea și papa Grigorie al II-lea este una apocrifă, fapt demonstrat de Jean Gouillard în: „Aux origines de l'iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II?" în: *Travaux et Mémoires* 3 (1968) pp. 243–307, trad. franc. pp. 276–305; de aceea, afirmația lui Leon al III-lea stă, firește, sub semnul întrebării; *apud* Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche...*, p. 72.

[22] Lilie, *Byzanz. Kaiser und Reich*, p. 41. Echivalent al cezaropapismului este și termenul *Bizantinism*, impus cu precădere de lucrarea lui Hendrick Berckhof, *Kirche und Kaiser. Eine Untersuchung der Entstehung der byzantinischen und theokratischen Staatsauffassung im vierten Jahrhundert* (Zürich, 1947).

în care acceptăm unul, nu poate avea implicaţii sacerdotale aşa cum ne-am aştepta. Nu ne miră că un iconoclast este bănuit de a-şi fi asumat acest titlu, de vreme ce tendinţa împăraţilor iconoclaşti a fost aceea de a dicta Bisericii nu doar în chestiuni de administraţie, aşa cum se întâmplase până atunci şi cum, de altfel, avea să se întâmple şi după ei, ci şi în materie de dogmă, lucru care nu-i reuşise nici măcar lui Iustinian.

Şi totuşi, legat de acest „pontificat", împăratul bizantin avea o hirotesie despre care vorbeşte în treacăt şi Steven Runciman[23], în baza căreia el se bucura de privilegii în Biserică. Este important de menţionat pentru cei mai puţin avizaţi că hirotesia nu este acelaşi lucru cu hirotonia, Taina Preoţiei. Prin hirotesie, împăratul devenea membru al clerului inferior al Bisericii şi nu preot în adevăratul sens al cuvântului.

Dar care erau aceste privilegii? Unul dintre ele, oricât de banal ar putea părea acum, era dreptul împăratului de a intra în altar[24]. Dacă astăzi, cu binecuvântare, pot intra în altar anumiţi mireni sau, la mănăstiri, maici, în virtutea chipului îngeresc îmbrăcat de ele, lucrurile nu au stat aşa întotdeauna în Biserică. Iată ce spune canonul 69 de la Sinodul Trulan/Quinisextum (690/91): „Să nu-i fie îngăduit vreunuia din toţi care fac parte dintre laici să intre înăuntrul sfântului altar în niciun chip; nu este însă oprită de la acest lucru puterea şi stăpânirea împărătească, atunci când, după oarecare predanie foarte veche, ar voi să aducă daruri Creatorului"[25]. Că era într-adevăr o „predanie foarte veche"

---

[23] Runciman, *Teocraţia...*, p. 93.

[24] Deno Geanakoplos în al său deja celebru studiu: „Church and State in the Byzantine Empire: A Reconsideration of the Problem of Caesaropapism", *Church History*, 34/4 (1965) pp. 381–403, aici 390 merge pe concepţia actuală despre intrarea în altar şi nu consideră acest lucru un privilegiu al împăratului.

[25] Vezi: Arhid. Prof. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note şi comentarii* (Sibiu, 2005), p. 160. Canoane mai vechi, Laod. 19 şi 44. Interesant este faptul că această interdicţie a avut reverberaţii chiar şi în codul penal bizantin. *Ecloga* împăraţilor iconoclaşti Leon al III-lea Isaurul şi Constantin al V-lea Copronimul (741–775) îl pedepsea diferit pe hoţul care, spărgând o biserică, fura din altar de cel care fura doar din naosul sau pronaosul acesteia: „Cine intră *în altar*, ziua sau noaptea, şi fură vreunul dintre obiectele sfinte să fie *orbit*; cine, însă, fură ceva din biserică, aflat *în afara altarului* (ἔξω τοῦ θυσιαστηρίου), acela să fie bătut, tuns

o demonstrează nu doar canoanele anterioare, ci şi spusele împăratului Teodosie cel Mare către Sfântul Ambrozie, consemnate de Teodoret, episcopul Cirului (423–458/60): „Nu pornesc cu mânie contra legilor stabilite şi nici nu-mi îngădui ca să trec cu nelegiuire sfintele praguri"[26]. Împăratul, totuşi, nu putea intra oricând şi oricum în altar, ci, potrivit canonului 69, numai când aducea daruri şi, în consecinţă, primea binecuvântare pentru asta. Intra doar în urma unei întreite metanii, semn de smerenie faţă de Marele Arhiereu. Că era într-adevăr un privilegiu pentru împărat o mai demonstrează şi interdicţia primită de Leon al VI-lea (886–912) din partea patriarhului Eftimie de a intra în altar ca urmare a încheierii celei de-a patra căsătorii, participând în ultimii patru ani de viaţă la slujbele bisericeşti doar ca penitent[27]. Altarul nu este loc al penitenţei, ci al slavei lui Dumnezeu! Aducând daruri, împăratul nesupus penitenţei avea voie să cădească şi să se împărtăşească acolo. Putea săruta vasele, acoperămintele şi moaştele sfinte, dar numai din mâna patriarhului[28]. Nici astăzi nu-i este

---

în monahism şi trimis în exil"; *Ecloga*, XVII. 15; *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V*, hrsg. von Ludwig Burgmann (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 10; Frankfurt am Main, 1983) p. 231.

[26] Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, trad. de Pr. Prof. Vasile Sibiescu (PSB 44/Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1995), p. 223. În original, expresia sună: „οὐ θρασύνομαι κατὰ τῶν κειμένων νόμων οὐδὲ παρανόμως ἐπιβῆναι τῶν ἱερῶν προθύρων ἐφίεμαι..." (*H.E.*, 311. 12–14). Termenul „πρόθυρον", „uşa din faţă", poate ridica obiecţiuni cu privire la locul în care trebuia să păşească împăratul. „Sfintele praguri" nu pare a fi cea mai bună variantă de traducere; alţi traducători au redat termenul pur şi simplu prin altar/sanctuar, deoarece πρόθυρον dădea întotdeauna într-un μέγαρον (hală/sală mare), care avea şi sensul de sanctuar, altar; „Ich will mich nicht über die bestehenden Gesetze hinwegsetzen und verlange nicht, gesetzwidrig *das Heiligtum zu betreten*..." Theodoret von Cyrus, *Kirchengeschichte* (Historia ecclesiastica) trad. în lb. germ., introducere şi note de Andreas Seider (Bibliothek der Kirchenväter/51; München, 1926), p. 294.

[27] Runciman, *Teocraţia*..., p. 132; vezi şi Lynda Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204* (Londra & New York, 1999), p. 117 şi n. 72 (aici sunt date şi izvoarele).

[28] Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, text şi trad de Albert Vogt, tom I (Paris, 1935), pp. 11–12, 112, 147.

permis unui mirean să primească Sfânta Împărtășanie în altar, dar împăratul, se pare, se bucura de acest privilegiu, care, legat de cele care vizau prezența sa în Sfântul Altar, era de departe cel mai important. Potrivit lui Pseudo-Kodinos, autorul *Cărții oficiilor*, împăratul se împărtășea la fel „ca preoții"[29]. Sfântul Trup îl primea în palmă din mâna patriarhului, dar potirul îl ducea singur la gură. Locul său în cadrul împărtășirii era imediat după patriarh (sau protos), dar înaintea celorlalți coliturghisitori.

Unii ar putea vedea în actul ceremonial al încoronării împăratului un simbol sacerdotal. Dar el poate fi interpretat și în cheia simfoniei amintite, căci de la începutul secolului al VI-lea încoronarea se făcea de către patriarh, iar din secolul al VII-lea știm sigur că nu se mai desfășura în hipodrom, ci în biserică. Ceremonia avea loc în cadrul Dumnezeieștii Liturghii și într-un moment al ei când, de obicei, are loc hirotonirea arhiereilor. Încoronarea era însoțită și de întreita întrebare a patriarhului: ἄξιος (vrednic)?[30] Firește, răspunsul nu putea fi decât ἄξιος[31].

În același registru de privilegii era și dreptul împăratului de a predica, iar asta tot în virtutea acelei hirotesii primite. Împăratul avea dreptul dar nu și obligația de a predica în Sfânta Sofia la unele sărbători mai mari[32]. Mulți refuzau. Acest lucru depășea dimensiunea ceremonială a „pontificatului" său și se încadra în „demnitatea învățătorească", de care, firește, din motive lesne de înțeles, nu toți puteau face uz.

Prin constituția sa, Biserica nu putea opune împăratului o persoană cu același statut. Dacă principiul monarhic bizantin era un amestec romano-oriental, prin care puterea avea să ajungă în mâna unei singure persoane, senatul devenind cu timpul oarecum decorativ, structura Bisericii era constituită după modelul apostolilor. Biserica a fost de la bun început sinodală, colegială, iar pentarhia bisericească ce ia chip mai

---

[29] „ὥσπερ καὶ οἱ ἱερεῖς", Pseudo-Kodinos, *Traites des offices*, intr., text și trad. de Jean Verpeaux (Paris, 1966), p. 268; vezi și Louis Bréhier, „Ἱερεὺς καὶ Βασιλεύς", p. 90.

[30] Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen Symphonia...", p. 144.

[31] Și astăzi la învestirea șefului statului în Republica Elenă se pune această întrebare, ceea ce ne duce cu gândul că tradiția păstrată la greci nu avea doar conotații liturgice sau bisericești în general.

[32] Runciman, *Teocrația...*, p. 122–123.

ales după al patrulea Sinod Ecumenic (451) oferise scaunului roman întâietate de onoare şi nu jurisdicţională. Pe de altă parte, patriarhul Constantinopolului, din secolul al VI-lea autointitulat ecumenic, nu este în Biserică echivalentul împăratului, chiar dacă acest titlu asumat de Ioan Postitorul (582–595) se dorea un fel de papism oriental[33]. El este – ca să folosim o expresie cunoscută, „primus inter pares" – primul între egali, conştient fiind că singurul împărat şi cap al Bisericii este Hristos. Dar care era, canonic vorbind, statutul împăratului în Biserică? Acest statut este exprimat clar în mărturisirea de credinţă făcută de viitorul candidat la tronul imperial. Este adevărat că alegerea împăratului nu cădea în atribuţiunile Bisericii. Dacă un patriarh participa la aceasta, el nu o făcea în calitate de cap al Bisericii, ci ca observator sau ca funcţionar imperial. Alegerea era o chestiune a senatului, armatei şi poporului. Cu timpul însă, mai ales de la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea, încoronarea împăratului devine un drept al Bisericii, iar recunoaşterea celui încoronat de Biserică, obligatorie. Dar ca să fie încoronat, candidatul la *imperium* trebuia să facă o mărturisire de credinţă, pe care, potrivit cutumei, trebuia să o scrie el însuşi[34] şi, prin mâna patriarhului, să o adreseze „Bisericii celei Mari [şi] preasfinte a lui Dumnezeu"[35]. Mai interesante erau afirmaţiile, foarte probabil devenite cu timpul clişeu, pe care împăratul le făcea despre sine şi care defineau clar poziţia sa în Biserică şi faţă de Biserică. El se declara „credincios, netăgăduit slujitor şi fiu, [dar şi] ocrotitor şi *răzbunător* [al ei]"[36]. Am redat intenţionat

---

[33] *Ibidem*, p. 70–71.

[34] Firește, ne putem întreba cum a reuşit împăratul Iustin (518–527) care era analfabet. Se pare că această tradiţie a mărturisirii de credinţă datează din perioada patriarhului Eufemie (490–496), care o pretinde din partea viitorului împărat Anastasie I (491–518); vezi: Arthur Edward Romilly Boak, „Imperial Coronation Ceremonies of the Fifth and Sixth centuries", *Harvard Studies in Classical Philology* 30 (1919), pp. 37–47, aici 38; vezi şi Runciman, *Teocraţia...*, p. 62.

[35] „τῆς ἁγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας", Pseudo-Kodinos, *Traites des offices*, p. 253. Prin Marea Biserică se înţelegea atât biserica Sfânta Sofia, cât şi Patriarhia Constantinopolului.

[36] „...πιστὸς καὶ γνήσιος δοῦλος καὶ υἱὸς τῆς ἁγίας ἐκκλησίας· πρὸς τούτοις εἶναι καὶ δεφένσωρ καὶ ἐκδικητὴς αὐτῆς", Pseudo-Kodinos, *Traites des offices*, p. 253.

termenul „ἐκδικητής" prin răzbunător, care este şi primul sens al său, deşi *pavăză* nu ar fi incorect, deoarece împăratul avea datoria să apere Biserica chiar cu arma şi să nu permită nimănui să o pângărească[37].

Tot ca exemplu de cezaropapism este amintit şi obiceiul numirii patriarhului de către împărat. Din descrierea amănunţită a procedeului făcută de Pseudo-Kodinos, izvor din secolul al XIV-lea, aflăm cum se desfăşurau lucrurile. Esenţialul din această relatare este că, dintr-o listă de trei candidaţi numiţi de sinod, împăratul alegea unul „după cum îi dădea Dumnezeu în gând"[38]. Simeon al Tesalonicului, ierarh cu vocaţie monahală, probabil contemporan cu acest izvor, contestă dreptul împăratului de a numi patriarhul şi neagă chiar implicarea sa în alegerea acestuia[39]. Dar asta nu spune prea multe, căci mediul monahal s-a arătat în dese rânduri ostil faţă de implicarea împăratului în Biserică fără a reuşi să înlăture această practică ce pare să urce în timp în Răsărit până în secolul al IV-lea[40]. În secolul al X-lea, Nichifor Phokas a încercat să impună ca drept al său şi numirea mitropoliţilor[41], ceea ce dovedeşte că cel puţin,

---

[37] Un exemplu în acest sens este cucerirea de către Heraclius a oraşului persan Ganzak, oraş sfânt al zoroastrismului, unde se afla Templul Focului, şi trecerea lui prin foc şi pară ca răzbunare pentru cucerirea Ierusalimului de către perşi din anul 614, în urma căreia oraşul sfânt al creştinilor fusese devastat, iar Sfânta Crucea dusă la Ctesifon; Georg Ostrogorsky, *Byzantinische Geschichte. 324–1453* (München, 1996), p. 71.

[38] Pseudo-Kodinos, *Traites des offices*, p. 277.

[39] Symeonis Thess. Archiep., *De sacris ordinationibus*, PG 155, 440 B, *apud* Carabă, „Ausdrucksformen der byzantinischen Symphonia...", p. 148, n. 60.

[40] Atât Constantius (337–361) cât şi Valens (364–378) sau Teodosie (379–395) s-au implicat în numirea ierarhului capitalei: Constantius îi oferă scaunul capitalei lui Eusebiu de Nicomedia (Socrates, *Hist. eccl.*, II, 7), Valens îl impune atât pe Eudoxius (Socrates, *Hist. eccl.*, II, 42) cât şi pe Demophilus (Socrates *Hist. eccl.*, IV, 16; Sozom. *Hist. eccl.*, VI, 14), iar Teodosie, expulzându-l pe Demophilus, îl recunoaşte ca ierarh legitim pe Grigorie Teologul (Socr., *Hist. eccl.*, V, 6–7; Sozom., *Hist. eccl.*, VII, 5), deşi acesta fusese hirotonit pentru eparhia de Sasima, încălcând, pe cât se pare, canonul 15 de la primul Sinod Ecumenic.

[41] Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*: 1. Teil, 2. Halbband, Regesten von 867–1025 (München, 1925), p. 703, *apud* Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche...*, p. 133.

pentru o bună perioadă de timp, numirea episcopilor și a mitropoliților nu a fost treaba împăratului. Încercarea sa nu a rămas fără proteste din partea patriarhului monah Polieuct, care, cu prima ocazie oferită, și anume moartea lui Nichifor și urcarea pe tron a uzurpatorului și asasinului acestuia, Ioan Tzmiskes, va face toate demersurile să o anuleze[42]. Dar la o sută de ani mai târziu, în mai 1087, în timpul împăratului Alexie I Comnenul, o hotărâre sinodală pare să statueze din nou cele inițiate de Nichifor Phokas. Diferența consta în faptul că promovările ierarhilor nu s-ar fi putut face fără aprobarea patriarhului care, altminteri, nu ar mai putea avea drept de veto. Asta era, cel puțin, convingerea împăratului[43]. Oricum ar fi stat lucrurile, dacă ar fi să mizăm pe o statistică, cu siguranță că numărul celor depuși din porunca împăratului, indiferent că a fost vorba de patriarhi, episcopi sau simpli stareți, a fost mai mare decât al celor numiți în scaun de el după un calcul doar de el știut, dar aceste măsuri erau indiscutabil acceptate doar dacă se respectau „premisele formale necesare"[44]. Când ele erau mai degrabă rezultatul arbitrarului, atunci atrăgeau după sine revolte interminabile ca în cazul deja celebru al disputei adepților patriarhilor Fotie și Ignatie, unde, dincolo de mâna evidentă a puterii imperiale, s-a implicat și Scaunul Roman, doritor de a câștiga supremație în Constantinopol, iar rezultatul nu a fost altul decât o schismă internă ce a durat aproape cincizeci de ani[45].

Dar cine crede că patriarhii erau marionetele împăraților, așa cum vrea să lase să se înțeleagă o anumită orientare istoriografică, se înșală. Avem suficiente cazuri în care înalții ierarhi ai Bisericii s-au împotrivit împăraților ori chiar „i-au pus la punct" atunci când faptele lor încălcau flagrant legile morale creștine: *Teodosie cel Mare* a fost pus de către

---

[42] Runciman, *Teocrația*... p. 115. Vezi și Vitalien Lauren, „Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/82", în: *Revue des études byzantines* 13 (1955), pp. 5–20, aici p. 17.

[43] V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople,* vol. I, fasc. II et III (381–1204), ed. a II-a, revizuită și corectată de Jean Darrouzès (Paris, 1989), N 941 [943], p. 414; și la: Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche*..., p. 162 și n. 18 și 19.

[44] Lilie, *Byzanz. Kaiser und Reich,* p. 42.

[45] *Ibidem.*

Sfântul Ambrozie al Milanului să facă penitență pentru faptul de a-i fi pedepsit pe creștinii din Tesalonic care se năpustiseră asupra soldaților goți din oraș ca urmare a abuzurilor repetate ale acestora[46]; pe *Leon al VI-lea Filosoful* l-a oprit să intre în altar patriarhul Eftimie din cauza celei de-a patra căsătorii contractate[47]; pe *Nichifor Phokas*, patriarhul Polieuct era cât pe ce să-l oprească de la căsătoria cu Teofana, fosta soție a împăratului Roman al II-lea, din cauza zvonurilor care circulau în Constantinopol cum că ar fi fost nașul de botez al celor doi fii ai acesteia[48]; *Ioan Tzimiskes*, pus de același patriarh să facă penitență pentru uciderea împăratului anterior, a deja amintitului Nichifor Phokas, și obligat să o alunge de la curte pe Teofana, considerată instigatoarea la crimă, cu care, se pare, acesta avea de gând să se căsătorească[49]; mai târziu, în secolul al XIII-lea, *Mihail al VIII-lea Paleologul* acceptă condiția patriarhului Iosif de a face pocăință publică pentru faptul de a-l fi orbit pe moștenitorul de drept al tronului, Ioan al IV-lea Lascaris, primind în schimb ridicarea anatemei aruncate asupra sa de patriarhul Arsenie și recunoașterea ca împărat[50]; iar exemplele pot continua. Se pare că atunci când împărații aveau pe conștiință păcate ce-i opreau să urce pe tron sau puteau atrage mânia mulțimilor, nu de puține ori conduse de călugări, nu ezitau să se supună condițiilor impuse

---

[46] Theodoret., *Hist. eccl.*, V, 17, 18 (Teodoret, *Istoria bisericească*, trad. de Pr. prof. Vasile Sibiescu, (PSB 44; București, 1995), pp. 220–224); Cassiod., *Hist. eccl. trip.*, IX, 30 (vezi și Casiodor, *Istoria bisericească tripartită*, trad. de Liana și Anca Manolache, introd. și note de Pr. Prof. dr. Ștefan Alexe, (PSB 75; București, 1998), pp. 367–370).

[47] Vezi nota 27.

[48] Ralph-Johannes Lilie, „Caesaropapismus in Byzanz? Patriarch Polyeuktos und Kaiser Ioannes I. Tzimiskes", în: Klaus Belke, Ewald Kislinger, Andreas Külzer, Maria A. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag* (Böhlau Verlag, Viena-Köln-Weimar, 2007), pp. 387–397, aici p. 389.

[49] Joannis Scylitzae *synopsis historiarum*, editio princeps, rec. I. Thurn (*CFHB* V, Series Berolinensis; Berlin 1973), 285, 21–35; Ioannis Zonarae *epitome historiarum* libri XIII-XVIII, ed. Th. Büttner-Wobst (Bonn, 1897), XVII 1, p. 520, 14 - 521, 12., *apud* Lilie, „Caesaropapismus in Byzanz?", p. 394.

[50] Runciman, *Teocrația*... p. 152.

de Biserică pentru a putea fi iertați și pentru „a intra în rânduială". Iar aceasta este cu atât mai concludent, de vreme ce se afirmă uneori, dar încă fără o dovadă palpabilă, că un Constantius al II-lea ar fi declarat cândva că împăratul se situează deasupra legilor și canoanelor bisericești[51]. Toate aceste exemple ne clarifică două lucruri: împăratul nu putea face orice dorea cu Biserica și nici nu putea eluda canoanele acesteia. El era, într-adevăr, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, dar păcatul său tot păcat era.

Nu putem nega că „ținerea în frâu" uneori a Bisericii de către stat din punct de vedere administrativ a dus la fireasca suspiciune, încă neabandonată, a unui cezaropapism, în care împăratul ar fi fost și cap al acesteia. Poate că abuzurile împăraților sunt mai multe decât excepțiile arătate mai sus în care Biserica și-a arătat independența față de stat, dar acestea nu confirmă în nici un fel că puterea imperială este cea care a trasat viața spirituală și linia dogmatică a Bisericii. O dovadă clară în acest sens este și faptul că toate încercările împăraților de a legifera în materie de dogmă au căzut la scurt timp după dispariția naturală a lor: *Henoticonul* lui Zenon, *Programma* lui Iustin al II-lea, *Ektesis*-ul lui Heraclius, *Typos*-ul lui Constans al II-lea (firește, aici putem adăuga și sinoadele iconoclaste din secolele VIII–IX sau pe cele unioniste din secolele al XIII-lea și al XV-lea). Cu oamenii, împărații s-au putut juca, dar cu „învățăturile cele de Dumnezeu descoperite"[52] niciodată. Într-adevăr, în privința *simfoniei*, între ideal și realitate pare a exista o discrepanță descurajatoare, iar fiecare epocă pare a proiecta realizarea idealului într-o alta viitoare, făcându-ne să credem că ceea ce contează în cele din urmă este concepția, convingerea și nu neapărat materializarea ei. Parcă tocmai imperfecțiunea acestei relații îl făcea pe omul bizantin să creadă mai abitir în ea, în necesitatea înfăptuirii viitoare a simfoniei – în relația armonică dintre stat și Biserică –

---

[51] Mulți savanți, mai mult din inerție și mai puțin ca urmare a rezultatului unei cercetări concrete, afirmă că împăratul Constantius ar fi afirmat aceasta, creând, astfel, ideea falsă că împăratul se situa deasupra canoanelor Bisericii. Teoria este respinsă de Hans-Georg Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz* (Viena, 1981), p. 14 și n. 22.

[52] Pooim. Nov. 6.

în virtutea unei concepţii eshatologice asupra lumii. La o mie de ani după Eusebiu de Cezareea găsim un patriarh, pe Antonie al IV-lea (1390–1397), care, într-o scrisoare către Marele Cneaz al Moscovei, Vasili I, ne convinge că miezul concepţiei teocratice concepute de episcopul palestinian a supravieţuit până la sfârşitul Bizanţului, Biserica neuitând să sprijine imperiul chiar şi atunci când acesta era mai degrabă o palidă imagine a ceea ce fusese cândva în veacurile sale de glorie. Pentru că prinţul moscovit, dezamăgit de statutul internaţional precar al împăratului bizantin, poruncise ca numele basileului să nu mai fie pomenit la liturghie în bisericile de pe întinsul cnezatului său, patriarhul Antonie, într-o „minuţioasă scrisoare"[53], îi aminteşte acestuia spusele Apostolului Petru: „Temeţi-vă de Dumnezeu, cinstiţi pe împărat" (1. Petru 2, 17), accentuând existenţa unui singur împărat[54]. Dacă pentru Vasili „mai avem o Biserică, dar nu şi un împărat", pentru Antonie Biserica nu poate exista ruptă de împărat[55]. Cât de eusebian putea gândi un patriarh în veacul al XIV-lea![56] Nu ne miră atitudinea lui Antonie, de vreme ce însuşi împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391–1425), cel criticat de cneaz, afirma că pentru el Biserica este „maică, doică, învăţătoare [...], tovarăşă şi sprijinitoare"[57]. Dar istoria avea să confirme intuiţia lui Vasili şi nu teoria lui Eusebiu!

---

[53] Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche...*, p. 254.

[54] Franc Miklošich, Joseph Müller (eds.), *Acta patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII et codicibus manuscriptis bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, Tomus posterior (Vindobonae, 1862), Ep. CCCCXLVII, 191–192, *apud* Donald MacGillivray Nicol, „Byzantine Political Thought", în: James Henderson Burns (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450* (Cambridge, 1988), pp. 51– 82, aici pp. 56 şi 73.

[55] Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche...*, p. 254.

[56] „Binecuvântat cum este el a reflecta imaginea împărăţiei cereşti, împăratul, cu privirile aţintite sus spre această imagine arhetipală, îi călăuzeşte pe cei de aici, jos, prinzând tot mai puternică rădăcină în exercitarea învestiturii sale monarhice [...] Or, forma monarhică întrece toate celelalte constituţii şi moduri de guvernare [...] Iată de ce avem şi un singur Dumnezeu, iar nu doi, nici trei şi nici mai mulţi [...] Nu este decât un singur Împărat, iar Cuvântul şi împărătească-i Lege, tot Unul sunt"; Eusebiu de Cezareea, *Discursul festiv...*, p. 195.

[57] Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel...*, p. 54.

Pe de altă parte, nu lipsită de importanţă este opinia teologului luteran Wolfhart Pannenberg care consideră că modelul bizantin al „unei simfonii între conducerea episcopală a Bisericii şi responsabilitatea unui imperiu creştin pentru unitatea acesteia" ar fi dus la „o contrabalansare a tendinţelor de dominaţie clericală", lucru, de altfel, întâmplat în Apus[58], nu în ultimul rând şi din cauza absenţei din Roma pentru multe secole a unui împărat. Cu alte cuvinte, tocmai această simfonie nu a lăsat ca patriarhul să devină papă în sensul apusean al cuvântului şi nici să se împlinească dorinţa lui Leon al III-lea de a fi ἱερεὺς καὶ βασιλεύς, lăsând fiecare dintre aceste „daruri" (*sacerdotium* şi *imperium*) să dea rod în sensul voit de Dumnezeu, dar întotdeauna prin conlucrarea cu celălalt. Împăratul, departe de a fi fost sacerdot în sensul propriu al cuvântului („iconom al Tainelor lui Dumnezeu"), nu a fost decât un „episcop al treburilor din afară" (ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός)[59], aşa cum afirmase despre sine împăratul Constantin şi un „credincios, netăgăduit slujitor şi fiu"[60] al Bisericii.

---

[58] Wolfhart Pannenberg, *Systematische Theologie* (Göttingen, 1993), vol. 3, p. 552.

[59] Textual: „supraveghetor". Vezi: Euseb., *Vita Const.*, IV, 24 (PSB 14, p. 168).

[60] Vezi nota 36.

CUVÂNT ÎNAINTE

În toamna anului 1973, am fost invitat de Weil Institute din Cincinnati să ţin o serie de prelegeri legat de subiectul Biserică şi Stat în Bizanţ. Au fost o invitaţie şi o sarcină pentru care am fost profund recunoscător nu doar datorită ospitalităţii generoase de care am avut parte în Cincinnati, ci şi pentru că m-a determinat să-mi pun în ordine gândurile cu privire la o chestiune fundamentală a istoriei bizantine.

Cele şase prelegeri pe care le-am ţinut la Institut sunt reproduse aici cu foarte mici ajustări, necesare atunci când cuvântul rostit se transformă în cuvânt scris, având în plus referinţe critice. Într-o carte mică, ce cuprinde un subiect atât de vast, nu ar fi practic să se încerce menţionarea izvoarelor originale în cazul oricărui lucru şi eveniment prezentat. Am oferit izvoarele doar pentru citatele directe; dar, în general, am făcut referire la lucrări moderne, în care cititorul interesat poate găsi informaţii suplimentare şi material bibliografic cu privire la orice temă pe care ar dori să o aprofundeze. Referinţele date de mine vor arăta şi cât de recunoscător le sunt diferiţilor savanţi ale căror lucrări m-au lămurit cu privire la diferite aspecte ale subiectului în cauză.

Există întotdeauna o problemă a transliterării din greacă a numelor proprii. Un sistem complet, unitar, cred că este imposibil fără o introducere savantă despre formele ridicol de neobişnuite. Pentru fiecare situaţie, am folosit doar ceea ce mi s-a părut a fi varianta cea mai obişnuită.

INTRODUCERE

Scopul acestui scurt studiu este de a oferi un portret al unui imperiu a cărui constituție – pentru a folosi un termen mai degrabă juridic – s-a bazat pe o convingere religioasă clară: aceea că era copia pământească a Împărăției Cerurilor. Multe triburi și neamuri s-au considerat copiii favoriți ai lui Dumnezeu sau aleșii Săi. Oriunde a luat naștere o monarhie, monarhul a fost întotdeauna la început ori o emanație a lui Dumnezeu sau un descendent al Lui ori, cel puțin, Marele Său Preot, omul rânduit de mâna Lui să se îngrijească de popor. Dar Imperiul pe care noi îl numim în mod obișnuit „bizantin" a avut o concepție mult mai impunătoare. S-a considerat pe sine imperiu universal. În mod ideal, trebuia să cuprindă toate popoarele pământului, care toate, în mod ideal, trebuiau să fie membre ale Bisericii Creștine celei Una și adevărate, ale propriei sale Biserici Ortodoxe. Așa cum omul a fost făcut după chipul lui Dumnezeu, la fel și împărăția oamenilor pe pământ a fost făcută după chipul Împărăției Cerurilor. Așa cum Dumnezeu domnește în Ceruri, la fel și un împărat, făcut după chipul Său, trebuie să domnească pe pământ și să împlinească poruncile Sale. Răul și-a făcut cale în creația lui Dumnezeu, iar omul a fost întinat de păcat. Dacă însă copia – cuvântul grecesc era *mimesis*, „imitație" – ar putea fi realizată, cu împăratul împreună

cu dregătorii şi sfetnicii săi imitând pe Dumnezeu împreună cu arhanghelii, îngerii şi sfinţii Săi, atunci viaţa pe pământ ar putea deveni o autentică pregătire pentru realitatea mai adevărată a vieţii din Ceruri. Imperiul Bizantin a dăinuit unsprezece secole, şi în cele mai multe dintre ele s-a aflat în declin: în ultima perioadă, împăratul a ajuns să domnească asupra unui teritoriu cu puţin mai mare decât un oraş-stat aflat în ruină. Păcatul a triumfat, iar Dumnezeu pedepsea imperiul pământesc pentru că eşuase în copierea modelului divin. Dar împăratul a rămas până la sfârşit în ochii bizantinilor locotenentul lui Dumnezeu, căpetenia sacră a popoarelor pământului.

Era o concepţie ce nu avea un echivalent altundeva. Sfântul Imperiu Roman de Apus, cel care, aşa cum afirmase cu mult timp în urmă Voltaire, nu era nici sfânt, nici roman şi nici imperiu, a păstrat destul de vag această idee a locotenenţei divine a împăratului, dar era prea adânc înrădăcinat în tradiţii feudale şi rasiale pentru a o implementa; iar împăratul apusean avea un rival mai capabil în pontiful roman, care, la rândul său, era constrâns de preoţia sa. Califul musulman era, poate, o paralelă mai apropiată, deoarece islamul era în mod ideal o credinţă universală, iar căpetenia credincioşilor era al său rege-preot. Dar gândirea islamică nu îl privea ca pe un locotenent al lui Dumnezeu. Chiar profetul însuşi fusese doar profet al lui Dumnezeu. Califul nu era imitaţia terestră a lui Dumnezeu, ci, mai degrabă, Primul Său Ministru inspirat.

Teoria era clară şi simplă. Practica era mai complicată. Imperiul Bizantin era de fapt Imperiul Roman. Constantin cel Mare i-a dat un nou chip prin mutarea capitalei sale în Răsărit şi prin transformarea lui într-un imperiu creştin. Dar nu s-a putut desprinde de trecutul lui roman. Mai ales, nu a putut uita legea romană, care, în fond, era o lege seculară, o lege dezvoltată de un neam de administratori cu simţ practic, ce devenise o bază profund respectată a societăţii. Care aveau să fie relaţiile locotenentului lui Dumnezeu cu acest instrument pre-creştin de guvernare? Apoi, iarăşi, Imperiul Roman, mai ales partea lui orientală, în care a fost stabilită noua capitală, Constantinopolul, era conştient cu mândrie de cultura

greacă antică, de filosofia greacă şi de ştiinţa politică a grecilor. Se putea pierde această conştiinţă? Noua credinţă putea fi în stare să reteze speculaţia filosofică; dar putea ea elimina cuvinte greceşti ca „tiranie", „oligarhie" şi „democraţie"? Chiar adoptarea noii religii ridica o altă problemă. O religie instituţională trebuie să aibă ierarhia ei de preoţi, atât oameni care sunt instruiţi şi hirotoniţi să săvârşească slujbele religioase, cât şi ierarhi superiori, a căror datorie este de a organiza structura religiei. Aveau să accepte preoţii şi ierarhii ordinele unui locotenent al lui Dumnezeu când datoria lor era tocmai să interpreteze învăţăturile lui Dumnezeu şi să se îngrijească de cultul Său? Acestea erau problemele care urmau să influenţeze în realitate teoria teocraţiei bizantine; şi, în primul rând, era problema relaţiilor dintre ceea ce în mod obişnuit numim Biserică şi Stat.

Un comentariu prudent trebuie inserat cu privire la cuvântul „Biserică". Pentru creştinii din Răsărit, cuvântul grecesc *ecclesia,* sau „biserică", a însemnat întotdeauna întregul trup al credincioşilor, vii şi morţi. Aceasta este Biserica menţionată în crez. Dar, în realitate, în special în Apus, folosim cuvântul „biserică" din ce în ce mai mult pentru a descrie ierarhia preoţească în opoziţie cu autorităţile laice. Într-adevăr, din cauza deficienţei limbii engleze, nu există vreun alt cuvânt potrivit pentru ierarhie. Totuşi, punând în opoziţie Biserica şi Statul facem o distincţie care, pentru bizantini, ar fi fost un nonsens; şi, astfel, comitem o eroare istorică şi filologică. Lipsa acestei distincţii a fost, în fapt, ceea ce i-a cauzat teocraţiei bizantine problema principală.

I.

IMPERIUL CREŞTIN: IMAGINEA LUI DUMNEZEU PE PĂMÂNT

Dacă i-a fost sau nu dat împăratului Constantin să treacă prin experienţa unei viziuni care l-a transformat într-un susţinător al credinţei creştine este o chestiune despre care istoricii vor vorbi întotdeauna după gusturile proprii. Biograful său, Eusebiu, relatează că împăratul i-a spus cu mulţi ani în urmă, mai degrabă timid, că în drumul său spre invadarea Italiei din 312 a avut, pe neaşteptate, o viziune cu o cruce strălucind în razele soarelui de amiază, iar sub ea erau scrise cuvintele: „întru aceasta vei învinge". În acea noapte, Hristos a venit la el în vis şi i-a poruncit să pună pe scuturile trupelor sale *labarum*-ul, monograma creştină XP[1]. Istoricii raţionalişti contestă povestea ca fiind o invenţie a lui Constantin însuşi sau, şi mai probabil, a lui Eusebiu, pe care îl resping, considerându-l un linguşitor ce nu prezintă încredere.

---

[1] Eusebius of Caesarea, *Vita Constantini*, ed. I.A. Heikel, *Griechische christliche Schriftsteller*, VI-VII, *Eusebius Werke* (Leipzig, 1902), I, pp. 21 şi urm. Eusebiu, scriind în greacă, dă cuvintele pe care Constantin le-a văzut ca fiind în greacă. El nu ne spune dacă, într-adevăr, Constantin le-a văzut în latină.

Creştinii evlavioşi o consideră o minune. Alţii, cred că împăratul Constantin a văzut un fenomen natural rar, dar nu unic, pe care imaginaţia sa l-a exagerat. Faptul că soldaţii lui au purtat monograma în bătălia de la Podul Vulturului câteva săptămâni mai târziu, este un fapt mărturisit de istoricul Lactanţiu, care, în orice caz, spune că viziunea i-a fost dată lui Constantin în amurgul bătăliei[2]. Istorisirile nu sunt obligatoriu contradictorii. Constantin a vorbit cu Eusebiu la douăzeci şi şase de ani de la eveniment şi poate că, într-adevăr, a uitat cât timp s-a scurs între cele două viziuni ale sale. Totuşi, este clar atestat faptul că trupele lui, atunci când a intrat în Roma ca biruitor la sfârşitul lui octombrie 312, aveau ca stindard un simbol creştin; şi că au purtat stindardul şi în campaniile din Orient, care l-au făcut pe Constantin stăpânul lumii[3].

A existat o modă generală printre istorici de a-l descrie pe Constantin ca pe un politician viclean şi sceptic, care a înţeles că o alianţă cu creştinii ar fi în beneficiul cauzei imperiale. Cred că această concepţie se bazează pe un mod de înţelegere retrospectivă a unui eveniment. Imperiul Roman era, cu siguranţă, asediat de probleme, constituţionale şi militare, sociale şi economice, toate create şi amplificate de o atmosferă dominată de lipsa de speranţă şi de frică. Împăraţii prevăzători căutaseră de mult o forţă morală care să-i unească şi să-i inspire pe supuşii lor. Persecutarea unor anumite secte, precum cea a creştinilor, fusese parte a politicii animate de ideea de unitate morală. Dacă împăraţii înclinaseră spre un cult ca acela al Soarelui Nemuritor, ei nu intenţionaseră niciodată ca acest cult să devină unic. Urma să fie baza unui nou sincretism. A-i susţine pe creştini, a căror religie era în mod esenţial una exclusivistă, reprezenta o revoluţie în politică. Aşadar, era un joc riscant. S-a calculat că în timpul Edictului de la Milan din 313, când Bisericii creştine i s-a dat libertate absolută

---

[2] Lactantius, *De Mortibus Persecutorum,* ed. J. Moreau (Paris, 1954), p. 44 şi notele, pp. 436–42.

[3] Vezi N.H. Baynes, „Constantine the Great and the Christian Church", *Proceedings of the British Academy,* XV (1929), pp. 9–10, 60–5.

de cult şi statut legal, creştinii nu numărau mai mult de o şeptime din populaţia imperiului. În plus, creştinii erau foarte slab reprezentaţi în armată, care era sursa principală de putere a împăratului. Constantin va fi crezut cu optimism că evlavia sa proprie faţă de Soare ar putea fi combinată cu creştinismul, deoarece scriitorii creştini folosiseră adesea soarele ca simbol al luminii eterne a lui Dumnezeu. Este adevărat că tot creştinii erau cel mai bine organizaţi dintre sectele religioase din interiorul imperiului şi că între liderii lor se aflau unii dintre cetăţenii cei mai capabili ai săi. Dar, în acel moment, când Constantin abia afla – dacă nu ştia deja –, ei erau divizaţi de schismă şi erezie, care le slăbeau potenţiala forţă. E greu de crezut că şi-ar fi asumat riscul de a se identifica în vreun fel cu ei, chiar dacă nu a devenit în niciun caz intolerant faţă de păgâni, dacă nu ar fi fost sinceră convertirea sa, în măsura în care a avut loc. Cuvintele şi acţiunile lui ulterioare arată că şi-a asumat în mod serios protejarea creştinismului. Dacă prin ceea ce a întreprins a fost preocupat de consolidarea puterii autocraţiei imperiale, asta se datorează mai mult circumstanţelor decât vreunui calcul de-al său cu bătaie lungă[4].

Atât timp cât creştinii formau un grup minoritar fără o recunoaştere legală, le era imposibil să impună uniformitatea teologică sau disciplina bisericească. Nu puteau controla erezia, când nu exista o ortodoxie clară, oficială, nu puteau preveni schisma, când nu existau sancţiuni legale pentru chestiunile lor administrative. Atât cât a fost posibil, erau organizaţi eficient. Fiecare Biserică locală se afla sub totala autoritate a episcopului ei, ales pe viaţă de clerul şi reprezentanţii laicatului acelui scaun, având acordul episcopilor vecini, dintre care unul îl hirotonise, ca astfel să se păstreze succesiunea apostolică de la ucenicii lui Hristos. Egalitatea harică a tuturor episcopilor nu a fost pusă niciodată sub semnul întrebării în cadrul creştinismului răsăritean; dar, în ultima parte a secolului al III-lea, în perioada dintre persecuţiile lui Valerian

---

[4] *Ibidem, passim;* F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* (Dumbarton Oaks Studies, Washington, 1966), II, pp. 634–5.

și Dioclețian, când numărul creștinilor crescuse considerabil, devenise un obicei ca episcopii să se întrunească din când în când în conclavuri, în cadrul metropolei locului, sub președinția episcopului mitropolit, care, astfel, treptat, a dobândit o autoritate administrativă și chiar una spirituală greu de definit asupra colegilor săi. Din comoditate, structura bisericească a urmat-o din punct de vedere geografic pe cea civilă, statală; iar când Dioclețian a grupat provinciile în dioceze mari, episcopii marilor orașe, în care își aveau reședința prefecții, au dobândit o autoritate concretă asupra mitropoliților din centrele provinciale. La începutul secolului al IV-lea, trei episcopi au ajuns în fruntea celorlalți. Episcopul Romei era deja considerat ca având un anumit primat asupra tuturor celorlalți episcopi, deoarece Roma era capitala imperiului și orașul în care fuseseră martirizați Sfinții Petru și Pavel și datorită faptului că, potrivit tradiției, Sfântul Petru, mai-marele apostolilor, fusese primul episcop al Romei. Episcopul Antiohiei era considerat căpetenia tuturor episcopilor din provinciile asiatice ale imperiului; și scaunul său fusese întemeiat tot de Sfântul Petru. Episcopul Alexandriei, deși scaunul său fusese întemeiat doar de Sfântul Marcu, iar teritoriul lui se limita la Egipt, era, legat de exercitarea propriu-zisă a puterii, cel mai important dintre cei trei. Alexandria era centrul intelectual al imperiului. Populația supraaglomerată a Egiptului era aproape în întregime creștină, depășind probabil ca număr populația creștină atât din Europa, cât și din Asia, iar episcopul, copiind exemplul guvernatorului laic al Egiptului care dobândise puteri depline de viceîmpărat înainte de reformele lui Dioclețian, își arogase dreptul de a numi orice episcop din interiorul diocezei sale. Imediat după acești trei episcopi, venea cel al Cartaginei, a cărui provincie, Africa, avea o mare concentrație de creștini, dar care ducea o luptă fără sorți de izbândă pentru a-și menține independența față de Roma[5].

[5] O bună sinteză despre organizarea bisericească: A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe* (Londra, 1948), pp. 45–6.

Fiecare dintre aceşti mari ierarhi a încercat să păstreze disciplina şi o identitate de credinţă în zona sa; iar în măsura în care invidia reciprocă a permis, au ţinut legătura unii cu alţii în chestiuni de politică şi doctrină. Nu era uşor, de vreme ce nu aveau altă armă decât excomunicarea, iar multe doctrine erau încă nedefinite. Cei mai mari doi părinţi creştini ai epocii pre-constantiniene, Origen din Alexandria în Orient şi Tertulian al Cartaginei în Apus, căzuseră din ortodoxia general acceptată; şi, deşi niciunul nu a primit răsplata canonizării, amândoi au avut o influenţă profundă asupra teologiei. Sectele gnostice fuseseră într-adevăr excluse din Biserică. Dar asta s-a întâmplat mai ales pentru că ele nu au dorit să rămână în interiorul ei. Alte dispute şi disensiuni nu puteau fi rezolvate atât de uşor.

De-abia ce le dăduse creştinilor libertatea de cult, că împăratul Constantin s-a şi văzut implicat în disputele lor. Controverse se dezlănţuiau atât în Egipt, cât şi în Africa, ambele pornind de la aceeaşi problemă. Pe timpul persecuţiilor, un număr de creştini, preoţi şi mireni, s-au supus autorităţilor păgâne. Puteau fi reprimiţi în Biserică? Chiar după persecuţia lui Decius, un preot roman, Novaţian, condusese o grupare ce refuza comuniunea cu cei reveniţi, chiar dacă pocăiţi; iar novaţienii nu dispăruseră[6]. În timpul persecuţiei lui Diocleţian izbucnise o ceartă între episcopii egipteni Petru al Alexandriei şi Meletie de Lycopolis, atunci când Petru a propus pedepse uşoare pentru credincioşii care aduseseră jertfe pe altare păgâne. S-a ţinut cont atunci dacă fuseseră ameninţaţi cu moartea, torturaţi sau chiar aruncaţi în temniţă. Când Petru a început implementarea programului, Meletie şi prietenii săi nu au vrut să coopereze, iar când, în 312, Petru a fost arestat din nou şi martirizat, meletienii nu au vrut să-l recunoască pe succesorul acestuia, Alexandru[7]. În Africa, în acelaşi timp, autorităţile păgâne insistaseră să le fie predate sfintele cărţi ale creştinilor. Un număr

---

[6] Vezi: E. Amann, „Novatianisme", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, ed. Vacant, Mangenot and Amann, XI, i (1931), col. 816–49.

[7] Vezi: H.I. Bell, *Jews and Christians in Egypt* (Londra, 1924), pp. 38–99; Amann, „Melitiens", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, X, i (1928), col. 531–6.

de episcopi s-au supus pentru a-şi salva comunităţile; dar o grupare extremistă nu a mai vrut să aibă de-a face cu ei. Atunci când, în 311, Cecilian a fost ales ca nou episcop al Cartaginei, aceşti extremişti – susţinuţi de o femeie bogată pe nume Lucilla, care, personal, nu-l simpatiza pe Cecilian – au ridicat obiecţiuni cu privire la alegerea acestuia, deoarece fusese hirotonit de Felix de Aptunga, episcop care fusese unul dintre *traditores*, unul dintre cei care predaseră cărţile. În schimb, au ales pe un anume Majorinus, care a murit la câteva luni mai târziu fiind succedat de Donatus, cel care a dat numele său grupării[8].

Meletienii erau limitaţi la Egipt şi aveau să treacă ani buni până să afle împăratul de ei. Însă în Roma se afla doar de câteva luni atunci când schisma donatistă i-a fost adusă la cunoştinţă. Miltiade, episcopul Romei, african de origine, era profund preocupat de schismă, la fel ca Osius de Cordoba, pe care Constantin îl luase ca mentor spiritual. Osius i-a recomandat împăratului să-i ofere sprijinul lui Cecilian. La scurt timp, donatiştii au făcut apel la împărat, gest care a fost cu atât mai ieşit din comun, cu cât ei nu par să fi ştiut că el era deja creştin. Constantin se consideră astfel invitat să arbitreze întreaga dispută religioasă şi răspunde prompt invitaţiei. Într-o scrisoare către Miltiade, în care afirma că este intolerabil ca populaţia unei provincii, pe care providenţa divină i-a dat-o în grijă, să fie divizată în două tabere, îl îndemna pe episcopul Romei să prezideze o comisie cu trei episcopi din Galia (donatiştii ceruseră episcopi din Galia, pe motiv că ar fi imparţiali) care să audieze câte zece episcopi africani de fiecare parte. O astfel de comisie reprezenta metoda civilă romană în gestionarea unor asemenea dispute. Miltiade o transformă cu abilitate într-un sinod bisericesc, adăugând tribunalului paisprezece episcopi italieni. Constantin acceptă mişcarea. Când donatiştii au refuzat să accepte deciziile sinodului, el a

[8] W.H.C. Frend, *The Donatist Church* (Oxford, 1952), sp. pp. 141 şi urm.; Jones, *Constantine*, pp. 103–7.

convocat la Arles, în 314, un sinod al tuturor episcopilor apuseni pentru a dezbate cazul[9].

Indiferent dacă Miltiade se gândise la acest lucru, Constantin este cel care a convocat Sinodul de la Arles şi care a considerat că este de datoria lui să procedeze astfel. Deşi tolera cultele păgâne, el era cu adevărat preocupat de schisma din Biserică şi, personal, se simţea responsabil pentru refacerea unităţii ei. În scrisoarea sa către prefectul Africii, în care îi poruncea să-i trimită pe episcopii africani la Arles, scria: „În niciun caz nu consider drept ca astfel de conflicte să fie ascunse de mine. Ele pot fi pricina pentru care Dumnezeu să se întoarcă nu doar împotriva neamului omenesc, ci şi împotriva mea, cel căruia, prin hotărârea Sa dumnezeiască, El i-a încredinţat conducerea tuturor lucrurilor omeneşti"[10]. Sinodul de la Arles a respins pretenţia donatiştilor, iar aceştia au refuzat să-i accepte hotărârile. La scurt timp, Constantin scria adunării episcopilor, înainte ca ei să părăsească Arles, pentru a-şi exprima indignarea şi a repeta că va considera drept datorie imperială pedepsirea schismaticilor[11]. În 316, Constantin a dat în cele din urmă verdictul în favoarea lui Cecilian[12].

Legat de donatişti, problema era schisma, căci nimeni nu a atins problema teologică de bază: se anula, oare, harul primit de un episcop la hirotonie în cazul în care el săvârşea un păcat de moarte? În orice caz, nu a trecut mult timp până ce Constantin s-a confruntat cu o problemă de teologie creştină fundamentală. Pe la sfârşitul anului 324, luptând ca un atlet al creştinătăţii, îl învinsese pe Licinius, devenind singur împărat al imperiului. Dar de-abia ce sosise în Răsărit şi se stabilise la Nicomedia, pe atunci capitala administrativă a părţii răsăritene a imperiului, că a şi aflat de o ruptură a Bisericii Răsăritene în materie de doctrină.

---

[9] Baynes, „Constantine the Great", pp. 10–12; Frend, *Donatist Church*, pp. 150 şi urm.

[10] Baynes, „Constantine the Great", pp. 12–13, textele şi pp. 75–8.

[11] Ibidem, pp. 13–14, 75–8.

[12] Ibidem, pp. 14–16; Jones, *Constantine*, pp. 107–9; Frend, *Donatist Church*, pp. 155–9.

Nu este aici locul pentru o prezentare detaliată a arianismului. Dar trebuie amintite câteva chestiuni principale. Arie era un preot din Alexandria, cu talent oratoric, care în jurul anului 319 a formulat o învățătură potrivit căreia Hristos nu era veșnic, ci ar fi fost creat de Dumnezeu ca instrument pentru crearea și mântuirea lumii. El era Fiul lui Dumnezeu, dar nu de aceeași ființă cu Dumnezeu Tatăl. Nu era întru totul o doctrină nouă. Pe de o parte, își avea rădăcinile în ideea neoplatonică despre monadă, iar, pe de alta, în tradiția iudaică, iar într-o formă de subordinațianism moderat – adică plasarea Fiului într-o relație de subordonare față de Tatăl – fusese împărtășită implicit de Părinți ai Bisericii ca Iustin, Irineu și Clement din Alexandria, iar mai explicit de Origen. Chiar Lucian din Antiohia, un sfânt martir, care fusese învățătorul lui Arie, pare să fi predicat în mod deschis această doctrină. Arie, pur și simplu, i-a dat doctrinei o formă mai precisă și mai ușor de înțeles. Din această cauză, a fost excomunicat de un sinod al episcopilor egipteni, convocat de episcopul Alexandriei, Alexandru. Dar Arie avea mulți adepți în Egipt, mai ales printre femei. Ni se spune că de obicei era însoțit de 700 de fecioare evlavioase și gălăgioase. De asemenea, a găsit susținători și în Asia. La cererea sa, Eusebiu, episcop de Nicomedia, care studiase împreună cu el sub îndrumarea lui Lucian, a convocat un sinod al episcopilor din provincia sa, Bitinia, care a subscris la învățătura ariană. Arie a mers apoi în Palestina, unde Eusebiu, episcopul Cezareei, se arăta el însuși a fi plin de înțelegere. Și un sinod al episcopilor palestinieni i-a aprobat doctrina, dar l-a îndemnat să caute împăcarea cu Alexandru de Alexandria. Alexandru, care era un om pașnic, spera ca Arie să se liniștească și să înceteze controversa. Dar Arie avea acum o susținere prea mare ca să tacă. A urmat un război al pamfletelor, din ce în ce mai aspru în ton, cu acuzații reciproce de erezie[13].

---

[13] Vezi: H.M. Gwatkin, *Studies of Arianism* (Cambridge, 1900), pp. 14–42; X. Le Bachelet, „Arianisme", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, I, ii, col. 1779 și urm.

Constantin s-a îngrozit să găsească Răsăritul mult mai divizat decât fusese Africa, a cărei problemă i se părea acum o chestiune minoră. A scris o scrisoare şi i-a poruncit lui Osius să o ducă în Egipt şi să le-o arate atât lui Alexandru, cât şi lui Arie. Haideţi să procedăm ca filosofii care, scria el, chiar dacă nu sunt de acord cu privire la o anumită chestiune, continuă să conlucreze pentru a păstra unitatea doctrinei filosofice. Îşi dorea să viziteze Egiptul, dar, pur şi simplu, nu putea face asta, confruntându-se cu astfel de dispute. „Redeschideţi-mi, aşadar, prin împăcarea voastră, porţile Răsăritului, pe care mi le-aţi zăvorât odată cu zavistia voastră"[14].

Osius nu i-a găsit maleabili nici pe Arie şi nici pe Alexandru şi, în plus, a aflat de schisma meletiană. L-a sfătuit pe împărat să intervină. Între timp, un înverşunat anti-arian, Marcel, episcop de Ancira, s-a hotărât să ţină un sinod al episcopilor locali pentru a-l denunţa pe Arie, în vreme ce, din pură coincidenţă, episcopii sirieni, adunaţi la Antiohia pentru a-l alege pe noul episcop al oraşului, nu doar că au ales un alt anti-arian feroce, pe Eustaţie, dar au şi condamnat trei episcopi, inclusiv pe Eusebiu de Cezareea, pentru tendinţe ariene. Constantin nu era mulţumit, dar l-a păcălit pe Marcel, luând sinodul, care urma să se ţină la Ancira, sub patronajul său, extinzându-l şi mutându-l la Niceea, oraş în care i-a convocat pe toţi episcopii creştini[15].

Sinodul de la Niceea, primul Sinod Ecumenic, a fost un eveniment fundamental în istoria creştinătăţii. Dar, de fapt, ştim foarte puţin despre el. Probabil că au participat în jur de cinci sute de episcopi, aproape toţi din Orientul de limbă greacă, dintre care aproximativ o sută din Asia Mică. Apusul nu a fost prea mult interesat. Episcopul Romei, Silvestru, motivând că este bolnav, a trimis doi diaconi pentru a-l reprezenta. Doar un singur episcop

---

[14] Eusebius, *Vita Constantini*, II, pp. 67–71 [textul românesc în: Eusebiu de Cezareea, *Viaţa lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de Prof. Dr. Emilian Popescu, traducere şi note Radu Alexandrescu (PSB/14), Bucureşti, p 121; n. tr.].

[15] Jones, *Constantine*, pp. 149–51; Baynes, *Constantine the Great*, pp. 20–1, 84–5.

a venit din Italia, unul altul din Galia şi unul al treilea din Iliric. Cecilian al Cartaginei a fost acolo, dar nimeni din Britania sau Spania cu excepţia lui Osius de Cordoba, care a participat în calitate de reprezentant al împăratului. Cinci episcopi au venit de dincolo de graniţele orientale ale imperiului[16]. Formal, sinodul s-a deschis pe 20 mai 325. După ce s-au adunat toţi episcopii, împăratul a intrat ţinând pe mână mantia imperială purpurie; dar, modest, a refuzat să se aşeze fără a primi permisiunea din partea episcopilor. După ce a fost salutat de bun-venit de către episcopul aşezat de-a dreapta sa – probabil Eustaţie al Antiohiei, dar numele nu ne este dezvăluit – a ţinut o scurtă cuvântare, în latină, urmată de o traducere în limba greacă, în care deplângea vrajba din Biserică şi-i îndemna pe episcopi să câştige bunăvoinţa lui Dumnezeu şi recunoştinţa împăratului prin domolirea discordiei dintre ei. Nu se ştie cât de des a participat la următoarele dezbateri şi cât de extinse au fost atribuţiunile lui Osius din încredinţarea sa[17]. Nesigură este şi desfăşurarea dezbaterilor. Ştim că Eusebiu de Cezareea, fără îndoială la cererea împăratului care îl considera moderat, a propus ca sinodul să accepte crezul tradiţional al Bisericii din Cezareea. Formulele sale cu privire la Hristos erau pur ortodoxe şi nu conţinea nimic care să-i ofenseze pe arieni. Episcopii nu puteau decât să accepte; dar anti-arienii au insistat să fie adăugate anumite articole mai explicite[18]. Când dezbaterile au devenit mai înverşunate, Constantin a intervenit, sugerând să fie introdus termenul *homoousios*, „deofiinţă", pentru a descrie relaţia Fiului cu Tatăl. Pentru teologie, termenul nu era nou. Fusese condamnat de un sinod răsăritean în 268, dar Roma îl considera ortodox. Fără îndoială, Osius, ca apusean şi puţin cunoscător al

---

[16] Vezi: E. Honigmann, „Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople", în *Byzantion*, XI (Bruxelles, 1936), mai ales pp. 429–39.

[17] Baynes, *Constantine the Great*, pp. 87–90.

[18] C.J. Hefele, *Histoire des Conciles*, ed. şi trad. de H. Leclercq (Paris, 1907–52), citată de acum înainte ca Hefele-Leclercq I, i, pp. 436–42; Jones, *Constantine*, pp. 159–60, dă un sumar al Crezului din Cezareea.

istoriei sale în Răsărit, a fost cel care i l-a recomandat împăratului[19]. Ambele partide din Răsărit îl dezaprobau, dar erau timorate de prezenţa împăratului. Totuşi, anti-arienii au adăugat două sau trei fraze explicative[20]. Când s-a trecut la votarea formulei, doar doi episcopi au refuzat să o accepte. Aceştia, împreună cu Arie, au fost mai târziu excomunicaţi. În acelaşi timp, printr-un compromis, s-a pus capăt şi schismei meletiene. Dacă episcopii meletieni acceptau autoritatea lui Alexandru de Alexandria, atunci li se recunoştea hirotonia validă. Se pare că meletienii erau antiarieni şi, de aceea, pregătiţi să accepte împăcarea[21].

Constantin s-a bucurat de rezultatul sinodului. „La îndemnul lui Dumnezeu", îi scria el Bisericii din Alexandria, „am adunat la Niceea un mare număr de episcopi, împreună cu care eu, ca unul dintre voi, bucuros să fiu cu voi împreună-slujitorul [Său], am întreprins cercetarea adevărului"[22]. În scurt timp, bucuria sa avea să se dovedească nejustificată. Arie nu avea să tacă, iar în timp ce Alexandru era gata de împăcare, succesorul său, Atanasie, s-a dovedit a fi dintr-un aluat mai dur. Intransigenţa sa l-a adus curând în conflict cu împăratul, care acum înclina spre o teologie subordinaţianistă moderată, probabil influenţat de Eusebiu de Cezareea, care se pare că i-a urmat bătrânului Osius ca principal sfetnic spiritual al acestuia. Mama lui Constantin, Elena, avea o mare evlavie pentru Lucian din Antiohia, învăţătorul lui Arie, în cinstea căruia, în oraşul Helenopolis, a închinat o biserică pe care ea însăşi

---

[19] Hefele-Leclercq, pp. 434–5, 442. Vezi: Jones, *Constantine,* pp. 161–3. Hefele, bazându-se mai degrabă pe Atanasie, care nu era o persoană fără prejudecăţi, decât pe Eusebiu, minimalizează partea împăratului. Vezi şi: A.E. Burn, *The Council of Nicaea* (Londra, 1925), pp. 29 şi urm., în sp. 36–7.

[20] Vezi: Jones, *Constantine,* p. 163.

[21] Hefele-Leclercq, pp. 488–503; Bell, *Jews and Christians,* pp. 40–1. Aşa cum arată Bell, Biserica meletiană nu a dispărut total, ci a continuat să existe în jurul altui centru.

[22] Baynes, „Constantine the Great", p. 21; Jones, *Constantine,* p. 172 [Textul *Scrisorii împăratului Constantin către Biserica Alexandriei* s-a păstrat la Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească,* I. 9; n. tr.].

o ridicase. Din această cauză, Eustație de Antiohia nu o avea la inimă și a răspândit povești calomnioase legate de tinerețea ei. Acesta a fost imediat înlăturat, chipurile pentru imoralitate. Un alt anti-arian înverșunat, Marcel de Ancira, a fost scos din drepturi pentru faptul de a se fi făcut de râs într-o dispută cu Eusebiu de Nicomedia și Eusebiu de Cezarea, ambii având ușile deschise la împărat. Chiar și Atanasie a fost în cele din urmă suspendat din scaun și trimis într-un exil temporar. Constantin plănuise să aducă unitatea în Biserică. Dar nu s-a întâmplat, a rămas divizată ca înainte[23].

Nu ne surprinde că împăratul a devenit mai mânios și mai autocrat. Atunci când se ocupă de pregătirea unui sinod ce urma să se țină la Tyr, în 335, îl găsim scriind în circulara sa către episcopi că: „Dacă va ignora cineva apelul meu, ceea ce nu aștept să se întâmple, voi trimite pe altcineva care, din porunca mea, îl va izgoni, învățându-l că nu are dreptul de a se opune poruncilor împăratului date în apărarea adevărului"[24]. Îl găsim scriind ereticilor că modul lor mizerabil de a se comporta justifică intervenția imperială și pedepsirea lor*. Se numește pe sine „episcop al treburilor din afară ale Bisericii", sintagmă prin care el pare să înțeleagă că era responsabil de sufletele păgânilor, pe care era pregătit să-i tolereze, și de ale ereticilor, pe care nu-i va tolera[25]. De asemenea,

---

[23] Baynes, „Constantine the Great", pp. 22–3; Jones, *Constantine*, pp. 172–80.

[24] Baynes, „Alexandria and Constantinople: a Study in Ecclesiastical Diplomacy", în: Baynes, *Byzantine Studies and other Essays* (Londra, 1955), pp. 102 și urm.; Bell, *Jews and Christians*, pp. 45–71; [textul s-a păstrat la Eusebius, *Vita Constantini*, IV, 42. 4; în PSB 14, p. 176: „Dacă, însă, cineva încerca-va și de data aceasta să-și astupe urechile ca să nu-mi audă porunca de a merge acolo (ceea ce, totuși, nu-mi prea vine a crede), eu voi trimite numaidecât pe altcineva care, în temeiul unui ordin împărătesc, îl va expulza, făcându-l să priceapă că nu era cazul să se împotrivească unor porunci venite din partea împăratului și în folosul adevărului"; n. tr.].

* Eusebius, *Vita Constantini*, III, 64–66; „Constantin Biruitorul, Măritul și Augustul, către eretici", în: PSB 14, pp. 156–157 (n. tr.).

[25] Eusebius, *Vita Constantini*, II, p. 126 [PSB 14, p. 115 și urm.; n. tr.]. Vezi Baynes, „Constantine the Great", pp. 25–6, 90–1.

aşa cum arată o scrisoare către regele Persiei, se simţea responsabil pentru creştinii care trăiau dincolo de graniţe[26]. Totuşi, era modest. Ştia că era datoria episcopilor adunaţi în sinod, şi nu a lui de a se pronunţa în probleme de teologie, chiar bisericeşti, deşi ar fi vrut mai degrabă să impună soluţia, la fel ca la Niceea. Probabil, dintr-un anumit calcul, şi-a amânat botezul până pe patul de moarte, când a fost creştinat de semiarianul Eusebiu de Nicomedia. Dar a crezut în mod sincer că era datoria lui ca împărat să se preocupe ca Biserica la care se convertise să fie unită şi puternică; şi prin această convingere a stabilit modelul pentru viitor.

Cum îl putea accepta Biserica pe acest nou stăpân? Până acum fusese autonomă. Întotdeauna încercase să asculte porunca lui Hristos de a da cezarului ce este al cezarului. Ascultase porunca Sfântului Pavel de a-l respecta pe împărat. Sfântul Atenagora Atenianul fusese întru totul pregătit să-l flateze pe Marcus Aurelius, afirmând despre el că-i depăşeşte pe toţi oamenii nu doar în putere şi inteligenţă, ci şi în cunoaşterea exactă a oricărei ştiinţe[27]. Tertulian scotea în evidenţă loialitatea creştinilor faţă de împărat. „Totdeauna ne rugăm pentru el", spune cărturarul. „Trebuie să-l cinstim ca pe alesul lui Dumnezeu. Chiar pot spune că el este mai mult al nostru decât al păgânilor, de vreme ce a fost statornicit de Dumnezeul nostru"[28]. Creştinii îşi doreau să fie cetăţeni buni, supuşi autorităţilor lumeşti. Dacă împăratul ar deveni creştin, atunci, cu siguranţă că orice tensiune dintre puterea imperială şi Biserică ar înceta. Dar victoria crucii i-a dat împăratului orice drept asupra vieţii religioase a creştinilor?

Noţiunea de preot-rege se găseşte în Vechiul Testament, cu figura misterioasă a lui Melchisedec, iar mai târziu cu cea a lui

---

[26] Baynes, „Constantine the Great", pp. 26–7; Jones, *Constantine*, pp. 207–8. [Eusebius, *Vita Constantini*, IV, 8–13; PSB 14, pp. 163–165; n. tr.].

[27] Athenagoras, *Supplicatio pro Christianis*, în: *Corpus Apologetarum Christianorum Saeculi Secundi*, ed. J. T. Otto, VI (Jena, 1857), p. 184.

[28] Tertullian, *Liber ad Scapulam*, în: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, I, col. 778.

David; iar Moise a fost acela care condusese poporul şi care primise personal de la Dumnezeu poruncile, chiar dacă, oficial, Aaron era Marele Preot. Aşadar, un conducător având o relaţie specială cu Dumnezeu nu a fost necunoscut evreilor şi, de aceea, nici primilor creştini[29]. Persia a fost ţara în care s-a dezvoltat ideea monarhului cu origine divină. Acolo, din timpuri pre-zoroastriene, regele era posesorul acelei *hvarena*, a slavei copleşitoare, care îi era conferită de zeul luminii. Era simbolizată de aureolă şi, mai materialiceşte, de diadema strălucitoare şi hainele fastuoase pe care regele trebuia să le poarte[30]. Chiar mai devreme, egiptenii accentuaseră originea divină a monarhiei; dar puterea preoţimii de acolo pare să fi ţinut sub control ambiţiile monarhice[31]. Multe concepte persane şi egiptene au intrat în filosofia greacă. Îl vedem pe Aristotel afirmând că regele ideal este imaginea pământească a lui Zeus, iar pe Isocrate spunând că este imaginea pământească a lui Hercule[32]. Dar filosofia monarhiei s-a dezvoltat în regatele elenistice, ale căror monarhi se considerau pe ei înşişi fiinţe divine, după modelul persan. În secolul al VI-lea d.Hr., un anume Ioan Stobaeus a publicat o antologie de texte despre monarhie, pe care, cu nepăsare, le-a atribuit unui număr de filosofi antici, dar care, toate, par a data, de fapt, din secolele al III-lea şi al II-lea î.Hr. În ea, „Archytas" afirmă că regele este legea însufleţită. „Sthenidas" afirmă că regele înţelept este imitarea şi reprezentarea lui Dumnezeu. „Diotogenes" afirmă că ceea ce Dumnezeu este în univers este regele în stat şi adaugă faptul că statul este imitarea ordinii şi a armoniei universului, iar regele se transformă într-un zeu printre oameni. Chiar mai semnificativ, „Ekphantos" spune că *logosul* lui

---

[29] Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 280–1. Pentru o analiză completă a subiectului şi o bibliografie amplă, vezi: K.H. Bernhardt, *Das Problem der altorientalischen Kōnigsideologie im Alten Testament* (Leiden, 1961).

[30] Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, I, pp. 84–101.

[31] *Ibidem*, vol. I, pp. 9–19.

[32] Aristotle, *Politics*, ed. H. Rackham (Loeb, Londra, 1932), p. 246; Isocrates, *Address to Philip* (Loeb, Londra, 1928), pp. 322 şi urm.

Dumnezeu, care seamănă sămânţa ordinii şi îl cercetează pe om pentru a reface ceea ce s-a pierdut prin păcat, este întrupat în rege[33]. Puţin timp mai târziu, Plutarh preia această idee. El spune că Dumnezeu a stabilit ca imagine a Sa pe cer soarele şi luna, iar în cadrul statelor de pe pământ o copie similară şi o emanaţie strălucitoare a Sa, regele, care ar trebui să aibă ca principiu director *logosul*[34].

Constantin a fost norocos că l-a avut ca biograf şi panegirist pe Eusebiu de Cezareea, un savant care, cu siguranţă, a fost conştient de aceste texte şi care a făcut din ele baza filosofiei sale despre imperiul creştin. Mai întâi a avut de justificat Imperiul Roman. Filon arătase că Roma adusese pacea şi unitatea în lume şi, astfel, Dumnezeu s-a arătat binevoitor faţă de ea. Origen adăugase un argument creştin, arătând că Dumnezeu alesese să Îl trimită pe Fiul Său în lume în momentul când Roma instaurase această unitate şi pace, ca Evanghelia să poată fi răspândită fără oprelişte la toate popoarele[35]. Potrivit lui Eusebiu, triumful istoriei avea loc acum când împăratul roman acceptase mesajul creştin. El era acum acel rege înţelept, imitaţia lui Dumnezeu pe pământ, domnind peste un imperiu care putea deveni acum imitaţia Împărăţiei Cerurilor. Pur şi simplu, Eusebiu a adoptat doctrinele lui Diotogenes, Ekphantus şi Plutarh făcând modificările necesare. Împăratul nu este Dumnezeu printre oameni, ci locotenentul lui Dumnezeu. El nu este *logosul* întrupat, ci se află într-o relaţie specială cu *logosul*. A fost numit în mod special de Dumnezeu şi este continuu inspirat de El, este prietenul lui Dumnezeu, interpretul Cuvântului lui

---

[33] Joannes Stobaeus, *Anthologium*, ed. C. Wachsmuth şi O. Hense, IV (Berlin, 1909), pp. 82 şi urm., 265, 270, 278. Vezi: Baynes, „Eusebius and the Christian Empire", în: Baynes, *Byzantine Studies*, pp. 168–72, unde este arătată relaţia dintre Eusebiu şi filosofii citaţi de către Stobaeus; vezi şi Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, I, pp. 245–69.

[34] Plutarch, *Moralia: To an Uneducated Ruler*, ed. H.N. Fowler (Loeb, Londra, 1936), pp. 52–70.

[35] Philo, *Legatio ad Caium*, ed. F.H. Colson (Loeb, Londra, 1962), pp. 76–82; Origen, *Contra Celsum*, ed. P. Koetschau, in *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, II (Leipzig, 1899), p. 158.

Dumnezeu. Privirile sale sunt ațintite în sus, pentru a primi mesajele lui Dumnezeu. Lui trebuie să i se acorde cinstea și slava pe care o merită o replică pământească a lui Dumnezeu; iar el „își va plăsmui cârmuirea pământească după modelul originalului divin, găsindu-și tăria în asemănarea acesteia cu împărăția lui Dumnezeu"[36].

Era un ideal splendid, dar lăsa multe întrebări fără răspuns. Care urmau să fie relațiile Împărăției lui Dumnezeu cu legea romană și cu tradițiile constituționale romane? Eusebiu era un sirian elenizat care cunoștea puțin sistemul roman. Potrivit teoriei romane, puterea împăratului deriva din semi-fictiva *lex de imperio*, prin care poporul roman i-ar fi încredințat augustului drepturile sale suverane. Acesta era ales de armată, de senat și de popor; iar dacă era incompetent sau nepopular, alegătorii săi se gândeau la detronarea lui fie printr-o revoltă a armatei, fie printr-o intrigă din interiorul serviciului civil, fie printr-o răscoală populară. Putea fi astfel tratat sfântul locotenent al lui Dumnezeu, chiar dacă greșelile sau păcatele sale îl arătau nepotrivit pentru acest rol? Noua teorie ignora chestiunea în cauză. Astfel, în cazul de față, vechiul obicei continua să existe. În rândul succesorilor lui Constantin sau al predecesorilor săi au existat mulți care și-au găsit sfârșitul printr-una dintre cele trei modalități. Pe de altă parte, deși împăratul devenise deja în Roma izvorul legii, legea însăși era acum mai mare decât el. Noua teorie, chiar dacă sugera că împăratul este legea întrupată, nu putea aboli sfințenia legii înseși.

---

[36] Eusebius, *De Laudibus Constantini*, ed. Heikel, II, p. 201 [*De Laudibus Constantini*, III. 5; Am considerat util să redau în traducere românească citatul dat de Runciman din varianta engleză, deoarece aceasta nu pare a fi asemănătoare cu cea românească din *Tricenalia* lui Eusebiu publicată în PSB 14, p. 195; iată tot paragraful 5 din varianta românească: „Dar încă ceva! Binecuvântat cum este el a reflecta imaginea împărăției cerești, împăratul, cu privirile ațintite sus spre această imagine arhetipală, îi călăuzește pe cei de aici, jos, prinzând tot mai puternică rădăcină în exercitarea învestiturii sale monarhice (cu care Împăratul suprem a dăruit aici, pe pământ, numai neamul omenesc), a cărei lege hotărăște stăpânirea unuia singur asupra tuturor."; n. tr.].

Era ceva faţă de care chiar împăratul trebuia să se supună. Juriştii bizantini aveau să se îngrijească de această problemă în secolele următoare. Apoi, a apărut problema triumfului creştinătăţii. Cum s-a înţeles ierarhia preoţească cu această teorie? Putea să tolereze un împărat care avea, ca să folosim o expresie modernă, linie directă cu Dumnezeu? Constantin însuşi admitea că doar sinodul episcopilor putea să se pronunţe în chestiuni teologice. Datoria lui – credea el – era să convoace sinodul; în baza relaţiei sale speciale cu Dumnezeu, putea să-l prezideze şi să-l domine. A fost norocos pentru că în acest timp Biserica râvnea după un stăpân care să-i aducă unitatea şi pacea şi pentru că nu a existat nicio personalitate remarcabilă printre ierarhi până la apariţia lui Atanasie. Este semnificativ faptul că Eusebiu a fost subordinaţianist în teologia sa trinitară. I-a fost uşor să-şi extindă subordinaţianismul, incluzându-l pe împărat ca pe un fel de emanaţie pământească a Trinităţii[37]. Atanasie şi şcoala sa, având o doctrină trinitară precisă, nu puteau fi vreodată de acord cu asta. Marii ierarhi încercaseră să fie buni cetăţeni; dar ei controlaseră până atunci Biserica. Cum putea un om ca Atanasie, crescut într-o astfel de tradiţie, să tolereze amestecul puterii seculare, mai ales dacă avea dubii cu privire la integritatea ortodoxiei autorităţii seculare? Pe viitor aveau să apară necazuri.

În general vorbind, constituţia eusebiană a supravieţuit în Bizanţ de-a lungul secolelor. Nu a fost niciodată o constituţie legală, astfel încât să trebuiască să fie adoptată pentru a întâmpina nevoile timpului. Tradiţiile romane au continuat să existe, temperând-o şi amintindu-i împăratului că, deşi Îl reprezenta pe Dumnezeu în faţa poporului, era de datoria sa să reprezinte şi poporul în faţa lui Dumnezeu. Niciodată nu a prins rădăcini în Apus, unde a dispărut treptat, odată ce puterea practică a imperiului a intrat în declin. Gândirea apuseană a preferat concepţia rivală despre Cetatea lui Dumnezeu, şi anume pe cea a Sfântului

---

[37] Vezi: Baynes, „Constantine the Great", pp. 95–103, pentru o prezentare generală cu privire la concepţiile şi ţelurile lui Constantin.

Augustin. Dar Bizanțului i-a oferit sensul unității sale, a respectului de sine și a scopului divin care au menținut imperiul până în ultima clipă. Iar încrederea în aceasta i se datorează lui Constantin, un om care nu a fost remarcabil nici prin natura sa intelectuală, nici prin sfințenie, ci doar un administrator practic, tolerant și conștiincios, care s-a convertit cu adevărat la credința lui Hristos. Deși a fost botezat doar pe patul de moarte și de către un episcop de o ortodoxie discutabilă, el a devenit unul dintre cei mai cinstiți sfinți creștini, aclamat de-a lungul secolelor ca fiind *întocmai cu apostolii*.

II.

LOCOTENENTUL LUI DUMNEZEU: PLENITUDINEA PUTERII IMPERIALE

Înveşmântat în alb imaculat, Constantin a murit pe 22 mai 337. Imperiul a trecut în stăpânirea celor trei fii ai săi, Constantius, Constantin al II-lea şi Constans. L-au împărţit între ei, Constantin luând Galia, Britania şi Spania, Constans Italia, Africa şi Iliricul, iar Constantius întregul Orient. Teoria că Dumnezeul cel Unul din Ceruri ar trebui să fie reflectat pe pământ de un singur împărat părea astfel abandonată: în afară de cazul când se mergea pe concepţia trinitară că ei reprezintă Treimea. Prea puţin era asta opinia lor proprie, pentru că cei trei fraţi crescuseră cu simpatii ariene sau, mai degrabă, subordinaţianiste şi fiecare dintre ei dorea ca şi ceilalţi doi să i se supună. Dar Constantin al II-lea a fost ucis în 340, în lupta împotriva lui Constans, iar Constans, la rândul lui, a fost ucis de un uzurpator, Maxentius, în 350. Maxentius a fost ucis de Constantius în 353. De atunci şi până la moartea sa, în 361, avându-l pe vărul lui, Iulian, ridicat împotrivă, Constantius a fost stăpânul imperiului[1].

---

[1] Pentru istoria fiilor lui Constantin, vezi: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* (Bruxelles, 1959), I, pp. 131–57.

Constantius a fost tratat cu asprime de istorici, în parte, din cauza unei simpatii exagerate pentru Iulian, care l-a urât, şi, în parte, din cauză că l-a ofensat pe acel mare stâlp al ortodoxiei trinitare, pe Atanasie*. În realitate, el a fost un conducător competent şi onest, cu simpatii ariene moderate, dar tolerant, la fel ca tatăl său, preocupat să impună Bisericii anumite compromisuri acceptabile. Fratele său, Constans, trăind în Apus, a acceptat teologia niceeană şi, în 343, a convocat un sinod la Sardica (Sofia), care a confirmat decretele niceene, dar care a fost boicotat de episcopii orientali[2]. Constantius însuşi a ţinut un număr de sinoade menite să-i împace pe arieni şi care, din acest motiv, au fost privite foarte critic de Atanasie. Constantius, probabil, nu a avut tactul şi, cu siguranţă, nici prestigiul tatălui său. Vechiul prieten al lui Constantin, Osius de Cordoba, îi scria cu severitate: „Nu te amesteca în problemele Bisericii, nici nu-i da porunci. Mai degrabă ia sfat de la ea", adăugând că „aşa cum nouă nu ne este permis a cârmui lumea, aşa nici ţie nu îţi este permis să cădeşti"[3]. În a sa *Istorie a arienilor,* Atanasie îl compara pe împărat cu Ahab, cu Baltazar şi cu faraonii. El era un paricid, mai rău decât Pilat, un înaintemergător al antihristului. Trebuie amintit că *Istoria arienilor* a fost destinată doar unui cerc restrâns, iar Atanasie a cerut ca toate copiile să-i fie returnate. Dar limbajul său a arătat că nu era dispus să accepte un locotenent al lui Dumnezeu care nu-i împărtăşea ideile[4].

---

* Forma cel mai des întâlnită a numelui uzurpatorului lui Constans este Magnentius. Legat de persoana lui Constantius, o atitudine care nu se mai încadrează în cele spuse de Runciman o regăsim la Pedro Barceló în: *Constantius II und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums,* Klett-Cotta, Stuttgart, 2004 (n. tr.).

[2] Vezi: G. Bardy, „La Réaction Eusébienne et le Schisme de Sardique", în: A. Fliche şi V. Martin, *Histoire de l'Église,* III (Paris, 1939), pp. 113–30.

[3] Citat de Atanasie, *Historia Arianorum,* în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina,* XXV, col. 748.

[4] Athanasius, *Historia Arianorum,* col. I. 728, 733, 749, 773, 776. Trebuie remarcat că Grigorie de Nazianz, un om mai blând şi mai înţelept decât Atanasie, în timp ce deplângea heterodoxia ocazională a lui Constantius, îl lăuda

Atanasie ar fi fost mai puțin intolerant față de Constantius dacă ar fi anticipat că următorul împărat avea să nu mai fie creștin de nici un fel. Neopăgânismul lui Iulian, cu a sa toleranță disprețuitoare față de creștinism, a trezit în el o furie sălbatică; era chiar mai vătămător pentru creștini, care ajunseseră să creadă că împăratul este locotenentul lui Dumnezeu. Dar experimentul lui Iulian a fost unul anacronic și de scurtă durată. Chiar dacă nu ar fi fost ucis, el nu și-ar fi putut impune niciodată credințele sale fanatice unui imperiu care era acum predominant creștin. O jumătate de secol de patronaj imperial produsese o creștere considerabilă a numărului credincioșilor creștini. Era prea târziu pentru întoarcerea la păgânism[5]. Dar Atanasie abia dacă a fost mai mulțumit de împărații creștini care i-au urmat lui Iulian. Domnia lui Iovian a fost prea scurtă ca să lase vreo urmă. Succesorul său, Valentinian, care venea din Apus, unde arianismul era rar, mărturisea un crez pe care Atanasie îl aproba; dar acesta l-a numit împărat al Răsăritului pe fratele său Valens, care fusese câștigat de arieni. Atanasie, în momentul morții, în 373, se afla oficial în dizgrație. Dar forța personalității și vigoarea scrierilor sale au demonstrat că, în cele din urmă, doctrinele proprii au triumfat – chiar dacă triumful lor era datorat puterii imperiale. Asprele sale critici la adresa împăraților au fost meticulos uitate[6].

Împăratul arian Valens a fost ucis de goți în 378, în cumplita bătălie de la Adrianopol. Moartea sa i-a bucurat pe unii sfinți ortodocși ca Ambrozie al Milanului. Colegul său apusean, Grațian, succesorul lui Valentinian, a fost ortodox și a dat Imperiul de Răsărit pe mâna unui alt apusean, spaniolul Teodosie, care îi împărtășea convingerile religioase. Teodosie era hotărât să restabilească unitatea bisericească. Un decret emis din Tesalonic, la începutul

---

pentru devotamentul său față de Biserică. Grigorie de Nazianz, *Oratio IV, Contra Julianum*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, XXXV, col. 564.

[5] Cu privire la opiniile lui Iulian și la reacția creștină, vezi Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 659–86.

[6] Vezi: *ibidem*, vol. II, pp. 731–42.

anului 380, le poruncea tuturor creştinilor să urmeze crezul niceean, „încredinţat romanilor de către apostolul Petru, iar acum mărturisit de Damasus al Romei şi de Petru al Alexandriei"[7]. Mai târziu, în acelaşi an, Teodosie intra în Constantinopol. Poporul de aici avea simpatii ariene, dar asta nu l-a încurcat deloc. În mai 381, convocat de el, a avut loc la Constantinopol un mare sinod. Este cunoscut drept cel de-al doilea Sinod Ecumenic, deşi, în fapt, nu a fost prezent niciun episcop din partea de vest a Adriaticii, episcopul Romei fiind reprezentat de mitropolitul Tesalonicului. Sinodul a confirmat crezul şi doctrina de la Niceea şi a anatemizat pe oricine nu ar fi subscris la el. Împăratul a aprobat canoanele şi a emis legi împotriva celor care le respingeau[8]. Fermitatea sa a avut succes. Deşi arianismul a continuat să existe în părţile Asiei, puterea sa slăbise. Excepţia au reprezentat-o goţii şi triburile lor aliate. Aceştia fuseseră convertiţi la creştinism de episcopul Ulfilas, un got care fusese discipolul lui Eusebiu de Nicomedia. Arianismul lor încăpăţânat avea să tulbure puternic Biserica Apuseană în decursul următoarelor două secole[9].

La declinul arianismului în Răsărit au contribuit cei trei teologi capadocieni care deveniseră acum liderii ortodocşilor – Vasile cel Mare, fratele său, Grigorie de Nyssa, şi Grigorie de Nazianz. Au fost fermi în concepţiile lor, iar uneori polemici, dar au fost mai puţin intransigenţi decât Atanasie şi au reuşit să împace multe Biserici locale pe care acesta le ofensase. S-au opus folosirii violenţei împotriva ereticilor. Atitudinea lor faţă de împărat era eusebiană. El era locotenentul lui Dumnezeu, dar preoţii erau datori să-l îndrume pe adevărata cale spirituală.

---

[7] *Codex Theodosianus*, XVI, i, 2, ed. T. Mommsen, P.M. Meyer *et alii* (Berlin, 1905), p. 833.

[8] Pentru o prezentare completă a sinodului, vezi: Hefele-Leclercq, II, i, pp. 1–40. Vezi şi G. Bardy şi J. R. Palanque, „La Victoire de l'Orthodoxie", în: Fliche şi Martin, *Histoire de l'Eglise*, III, pp. 285–96.

[9] Vezi: J.R. Palanque, „L'Expansion Chrétienne", în: Fliche şi Martin, *Histoire de l'Eglise*, III, pp. 496–500.

El avea nevoie de ajutorul lor pentru a deveni împăratul-filosof creştin. Teodosie i-a respectat şi i-a ascultat foarte mult[10].

Acelaşi Teodosie a fost mai puţin norocos în relaţiile sale cu cel mai important sfânt al Apusului din acel timp, Ambrozie al Milanului. Ambrozie era plin de respect faţă de împăratul Graţian, cu care se afla în acord. Dar atunci când succesorul lui Graţian în Apus, Valentinian al II-lea, a încercat să le dea o bazilică arienilor, Ambrozie i s-a adresat: „Să nu te gândeşti că ai vreun drept imperial asupra lucrurilor care sunt dumnezeieşti"[11]. Atunci când Teodosie a venit în Italia după moartea lui Valentinian al II-lea pentru a prelua stăpânirea întregului imperiu şi când i-a poruncit episcopului din Callinicum să reconstruiască o sinagogă ce fusese jefuită de poporul încurajat de episcop, Ambrozie, într-o predică, l-a mustrat în public pe împărat pentru faptul că se amesteca în treburile Bisericii[12]. Ambrozie a fost şi mai intransigent atunci când i-a refuzat lui Teodosie împărtăşania pe motiv că le-a poruncit trupelor să masacreze populaţia răsculată a Tesalonicului. Teodosie şi-a recunoscut păcatul. Întâmplarea a fost exagerată de istoricii apuseni de mai târziu, dar trebuie amintit faptul că, aşa cum avea să dovedească viitorul, Biserica Apuseană nu a acceptat în totalitate teoria eusebiană[13].

Probabil că, influenţat de Ambrozie, Teodosie a pornit suprimarea păgânismului. O serie de decrete emise spre sfârşitul domniei sale au interzis mai întâi sacrificiile păgâne. Apoi, principalele temple păgâne au fost închise. Intenţiona să le secularizeze, dar s-a mâniat atunci când a văzut că fanatismul creştin a dus la distrugerea lor. După revolta păgânului Arbogastes din 393 a introdus măsuri aspre. La sfârşitul secolului toate oracolele şi festivalurile

---

[10] Vezi: G. Bardy, „Le Déclin de l'Arianisme", în: *ibidem*, pp. 263–76; Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 688–92.

[11] Ambrozie, *Epistolae*, în: Migne, *Patrologia Latina*, XVI, col. 1041.

[12] *Ibidem*, col. 1152.

[13] *Ibidem*, col. 1211. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 784–5.

859.347-P5

păgâne fuseseră desființate, iar păgânii nu-și mai puteau ține slujbele decât pe ascuns[14].

Între timp, avusese loc o schimbare semnificativă în organizarea bisericească. Unul dintre cele mai remarcabile acte politice ale lui Constantin fusese construirea unei noi capitale a imperiului pe locul orașului Byzantium. Noua Romă, sau Constantinopolul, era amplasată ideal în acest scop. Era ușor accesibilă, dar ușor de apărat, având un port minunat și un teritoriu fertil de jur împrejur. Prinși cu diverse treburi, împărații nu au locuit frecvent acolo decât începând cu sfârșitul secolului. În schimb, administrația publică s-a concentrat din ce în ce mai mult în acea zonă, mai ales sub Teodosie, iar populația orașului a crescut rapid. Episcopul din Byzantium fusese sufragan al mitropolitului de Heracleea. Dar, evident, episcopul unui uriaș oraș-capitală trebuia să aibă o poziție mai înaltă. Curând, episcopul Constantinopolului a ajuns să fie pe picior de egalitate cu episcopii Vechii Rome, ai Alexandriei și Antiohiei. La Sinodul din Constantinopol, datorită înclinației împăratului spre buna rânduială, aceste mari scaune au fost ierarhizate, Constantinopolul fiind plasat după Roma, urmându-i Alexandria și Antiohia. Canonul în cauză nu a fost acceptat de Roma și a fost dur contestat de Alexandria*, dar curând noua ordine avea să fie acceptată[15]. În cursul următorului secol, acestor ierarhi li s-a dat titlul de patriarhi, deși episcopul Romei a preferat să se autointituleze papă, iar episcopul Alexandriei – patriarh și papă, adăugându-se în rândul patriarhiilor și scaunul de Ierusalim, mai degrabă datorită sfințeniei sale decât importanței reale[16]. Atunci când în iulie 381 a emis un

---

[14] Vezi: J.R. Palanque, *Saint Ambroise et l'Empire Romain* (Paris, 1933), pp. 518 și urm.

* Este vorba de canonul *trei* de la al doilea Sinod Ecumenic din Constantinopol din anul 381 (n. tr.).

[15] J.R. Palanque, „Les Métropoles Ecclésiastiques à la fin du IVe siècle", în: Fliche și Martin, *Histoire de l'Eglise*, III, pp. 437–88.

[16] L. Bréhier, *Le Monde Byzantin*, II (Paris, 1949), pp. 447–9. Vezi și B. Labanca, „Del nome Papa nelle chiese cristiane di Oriente ed Occidente", în: *Actes du*

edict care stabilea că adevărata credinţă era confirmată de comuniunea cu Constantinopolul şi Antiohia şi „cu principalele scaune ale Orientului" care sunt enumerate şi care par să fi fost alese datorită vredniciei personale a episcopilor lor, Teodosie a scos în evidenţă noua poziţie a Constantinopolului. Anumite scaune istorice, ca acela al Efesului şi al Nicomediei, sunt trecute cu vederea, fără îndoială, pentru a sublinia inferioritatea lor faţă de Constantinopol[17].

Teodosie I a murit la Milano în ianuarie 395, lăsând jumătatea de răsărit a imperiului fiului său mai mare, Arcadius, care domnea deja ca cezar al ei în Constantinopol, iar jumătatea de vest celui mai tânăr, Honorius. Imperiul era considerat în continuare unul, iar ordinele sau decretele imperiale erau emise în numele ambilor împăraţi, indiferent care dintre ei le promulga. Nefericita domnie a lui Honorius nu ne interesează în mod direct. Domnia lui Arcadius a fost de mare importanţă în istoria constituţională bizantină. El a fost primul împărat care avea să locuiască cu desăvârşire în Constantinopol. Împăraţii anteriori se aflaseră în permanentă mişcare. Rareori a trecut Arcadius dincolo de zidurile oraşului şi rareori s-a aratat în afara Marelui Palat. Având curtea fixată permanent în acelaşi loc, ceremoniile de curte, pe care împăraţii le încurajaseră de mult timp, au putut fi acum dezvolte şi sistematizate. Aveau să mai existe mulţi împăraţi care să-şi conducă armatele pe câmpul de luptă, dar în Constantinopol împăratul începea să fie o figură inaccesibilă, care apărea în public doar în cadrul ceremoniilor ocazionale, în prezenţa curtenilor săi, înconjurat de fastul şi misterul care i se cuvenea locotenentului lui Dumnezeu. În acelaşi timp, influenţa administraţiei civile a crescut de vreme ce se afla în continuu contact cu împăratul; şi, din acelaşi motiv, şi influenţa împărătesei[18].

XIIe Congres Internationale des Orientalistes (Roma, 1899), III (Florenţa, 1903), pp. 47 şi urm.

[17] *Codex Theodosianus*, XVI, i, 3, p. 834.

[18] Pentru domnia lui Arcadius, vezi: J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire* (Londra, 1923), I, pp. 106 şi urm.; Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, pp. 225 şi urm.

Este semnificativ faptul că soţia lui Arcadius, Eudoxia, este prima împărătească a cărei încoronare a fost consemnată. De acum înainte, augusta avea locul ei special în ceremonialul mistic[19].

Oricum ar fi, în spatele însemnelor şi ornamentelor, cuplul imperial era muritor, aşa cum avea să le fie amintit lui Arcadius şi Eudoxiei. Dacă Teodosie I a sperat că, prin ridicarea episcopului de Constantinopol la rangul de primat al Bisericii Răsăritene, îl va avea astfel la cheremul său pe şeful ierarhiei răsăritene, care locuia la porţile palatului său, înseamnă că a dat dovadă de un optimism exagerat. În 398, Arcadius l-a numit în scaunul Constantinopolului pe un distins şi elocvent predicator, pe Ioan, supranumit Hrisostom, „cel cu Gură de Aur". Hrisostom era un om impulsiv şi inconsecvent. Nimeni nu era mai dispus ca el să privească împărăţia pământească drept reflexie a celei cereşti şi aproba în întregime eticheta ceremonială care îl înconjura pe împărat. Dar el era ascet şi era scandalizat de contrastul dintre imensa bogăţie şi extravaganţa autosuficientă a claselor aristocratice din capitală şi sărăcia lucie din mahalale. Credea că femeile trebuie să se bucure de aceleaşi drepturi ca şi soţii lor cu privire la proprietate şi în privinţa infidelităţii conjugale, dar în acelaşi timp considera că femeile aveau o influenţă frivolă şi nesănătoasă asupra bărbaţilor. Nu a durat mult timp până să se certe cu pioasa, dar iubitoarea de fast împărătească. Mai întâi a acuzat-o de a-şi fi însuşit o proprietate care de drept aparţinea unei văduve sărace. A urmat împăcarea. Dar apoi s-a simţit jignit din cauză că ea a cerut binecuvântare de la un sfânt aflat pe patul de moarte, Epifanie de Cipru, pe care el îl suspecta că ar fi instigat împotriva sa. Din acest motiv, a rostit în biserica Sfânta Sofia o predică foarte critică la adresa femeilor, cu trimiteri la Izabela, fixând-o cu privirea pe împărătească în timp ce vorbea. Ea s-a înfuriat. Cu ajutorul lui Teofil, episcopul Alexandriei, care îl pizmuia pentru scaunul său şi pentru

[19] Bury, *History*, p. 138. Pentru titlul de augustă, vezi: S. Runciman, „Some notes on the role of the Empress", *Eastern Churches Review*, IV, 2 (Oxford, 1972), pp. 119–24.

influența avută, ea l-a convins pe Arcadius să convoace un sinod pentru a-l înlătura. Hrisostom era foarte iubit în oraș și au izbucnit revolte populare, urmate de un cutremur de pământ. Superstițioasa împărăteasă l-a chemat înapoi și a încercat să-l împace. La rândul său, Hrisostom a rostit un elogiu lingușitor la adresa împărătesei. Totul ar fi fost bine dacă autoritățile orașului nu ar fi decis să înalțe o statuie de argint a împărătesei pe o columnă de culoarea porfirului aflată chiar în apropierea ușilor Sfintei Sofia; ceremoniile de inaugurare, organizate după vechea tradiție păgână, cu muzică și dans, au deranjat slujba din biserică. Asta l-a înfuriat pe Hrisostom, care, în duminica următoare, a ținut o predică, iar primele cuvinte rostite au fost: „Iarăși se mânie Irodiada. Iarăși dănțuiește. Iarăși cere capul lui Ioan pe tipsie." După asta, cuplul imperial și episcopul nu și-au mai vorbit; iar după șase luni, în iunie 404, Arcadius, care ezitase să pedepsească un prelat atât de popular, îl înlătură pe Hrisostom și-l trimite în exil. În noaptea plecării sale a izbucnit un foc care a distrus nu doar Sfânta Sofia, ci și clădirea Senatului, aflată la câțiva pași mai încolo. Hrisostom și prietenii săi au fost acuzați că au premeditat incendiul. A murit în exil, în 407[20].

Hrisostom nu a fost teolog, ci moralist. A atacat curtea din motive morale, iar în demersul său a avut susținerea opiniei publice. Este adevărat că victima sa nu a fost împăratul, ci împărăteasa care nu ocupa o poziție cu adevărat sacră. Dar atacul împotriva împărătesei a fost unul clar, iar indirect, era și la adresa împăratului, ceea ce a stabilit rolul patriarhului Constantinopolului, și anume de păstrător al conștiinței imperiului. În chestiuni legate de morală, împăratul trebuie să asculte de sacerdotium[21].

Oricum, curând, o nouă chestiune teologică avea să amenințe unitatea creștină. Secolul al V-lea a fost dominat în Răsărit de

---

[20] Bury, *History*, I, pp. 138 și urm.; Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, pp. 241 și urm.

[21] Vezi: Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 692–9, 785–6.

dispute cu privire la natura exactă a lui Hristos, iar disputele au fost înrăutățite de rivalitățile marilor scaune episcopale. Biserica Alexandriei, mai ales după respingerea lui Arie, avea tendința de a scoate în evidență divinitatea lui Hristos; Biserica Antiohiei tindea să evidențieze umanitatea sa. În 428, Teodosie al II-lea, fiul lui Arcadius, l-a numit în scaunul de Constantinopol pe un predicator antiohian, Nestorie, care, curând, avea să provoace o furtună, sugerând că Fecioara Maria nu ar trebui numită Maica Domnului. Acest lucru l-a scandalizat pe Chiril, episcopul Alexandriei, care s-a bucurat de ocazia de a-l condamna pe fratele său din Constantinopol ca eretic. Cearta, care implica umanitatea lui Hristos, s-a răspândit curând în toate Bisericile Răsăritului. Este semnificativ faptul că atât Nestorie, cât și Chiril căutau ajutor la împărat, nu ca să se pronunțe în chestiuni de dogmă, ci ca să convoace un sinod unde să fie pronunțată adevărata doctrină. „Dă-mi pământul curățat de eretici", îi scria Nestorie împăratului, „și-ți voi da cerul drept răsplată"[22]. Chiril, care era mai puțin scrupulos, dar mai plin de tact, scria pentru a-i aduce la cunoștință celui care era „imaginea lui Dumnezeu pe pământ" de existența unui erezii cu privire la Maica Domnului[23]. Teodosie nu avea tăria de caracter a bunicului său al cărui nume îl purta. Oscila. Îi plăcea mai degrabă Nestorie, în bună măsură din cauza surorii sale mai mari, Pulheria, care îl sâcâise ani întregi și care nu-l plăcea pe episcop. Era supărat pe Chiril, care, pe la spatele lui, apelase la episcopul Romei, încurajându-l să țină un sinod la Roma care să-l declare pe Nestorie mazilit din treaptă. Teodosie nu putea accepta așa ceva; astfel, în asociere nominală cu împăratul din Apus, Valentinian

---

[22] Pentru întreaga istorie a mișcării monofizite până la separarea finală a Bisericilor monofizite, vezi W.H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement* (Cambridge, 1972); pentru Nestorie în special, vezi pp. 16 și urm. Vezi și Bury, *History*, I, pp. 351 și urm. și Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, pp. 300 și urm. Scrisoarea lui Nestorie către împărat este citată de Socrate, *Historia Ecclesiastica*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, LXVII, col. 804.

[23] Chiril al Alexandriei, *Opera: Apologia ad Theodosium Imperatorem*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, LXXVI, coll. 453 și urm., în special col. 458.

al III-lea, convocă un sinod în 431 la Efes, cunoscut drept cel de-al treilea Sinod Ecumenic. Nu a participat personal la el, iar reprezentantul său, contele Candidian, nu a fost cu adevărat capabil să controleze lucrările. Chiril al Alexandriei a sosit primul împreună cu aproape două sute de episcopi în suită. Ioan, episcopul Antiohiei, şi grupul său au întârziat, iar Nestorie şi adepţii lui au refuzat să se implice în discuţii înainte de a ajunge acolo. În ciuda protestelor lui Candidian, Chiril a insistat pentru deschiderea sinodului doar cu susţinătorii săi, singurii prezenţi. Nestorie a fost declarat mazilit. După sosirea sa, Ioan al Antiohiei, împreună cu susţinătorii lui Nestorie, a ţinut un sinod rival într-o biserică din vecinătate pe care l-a prezidat Candidian. Acest sinod l-a declarat pe Chiril mazilit. Apoi, Candidian a încercat să aducă la un loc ambele sinoade, dar în zadar. Când i s-a adus la cunoştinţă, Teodosie a căutat să tărăgăneze lucrurile. A recunoscut ambele sinoade şi i-a declarat atât pe Nestorie, cât şi pe Chiril mazilişi. Nestorie s-a retras cu demnitate într-o mănăstire, dar apoi a fost trimis în exil. Chiril, ai cărui agenţi îi cumpăraseră susţinători printre călugării din Constantinopol, s-a întors sfidător la scaunul său, având întregul sprijin al Romei şi al Apusului[24].

Teodosie a dovedit aceeaşi incapacitate atunci când, la doar câţiva ani mai târziu, a reizbucnit controversa. Chiril a murit în 444. La scurt timp, un stareţ bătrân din Constantinopol, Eutihie, care fusese agent al oamenilor lui Chiril, a predicat o doctrină potrivit căreia Hristos ar fi avut o singură fire, cea dumnezeiască. Era dezvoltarea logică a concepţiei lui Chiril, dar lui Flavian, episcopul Constantinopolului, i s-a părut eretică. Un sinod prezidat

---

[24] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 16–23. Pentru afirmaţiile lui Nestorie cu privire la Sinodul de la Efes – „Chiril prezida; Chiril era acuzatorul; Chiril era judecătorul; Chiril era episcopul Romei; Chiril era orice" – vezi Nestorius, *Le Livre d'Héraclide de Damas*, ed. şi trad. de F. Nau (Paris, 1910), p. 117. Cu privire la cearta Pulheriei cu Nestorie, vezi *ibidem*, p. 89 şi apendicele, pp. 363–4 – el punea sub semnul întrebării fecioria ei. Despre o listă a mitelor date de Chiril, vezi *ibidem*, p. 368.

de el a condamnat învățătura. Puțin mai târziu, Dioscur al Alexandriei, succesorul lui Chiril, a ieșit în public pentru a o sprijini. Ambele tabere au încercat să câștige simpatia Romei, al cărei episcop, Leon I (cel Mare), s-a pronunțat împotriva lui Eutihie. Nu se simțea nevoia, credea Leon, pentru întrunirea unui sinod, deși nu ar fi fost împotriva unuia ținut în Apus; și a redactat o expunere, un *tomus*, care prezenta ceea ce el considera a fi doctrina corectă. Asta trebuia să rezolve chestiunea. Împăratul a crezut altfel. Trebuia să aibă loc un sinod, dar care să fie ținut în Răsărit. Nu învățase, totuși, nimic din experiențele anterioare. A permis să se întrunească sinodul din nou la Efes și i-a dat voie episcopului alexandrin să-l controleze. Dioscur a venit cu o gardă personală formată din monahi orientali, care erau pregătiți să-i pună la punct pe opozanți; reprezentanții împăratului nu au făcut nimic pentru a-i împiedica. Delegaților romani nu le-a fost permisă prezența. Lui Flavian i s-au retras drepturile. Eutihie a fost declarat ortodox, iar unul dintre susținătorii săi, Anatolie, a fost ridicat pe scaunul Constantinopolului. Împăratul, slab din fire, a încuviințat. Acest „sinod tâlhăresc", așa cum l-a numit Leon, a adus prejudicii atât scaunului Constantinopolului, cât și împăratului însuși[25].

Teodosie al II-lea a murit în 450, o jalnică, palidă imagine a lui Dumnezeu. Părea că autoritatea imperială asupra Bisericii fusese pierdută definitiv. Nu a avut niciun fiu, iar sora lui, Pulheria, pe care el o încoronase augustă cu mulți ani în urmă, s-a folosit acum de poziția ei pentru a-l numi succesor pe un general bătrân, Marcian, cu care s-a căsătorit. A fost primul exemplu de acest fel, care mai târziu avea să devină uzanță constituțională: în lipsa unui împărat, împărăteasa mai în vârstă avea autoritatea de a transmite puterea imperială[26]. Pulheria condamnase întotdeauna slăbiciunea fratelui ei. Ea și soțul ei au urmat tradiția lui Constantin cel Mare și a lui Teodosie I. Ignorând protestele lui Leon cel Mare, au

---

[25] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 29–33, o excelentă și bine documentată relatare.

[26] Vezi: Runciman, „Some notes on the role of the Empress", pp. 120 și urm.

convocat un sinod în Răsărit, la Niceea, dar, gândindu-se mai bine, l-au mutat la Calcedon, unde le era ușor să-l supravegheze. Deși supărat, Leon a acceptat să fie reprezentat. Pentru a-l împăca, delegației sale i s-a oferit primul loc la sinod, iar *tomus*-ul lui Leon a fost folosit ca bază pentru discuții. Dar *tomus*-ul, scris în latină simplă, nu surprindea acele nuanțe despre care discutau grecii rafinați. Așa că au fost adăugate câteva expresii ale lui Chiril al Alexandriei. S-a hotărât că în Hristos sunt două firi, neamestecate și neschimbate, neîmpărțite și nedespărțite, ambelor firi (φύσις) corespunzându-le o singură persoană (ὑπόστασις). Era un compromis. Apusul l-a putut accepta, chiar dacă papa a fost mâhnit că *tomus*-ul nu fusese asumat necondiționat. Adepții lui Chiril nu au putut ridica obiecții la adresa lui, în timp ce Nestorie, aflat în exil, l-a considerat acceptabil. Alte canoane ale sinodului au fost mai puțin bine-venite. Dioscur al Alexandriei a fost depus din treaptă, prietenii săi de odinioară, ca Anatolie al Constantinopolului, neîndrăznind să voteze în favoarea lui. S-a hotărât ca Scaunul Constantinopolului să aibă privilegii egale cu cel al Romei, un canon pe care delegații romani au refuzat să-l recunoască, deși se admitea întâietatea Romei. Împăratul a avut grijă să sublinieze că deciziile erau ale episcopilor, și nu ale sale. Dar el și împărăteasa participaseră la unele dintre ședințe, Pulheria fiind prima femeie prezentă la un sinod, iar funcționarii lor ghidaseră cu fermitate votul. Formula de compromis, precum cea a lui Constantin de la Niceea, se datora împăratului sau, mai probabil, împărătesei[27].

Dar formula, asemenea celei lui Constantin, nu a adus pacea. Episcopii armeni au ajuns târziu la sinod și au refuzat să accepte hotărârile, la fel cum au făcut mulți episcopi din Egipt și Siria care declinaseră total participarea. A fost nevoie de forță armată pentru a-l așeza pe Proterius, succesorul lui Dioscur, pe scaunul alexandrin. Nici nu murise bine Marcian când alexandrinii l-au ucis pe Proterius

---

[27] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 45–50. Pentru canoanele Sinodului de la Calcedon, vezi: *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, E. Schwartz (4 tomuri în 13 volume, Strasbourg, Berlin și Leipzig, 1914–40), II, I, pp. 80 și urm.

şi l-au înlocuit cu un anume Timotei Aelurus, care era eutihian sau monofizit, aşa cum erau numiţi acum aceşti eretici. Iuvenalie de Ierusalim, care semnase hotărârile Calcedonului, a trebuit să fugă pentru a-şi salva viaţa atunci când a încercat să se întoarcă în oraş, al cărui prim cetăţean, văduva lui Teodosie al II-lea, Evdochia, îi favoriza pe monofiziţi, dar care a fost vindecată de erorile sale de un mesaj sever trimis ei de Sfântul Simeon Stâlpnicul de pe stâlpul aflat în apropiere de Alep[28]. În timp ce monofiziţii mai sperau să îl atragă pe împărat de partea lor, adepţii extremişti ai lui Nestorie, nerespectând moderaţia liderului lor, s-au rupt total de Biserică şi au format un corp propriu, mutându-şi sediul central în teritoriile regelui persan, dincolo de spaţiul de acţiune al împăratului. Nu s-au mai considerat cetăţeni ai Sfântului Imperiu[29].

Chestiunea teologică trebuia rezolvată. Dar de acum înainte împăratul avea să ia iniţiativa. Leon I, succesorul lui Marcian, a încercat să facă un fel de referendum. A trimis o circulară tuturor Bisericilor principale pentru a le afla părerile. Toate i-au răspuns, lăudându-l pe împărat pentru atitudinea pioasă faţă de Biserică, comparându-l cu regele David, cu Sfântul Pavel şi chiar cu Sfântul Petru. Chiar papa i se adresa ca unui preot. Dar, din punct de vedere teologic, răspunsurile nu au fost de mare ajutor[30]. Cel din urmă succesor al său, Zenon, a fost mai direct. Timp de un an fusese îndepărtat de un uzurpator, Basiliscus, care, prin susţinerea monofiziţilor, insultase atât Constantinopolul, cât şi Roma. Când Zenon şi-a recâştigat tronul, papa Simplicius i-a scris să-l felicite: „Ne bucurăm să vedem în tine spiritul de preot şi prinţ foarte credincios", spunea el[31]. Dar Zenon dorea să-i împace pe

---

[28] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 153–6.

[29] Vezi: A.S. Atiya, *A History of Eastern Christianity* (Londra, 1968), pp. 251 şi urm.

[30] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 157–65; Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 705–8.

[31] *Epistolae Romanorum Pontificum Genuinae*, ed. A. Thiel (Braunsberg, 1867–8), II, p. 203.

monofiziți, care dominau în Egipt și Siria. Basiliscus emisese o enciclică în nume personal care denunța Sinodul de la Calcedon și *tomul* papei Leon. Chiar dincolo de natura eretică a enciclicei, un împărat, care se pronunța în nume propriu în chestiuni de teologie, fără să facă referire la un sinod, a reușit să șocheze întreaga opinie bisericească[32]. În orice caz, Zenon i-a urmat exemplul. În 481, în forma unei scrisori către Biserica Egiptului, a emis un document numit Henoticon, „unificatorul", care declara Crezul de la Niceea și Constantinopol ca fiind suficient și anatematiza pe oricare ar fi propovăduit doctrine diferite „la Calcedon sau aiurea"*. Astfel, deși hotărârile de la Calcedon nu erau în mod expres condamnate, nu mai era necesară acceptarea lor. Monofiziții, cu câteva excepții, erau mulțumiți, dar opinia publică din Constantinopol era tulburată, iar Roma, furioasă. Încă o dată un împărat se pronunța în materie de doctrină și prin aceasta respingea implicit tomul papei Leon. Papa Felix l-a somat cu asprime pe Zenon să se supună preoților în chestiuni de credință. Dar el, plin de tact și, probabil, pe bună dreptate, îl considera pe episcopul Constantinopolului – sau patriarh, așa cum era el numit acum –, Acacius, autor moral al Henoticonului. Pentru treizeci de ani, Henoticonul a reușit să mențină în Orient o pace religioasă precară, dar cu prețul unei schisme cu Roma. Între timp, Apusul devenea nepăsător față de poziția sacerdotală a împăratului[33].

Când Zenon a murit în 491, fără a lăsa în urmă copii, văduva lui, împărăteasa Ariadna, a fost rugată să aleagă succesorul. A numit un distins senator, pe Anastasie, care era teolog amator. De la urcarea pe tron a lui Leon I – moment când nu existase niciun

---

[32] Evagrius, *Historia Ecclesiastica*, III, 4, ed. H. Valesius (Oxford, 1844), pp. 72–4; Zachariah of Mitylene, *Syriac Chronicle*, V, 1–4, trans. by F.J. Hamilton and E.W. Brooks (Londra, 1899), pp. 103–12.

* Anul emiterii Henoticonului, general acceptat, este 482 (n. tr.).

[33] Evagrius, *Historia*, ed. Valesius, III, 14, pp. 80–2; Zachariah of Mitylene, *Syriac Chronicle*, V, 8, pp. 121–3. Vezi: Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 169–83.

împărat şi nicio împărătească care să poată săvârşi actul ceremonial de încoronare – datoria încoronării împăratului fusese încredinţată patriarhului Constantinopolului[34]. Patriarhul Eufemie, care era suspicios cu privire la Anastasie, a refuzat să-l încoroneze, dacă nu semna o mărturisire de credinţă, pe care patriarhul să o poată accepta ca ortodoxă. Anastasie a semnat imediat documentul, dar se pare că nimeni nu a înţeles că asta dădea naştere unui precedent periculos. În orice caz, Anastasie a ignorat condiţiile acestuia şi i-a favorizat pe monofiziţi, menţinând Henoticonul ca bază oficială a doctrinei. Acest lucru nu a fost pe placul celor din Constantinopol, unde, în două rânduri, s-a ajuns la revolte când el a dat jos din scaun un patriarh ortodox – pe Eufemie şi pe Macedonie – ba a izbucnit chiar şi o rebeliune. Dar Anastasie a reuşit să rămână pe tron douăzeci şi şapte de ani şi a murit liniştit la adânci bătrâneţi[35].

Politica sa, inevitabil, a iritat Roma. Linia împăraţilor apuseni se întrerupsese ori cu depunerea copilului Romulus Augustulus în 476, aşa cum s-a considerat în general în Apus, ori, aşa cum considerau juriştii bizantini, cu moartea lui Iulius Nepos din 480. Din acel moment, Zenon şi, după el, Anastasie, au devenit conducătorii de drept ai imperiului neîmpărţit. De fapt, nu au avut mai multă autoritate în Apus decât au hotărât să le permită căpeteniile germane care domneau acolo[36]. Papilor, oricât de mult le displăceau stăpânii goţi arieni ai Italiei, le displăcea chiar mai mult un împărat monofizit. După excomunicarea patriarhului Acacius, ei au refuzat să recunoască pe oricare dintre succesorii săi, chiar şi pe cei care erau ortodocşi şi doreau să reia relaţiile cu ei. Când Ghelasie I a ajuns papă în 492, el a neglijat curtoazia obişnuită de a-l informa pe împărat şi de a-i cere confirmarea. Anastasie i-a scris arătându-şi protestul; Ghelasie a replicat printr-o scrisoare care avea să devină documentul de bază al teoriei papale. Declara în aceasta că lumea era guvernată de două lucruri, de autoritatea

---

[34] Vezi: Bury, *History*, I, pp. 429–32.

[35] *Ibidem*, pp. 432 şi urm.; Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 184–220.

[36] Bury, *History*, II, pp. 405–11.

pontifilor şi de puterea împăratului, iar dintre ele puterea sacerdotală era mai mare, deoarece preoţii răspund în faţa lui Dumnezeu chiar şi pentru prinţi. Preoţii trebuie să se supună legilor împăratului în chestiuni lumeşti, dar împăratul trebuie să asculte de aceia care administrează Sfintele Taine. Cu alte cuvinte, împăratul nu trebuie să se amestece în teologie şi nici în conducerea Bisericii, deşi el trebuie să convoace sinoade bisericeşti atunci când este rugat de ierarhie să facă asta[37].

Anastasie nu a fost mulţumit. I-a scris papei, spunându-i să imite smerenia lui Hristos, la care a adăugat: „Putem fi insultaţi, dar nu putem primi porunci". Scriind mai târziu senatului roman, intenţionat şi-a dat titlul de *Pontifex Inclytus*. *Imperium*-ul nu avea să fie deposedat de caracterul său sacerdotal[38].

Următorul împărat, ţăranul ilirian Iustin, presat de nepotul şi moştenitorul său, Iustinian, a pus capăt schismei cu Roma abandonând Henoticonul şi acceptând primatul special al Romei în Biserică[39]. Iustinian dorea să restabilească autoritatea imperială în Apus şi a înţeles că pentru asta avea nevoie de bunăvoinţa Romei. Dar el nu a subscris la doctrina ghelasiană. Într-adevăr, regimul său (527–565) este considerat în mod obişnuit şi pe bună dreptate apogeul dominaţiei imperiale asupra Bisericii, o dominaţie care este cu atât mai remarcabilă, cu cât Iustinian nu a putut niciodată să se hotărască în chestiuni de teologie. El nu avea dubii cu privire la rolul împăratului. Fraze precum: „prin voinţa lui Dumnezeu stăpânim un imperiu care ne-a fost dat de Majestatea Sa divină" sau „doar Dumnezeu şi împăratul care Îl urmează pot guverna lumea cu dreptate", au curs cu uşurinţă din pana sa. Împăratul trebuie

---

[37] Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 803–12; Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 1937. Pentru o analiză a doctrinei ghelasiene, vezi: W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages* (Londra, 1955), pp. 14–20.

[38] Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 811–14.

[39] Pentru politica religioasă a lui Iustin, vezi: A.A. Vasiliev, *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950), pp. 132–253.

să-L imite pe Dumnezeu în dragoste, prin „bunăvoință, singura prin care se înfăptuiește imitarea lui Dumnezeu". Autoritatea lui se extinde asupra sacerdoțiului. Iustinian făcea o distincție între *sacerdotium* și *imperium* și considera prima demnitate mai înaltă, afirmând că armonia lor este esențială pentru bunăstarea lumii. Dar este datoria împăratului să asigure și să supravegheze această armonie. *Imperium*-ul, spune el, va sprijini întotdeauna decizia și autoritatea preoților; dar cuvintele sale: „Adevăratele dogme ale lui Dumnezeu și demnitatea preoților sunt în consecință prima noastră grijă", ne arată unde credea el că se află autoritatea ultimă. Faptul că făcea distincție între *imperium* și *sacerdotium* nu l-a împiedicat să legifereze chestiuni de natură religioasă, iar atitudinea lui față de înalta ierarhie era, ca să spunem așa, cel puțin despotică[40].

Despotismul său era cu atât mai arbitrar din cauza indeciziei sale. Curând, a realizat că dacă împăca Roma avea să-i ofenseze pe monofiziți, ce reprezentau majoritatea supușilor săi în Egipt și Siria; soția lui, Teodora, care nu doar că avea o puternică influență asupra sa, dar era și foarte dispusă să ducă o politică separată, avea simpatii monofizite. Prima sa încercare de compromis a fost să afirme că adevărata credință se află în formula teopashită, adusă în discuție de patru călugări sciți care susțineau că „unul din Treime a suferit în trup"[41]. Dar monofiziții considerau asta o concesie fără sens; și, deși în 533 papa Ioan al II-lea a aprobat doctrina fără prea mare tragere de inimă, ea a fost contestată cu duritate de cea mai puternică obște monahală din Constantinopol, de monahii neadormiți de la Sosthenion, numiți așa pentru că slujbele lor durau fără încetare, zi și noapte[42]. Apoi, în 535, Iustinian i-a permis Teodorei să numească un patriarh al Constantinopolului, pe Antim, care, fără întârziere, s-a asociat cu patriarhii monofiziți ai Alexandriei

---

[40] Justinian, *Novellae (Corpus Juris Civilis*, ed. R. Schoell și W. Kroll, III, Berlin, 1928), VI, prefață IV, pp. 35 și urm. și pp. 16, 58, 253; și *Digesta (ibidem*, vol. I, ed. T. Mommsen și P. Krueger, Berlin, 1928).

[41] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 245–6, 266–9.

[42] Bury, *History*, II, pp. 376–7.

și Ierusalimului. Patriarhul anti-monofizit al Antiohiei* i-a adus acest lucru la cunoștință papei Agapet, care a mers la Constantinopol și l-a convins pe Iustinian să-l depună și să-l exileze pe Antim și pe colegul lui alexandrin. Aceștia au dispărut. La scurt timp după moartea Teodorei în 548, Iustinian a descoperit că trăiseră în toți anii din urmă confortabil în apartamentele Teodorei din palat[43]. A urmat o persecuție a monofiziților căreia împărăteasa i-a pus capăt. Agapet murise în 536, iar când succesorul său, Silverius, a refuzat să-l recunoască pe Antim, ea a pus la cale împreună cu comandantul Italiei, Belizarie, arestarea lui Silverius și exilarea sa, înlocuindu-l cu Vigilius, care fusese nunțiu papal în Constantinopol și-i dăduse împărătesei de înțeles că ar fi mai puțin intransigent. Dar odată ce și-a asigurat scaunul papal, Vigilius a arătat aceeași intransigență. Pelagius, nunțiu la curtea imperială, bun diplomat, s-a ocupat să o împace pe împărăteasă, dar ea nu l-a iertat niciodată pe Vigilius pentru că-i înșelase așteptările[44].

Între timp, Iustinian fusese convins că dacă operele a trei fețe bisericești, Teodor de Mopsuestia, Teodoret și Ibas, care se opuseseră concepțiilor lui Chiril al Alexandriei, dar care, tacit, fuseseră reabilitați la Calcedon, ar fi anatemizate, atunci monofiziții s-ar potoli. Au fost consultați cei patru patriarhi și, fără prea mare tragere de inimă, au convenit să accepte anatema atât timp cât fratele lor din Roma era de acord cu asta. Vigilius a arătat clar că nu va fi de acord. Astfel, la sfârșitul anului 545 a fost răpit fără milă și dus la Constantinopol unde ezitările i-au fost egalate doar de umilințele fizice la care a fost supus. În 546, Iustinian a emis un edict care condamna cele Trei Capitole, așa cum erau numite cele trei opere în discuție. În cele din urmă, Vigilius și-a dat consimțământul

---

* Este vorba de Efrem al Antiohiei (528–545), sirian de origine, născut în orașul mesopotamian Amida (n. tr.).

[43] *Ibidem*, vol. II, pp. 377–8; Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 269–73.

[44] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 276–80; Bury, *History*, II, pp. 378–80.

pentru edict, dar a cerut ca acesta să fie sancționat de un inod ecumenic, la care el apoi a refuzat să participe. Cel de-al cincilea Sinod Ecumenic s-a desfășurat la Constantinopol în 553 și a anatemizat regulamentar cele Trei Capitole și în plus pe papă care pe urmă s-a salvat prin acceptarea condamnării celor Trei Capitole. I s-a permis să se întoarcă acasă, dar a murit pe drum. Succesorul său, Pelagius, a subscris la deciziile sinodului. Dar mulți episcopi și multe Biserici din Apus au ignorat sinodul și hotărârile sale. Acolo nu a fost niciodată ridicat la rangul de sinod ecumenic[45].

Politica poruncitoare a lui Iustinian nu a folosit la nimic. Monofiziții au fost descurajați de moartea Teodorei din 548 și au rămas neînduplecați. În timpul ultimilor ani de domnie, monofiziții sirieni au fost organizați de Iacob Baradeul, episcop eretic de Edesa, într-o Biserică separată, secretă și persecutată la început, dar la care curând aveau să adere majoritatea sirienilor. Este încă numită Biserica Iacobită după el. Și în Egipt monofiziții tindeau spre crearea propriei Biserici Copte separate[46].

La bătrânețe, Iustinian a încercat încă o dată să ajungă la o doctrină de compromis, atunci când a aprobat aftartodochetismul, o dogmă care fusese propusă de Iulian de Halicarnas, doctrină care afirma că trupul lui Hristos a fost incoruptibil din momentul în care *Logosul* a intrat în el. Denunțând-o, patriarhul Eutihie a fost trimis în exil. Au protestat și alți patriarhi, dar au fost salvați, întrucât împăratul a murit în noiembrie 565[47].

Iustinian a crezut cu sinceritate că era datoria lui să aducă unitatea în Biserică, dar eforturile i-au fost sortite eșecului. Nimeni din Orient, oricât l-ar fi deranjat disprețul împăratului, nu a pus în discuție dreptul imperial de a da verdicte, atâta vreme cât acestea erau sancționate mai târziu de un sinod. Chiar și în Apus, viziunea autocratică asupra papalității a atras, în mod ciudat,

---

[45] Bury, *History*, II, pp. 380–91; Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 280–2.

[46] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 285–7, 318–20.

[47] Bury, *History*, II, p. 393.

puţine resentimente, probabil din cauză că papii timpului nu erau personalităţi cu adevărat importante şi poate, chiar mai mult, din cauza prezenţei armatei imperiale în Italia. Atunci când forţele militare ale imperiului au fost retrase, Apusul s-a întors la doctrina ghelasiană, cu a ei separare a puterilor. Ideea unui imperiu sfânt nu putea exista dacă nu exista autoritate imperială efectivă. Sfântul Augustin învăţase deja Apusul că Cetatea lui Dumnezeu avea alte baze. În Răsărit, nu metodele lui Iustinian au fost cele care au cauzat amărăciune, ci lipsa efectelor lor. Fusese foarte mult preocupat de unitatea creştinismului, dar, chiar înainte de moartea sa, au apărut Biserici separate pentru care el nu mai era locotenentul lui Dumnezeu[48].

[48] Dvornik, *Early Christian and Byzantine Philosophy*, II, pp. 840–7.

III.

LUPTA ÎMPOTRIVA ICOANELOR: ÎNFRUNTAREA CREDINȚEI DOMINANTE

Succesorii lui Iustinian au moștenit problemele și metodele sale. Nepotul său, Iustin al II-lea, deși ortodox, spera încă să-i recâștige pe monofiziți. La începutul domniei lui a convocat un sinod la Callinicum, la granița siriană, dar prima sa ședință s-a încheiat printr-o revoltă. În 571 a emis o *Programma*, uneori numită cel de-*al doilea Henotikon*, un document formulat complicat care era în principiu ortodox, dar nu făcea nicio mențiune la Calcedon. Câțiva monofiziți moderați l-au aprobat, dar nu a reușit să mulțumească majoritatea monofiziților. Împăratul s-a înfuriat, iar în anul următor, încurajat de un patriarh fanatic, Ioan de Sirimis*, a anulat ordinul preoților monofiziți și a închis mănăstirile suspectate de simpatii monofizite, în timp ce bărbații și femeile de prim rang care aderaseră la erezie au ajuns în închisoare în afară de cazul când au retractat[1].

---

* Este vorba de patriarhul Constantinopolului Ioan al III-lea Scolasticul (565–577) (n. tr.).

[1] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 319–22. Textul acestei *Programma* este dat de Evagrie, *Historia*, ed. Valesius, V, 4, pp. 146–9. Pentru

Asta nu a făcut decât să încurajeze tendințele separatiste printre eretici.

Iustin s-a îmbolnăvit în 574. Împărăteasa Sofia a ales atunci un tânăr soldat promițător, pe Tiberiu, pentru a deveni cezar și regent. A urcat pe tron la moartea lui Iustin, în 578. A fost un reformator energic al armatei, care și-a ațintit atenția asupra războiului cu perșii și asupra câștigării popularității prin reducerea taxelor într-un moment când vistieria era aproape goală. Cu excepția unei persecuții întâmplătoare a monofiziților, a arătat foarte puțin interes pentru religie[2].

Ginerele său, Mauricius, care i-a urmat la tron în 582, a fost un general capabil, ai cărui ochi erau îndreptați asupra Orientului și, de aceea, a fost preocupat să recâștige bunăvoința monofiziților. A arătat toleranță față de ei; iar, ca să simplifice viitoarea politică religioasă, s-a gândit să-i dea patriarhului Constantinopolului autoritate asupra Patriarhiilor Orientale similară celei pe care episcopul Romei o avea asupra Apusului. De aceea l-a încurajat pe patriarh, pe Ioan Postitorul, să își asume oficial titlul de „ecumenic", un titlu pe care patriarhul Constantinopolului îl poartă până în ziua de astăzi. În greaca bizantină, cuvântul „oikumene" ajunsese să însemne imperiul însuși și nu, așa cum înseamnă literal, „întreaga lume locuită" și părea de dorit ca episcopul capitalei imperiului să aibă acest titlu[3]. Rezultatele nu au fost cele intenționate de Mauricius. Patriarhii Orientali, indiferent că simpatiile lor erau

---

istoria acestor ani din perspectivă monofizită, vezi: Mihail Sirianul, *Cronica*, ed. J.B. Chabot (Paris, 1899–1910), II, pp. 294 și urm.

[2] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 322–3. Tiberiu a fost popular între monofiziți datorită reducerii taxelor. Ioan de Efes îi scuză persecuțiile pe motiv că fusese înnebunit de război. John of Ephesus, *Historiae Ecclesiasticae Pars Tertia*, ed. și trad. de R. Payne Smith (Oxford, 1860), pp. 200–4. Scriitorul copt Ioan de Nikiou, în *Chronicle*, ed. și trad. de R.H. Charles (Londra, 1916), pp. 150–1, spune despre Tiberiu că a fost un om bun care a pus capăt persecuției.

[3] Pentru titlul „ecumenic" vezi: F. Dvornik, *Byzance et la Primauté romaine* (Paris, 1964), pp. 70–2, care explică adevăratul sens al titlului, dar minimalizând mai degrabă indignarea lui Grigorie.

calcedoniene sau monofizite, nu doreau să renunțe la autonomia lor în favoarea unui scaun pe care îl considerau parvenit, nici să accepte cu obediență decizii teologice impuse de Constantinopol. Papa Grigorie cel Mare s-a arătat consternat de asumarea de către Ioan Postitorul a titlului care, în opinia lui, putea fi folosit în mod corect doar pentru sine. I-a trimis împăratului un protest fulminant. În orice caz, el nu a urmat doctrina ghelasiană. Dimpotrivă, i s-a spus împăratului că datoria lui este să aducă pacea în Biserică. Nimeni, spunea Grigorie, nu poate guverna un stat dacă nu știe să se poarte cu lucrurile bisericești. Mauricius trebuie să-i poruncească patriarhului să înceteze a mai tulbura modelul stabilit al Bisericii. Grigorie i-a scris și împărătesei Constantina, informând-o că infatuarea lui Ioan Postitorul era un semn sigur că antihristul era aproape. Mauricius a rămas impasibil și, pe deasupra, l-a și supărat pe Grigorie emițând o lege care le interzicea funcționarilor civili să intre în mănăstire înainte de sosirea timpului pensionării lor. Pentru Grigorie, care fusese funcționar civil și își abandonase slujba pentru a se face călugăr, aceasta părea o insultă personală. Când Mauricius a fost detronat în 602 de uzurpatorul Phokas și ucis cu bestialitate alături de copiii săi minori, Grigorie, satisfăcut, a trimis felicitări noului împărat, spunând că îngeri în cor ar fi cântat în ceruri o *gloria* la aflarea veștilor și a continuat să-l inunde pe Phokas cu laude de la un cap la altul, pe cel care a reprezentat cel mai sălbatic regim de teroare din toată istoria bizantină[4].

Prostia lui Phokas a dus la izbucnirea unui nou război cu Persia, iar din pricina incompetenței lui perșii au reușit să pătrundă până în inima imperiului. Au ocupat cea mai mare parte din Siria, în timp ce un raid militar și-a tăiat cale până la malurile Bosforului, devastând Asia Mică. Moment în care Phokas nu doar că s-a hotărât să reînvie persecuția împotriva monofiziților, ci și să forțeze toate comunitățile iudaice din Siria să treacă la creștinism. Firește, asta a provocat revolte atât în cercurile iudaice, cât și în cele eretice.

---

[4] Grigorie I, *Epistulae*, în: Migne, *Patrologio Latina*, LXXVII, col. 746–7, 1281–2.

Perşii au fost salutaţi ca salvatori. Între timp, slavii se revărsau peste Balcani traversând Dunărea, iar în spatele lor se afla forţa militară a avarilor[5].

Imperiul a fost salvat de Heraclius, un tânăr general de origine armeană, fiul guvernatorului Africii. A navigat până la Constantinopol şi l-a detronat pe Phokas în 610. Aveau să treacă optsprezece ani până când perşii să fie zdrobiţi, iar avarii să fie împinşi înapoi. În toată această perioadă, perşii au stăpânit nu doar peste Siria şi Palestina, ci şi peste Egipt. Locuitorii zonei, aproape în întregime monofiziţi, nu li s-au opus: totuşi, a fost un şoc în întreaga creştinătate atunci când, în 615*, invadatorii au luat cea mai sfântă relicvă a creştinătăţii din biserica ei de la Ierusalim, Sfânta Cruce, pe care o descoperise împărăteasa Elena. Această umilinţă a fost atât de puternic simţită la Constantinopol, încât patriarhul Serghie, din proprie iniţiativă, i-a oferit statului un împrumut din partea Bisericii. Veniturile Bisericii i-au fost date împăratului. Vase bisericeşti au fost topite pentru metalul din ele. Războiul a devenit unul sfânt. Vistieria era goală în urma extravaganţelor lui Phokas şi a pierderii veniturilor din Egipt şi Siria. Biserica a fost cea care i-a facilitat lui Heraclius plata campaniilor. El însuşi fusese atât de disperat, încât plănuise mutarea capitalei la Cartagina, un oraş care măcar putea fi aprovizionat cu hrană, căci, la acel moment, Constantinopolul, care depindea de grânele din Egipt, se afla în pragul înfometării. Planul i-a îngrozit pe constantinopolitani care, conduşi de Serghie, l-au implorat să nu-i părăsească şi au fost de acord să renunţe la ajutorul de pâine gratuită care fusese dreptul oricărui

---

[5] Pentru regimul lui Phokas vezi: J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene* (Londra, 1889), II, pp. 197–206, şi L. Bréhier, „L'Empereur Phocas et l'Église", în Fliche şi Martin, *Histoire de l'Église*, II, pp. 69–77.

* De fapt 614; vezi: Beate Dignas şi Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals* (Cambridge University Press, 2007) pp. 49, 117, 151 (n. tr.).

cetățean al capitalei din vremea romanilor și pe care statul nu-l mai putea da[6].

În cele din urmă, perșii au fost înfrânți definitiv, iar în 629, Heraclius a readus în mod solemn Sfânta Cruce în biserica din Ierusalim. Dar chestiunea monofiziților rămânea nerezolvată. Chiar la mijlocul războiului, Heraclius a propus o dogmă care-i fusese sugerată de patriarh, și anume că Hristos a avut două firi, dar o singură energie sau lucrare. Serghie credea că aceasta ar fi consecința logică a doctrinei Calcedonului, considerând atât el, cât și împăratul că ar fi convenabilă și pentru monofiziți. Mai ales Heraclius spera că îi va mulțumi pe compatrioții săi armeni. La început a găsit sprijin. Patriarhii monofiziți ai Alexandriei și Antiohiei, Atanasie și Cir, erau dispuși să subscrie. Dar existau mulți calcedonieni care o suspectau a fi un gest făcut cu scopul de a-i mulțumi pe eretici. Ei și-au găsit un lider în monahul palestinian Sofronie, care a devenit în 634 patriarh al Ierusalimului. Pentru a-i face să tacă pe criticii calcedonieni, Serghie a apelat la papa Honorius I, care, deși nu prea a priceput chestiunea în speță, i-a acordat lui Serghie sprijinul său obișnuit[7].

Oricum, curând, s-a văzut clar că ortodocșii respingeau doctrina unei singure energii, iar monofiziții erau din ce în ce mai puțin interesați de compromis. Serghie a redactat o mărturisire de credință, cunoscută ca *Ecthesis*, care interzicea discuția cu privire

---

[6] Bury, *History... from Arcadius to Irene*, II, pp. 207–26; A. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* (în greacă; Atena, 1966), I, I, pp. 248 și urm. [Acest ajutor, numit în perioada romană *panis civilis*, a fost introdus în Constantinopol de Constantin cel Mare în anul 332 și, la scurt timp, a devenit un obicei și în alte orașe din Orient. Se pare că datează din timpul lui Gaius Gracchus (154–121) care l-a introdus la Roma; vezi: *ODB*, I, p. 321 și Timothy E. Gregory, *Vox populi: Violence and Popular Involvement in the Religious Controversies of the Fifth Century A.D.* (Ohio State University Press, 1979), p. 17 și n. 9; (n. tr.).]

[7] Frend, *Rise of the Monophysite Movement*, pp. 343–51, o relatare compătimitoare față de doctrina monoenergistă; Bréhier, „La crise de l'Empire et le redressement d'Héraclius", în Fliche și Martin, *Histoire de l'Eglise*, II, 85–90, și „La nouvelle crise religieuse", în *ibidem*, pp. 103–24.

la energii, dar declara că Hristos avea o singură voință, expresie folosită de papa Honorius în răspunsul său către Serghie. Serghie dorea ca *Ecthesis*-ul să fie susținut de autoritatea imperială, dar lui Heraclius nu i-a plăcut asta. Totuși, în cele din urmă, în 638, și-a pus doar numele pe document din respect pentru Serghie, față de care avea sentimente de prietenie și recunoștință. Dar monotelismul, doctrina unei singure voințe, nu le era ortodocșilor mai dragă decât doctrina unei singure energii[8]. Iar între timp, chestiunea monofizită fusese rezolvată din punct de vedere practic într-un mod mai dur și neteologic.

Abia se terminase războiul cu perșii, că în ținuturile cultivate ale Siriei au năvălit nomazi din deșertul arabic, însuflețiți de credința profetului Mahomed. Prima ciocnire a avut loc în 622, în timpul războiului cu perșii. Dar abia în 634, la doi ani de la moartea profetului, a început invazia sistematică. În acea toamnă, invadatorii au repurtat o victorie decisivă la râul Yarmuk*. Damascul a căzut în mâinile lor la începutul anului următor. Ierusalimul, din care împăratul, prevăzător, a salvat toate relicvele creștine de importanță capitală, a căzut în 637, după un asediu de doi ani, iar Antiohia în 638. În a doua parte a anului 639, arabii au pătruns în Egipt. Când Heraclius a murit, la începutul anului 641, toată acea bogată provincie era pierdută pentru imperiu cu excepția Alexandriei, care a căzut câteva luni mai târziu[9].

Monofiziții din Siria și Egipt acceptaseră pasivi dominația persană. Dar perșii le erau străini ca rasă și religie. Arabii erau rudele lor. Aproape toți erau descendenții unor invadatori din

---

[8] Bréhier, „L'Ekthesis, la fin du règne et la succession d'Héraclius", în *ibidem*, pp. 131–4.

* Bătălia de la râul Yarmuk, cunoscută astăzi ca bătălia de la Jabiya-Yarmuk, nu a avut loc în toamna lui 634, ci în august 636. Vezi în acest sens: Walter E. Kaegi: *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge University Press, Cambridge 1992), pp. 112–146 (n. tr.).

[9] Pentru invazia arabilor vezi Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, III (Atena, 1969), *passim*, și A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt* (Londra, 1902), *passim*.

trecut veniți din deșert, iar în secolele din urmă a existat o infiltrare constantă dinspre frontiera arabă și prin Marea Roșie. Islamul, credința predicată de Mahomed, le părea multora mai apropiată de suflet decât ortodoxia calcedoniană, credința grecilor și a romanilor. I-au primit cu bucurie pe noii cuceritori, care au arătat îngăduință față de ei și le-au fixat taxe de departe mai puțin împovărătoare decât cele ale împăratului. Mulți s-au arătat dispuși să se convertească la noua religie. Doar atunci când au invadat Asia Mică, arabii au întâmpinat rezistență din partea populației locale, care avea o origine diferită și care era mai loială ortodoxiei. În secolele care au urmat, frontiera dintre creștinism și islam s-a aflat de-a lungul munților Taurus și Antitaurus, care separă regiunea muntoasă a Anatoliei de câmpiile siriene[10].

Pierderea Siriei și Egiptului a făcut ca patriarhul Constantinopolului să rămână singurul patriarh răsăritean care să mai trăiască într-un stat creștin. În mod inevitabil, patriarhii Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului au devenit figuri obscure și inferioare, și nu mai puteau fi folosiți pentru a-l contrabalansa pe fratele lor de la Constantinopol. Împăratul avea acum doar un patriarh în interiorul imperiului său, iar poziția lui s-a consolidat. Opoziția religioasă din Bizanț a ajuns în acest fel în situația de a putea să mai ceară sprijin împotriva structurii bisericești doar de la papă, patriarhul Apusului, dar amestecul Romei nu a fost niciodată îndrăgit la Constantinopol[11].

Oricum, trebuie amintit că mai existau comunități ortodoxe în provinciile cucerite de arabi, în special în Palestina: iar în acea lume orientală, unde afilierea religioasă a luat locul naționalității, ortodocșii, deși se supuneau legilor califului musulman în ale cărui teritorii trăiau, îl considerau încă stăpân suveran al lor pe

---

[10] Bréhier, „L'Ekthesis", pp. 138–41. Pentru statutul legal al creștinilor sub dominația arabă, vezi: A.S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Moslem Subjects* (Londra, 1930), *passim*.

[11] Vezi pp. 106–8, 127.

împăratul ortodox; fapt care a fost acceptat de calif[12]. Patriarhii orientali erau arareori împiedicați să viziteze Constantinopolul, unde erau tratați cu respectul cerut de vechile tradiții ale scaunelor lor și niciun sinod nu putea fi considerat ecumenic dacă ei sau reprezentanții lor nu erau prezenți[13].

Nepotul lui Heraclius, Constans al II-lea, care în 642 ieșise învingător asupra rivalilor din interiorul familiei, a păstrat doctrina monotelistă, chiar dacă pierderea provinciilor monotelite a făcut să dispară scopul ei politic. Atunci când noul papă Teodor I, un grec de origine, a protestat, Constans a emis un edict prin care a interzis orice discuție viitoare cu privire la voințele în Hristos. Dar teologul eminent al timpului, Maxim, supranumit Mărturisitorul, a refuzat să tacă. A condamnat cu tărie monotelismul și a câștigat sprijinul succesorului lui Teodor, Martin I, care deja îl ofensase pe împărat prin faptul de a nu fi ținut seama de obținerea confirmării imperiale pentru numirea sa. Constans, care dorea să compenseze pierderile imperiului din partea orientală prin reinstaurarea autorității acestuia în Italia, a trimis trupe la Roma, care l-au răpit pe papă și l-au trimis la Constantinopol. Acolo a fost tratat cu brutalitate, acuzat de sedițiune și de împotrivire și condamnat la moarte. Dar patriarhul Pavel al Constantinopolului, deși împărtășea vederile teologice ale lui Constans, a fost șocat de o asemenea brutalitate față de un ierarh și a intervenit pentru el. I s-a suspendat sentința, dar a fost exilat în Cherson, în Crimeea, unde a murit în anul 658. Apoi, Constans l-a anchetat pe Maxim Mărturisitorul, o acțiune care i-a revoltat pe constantinopolitani mult mai mult decât răul tratament aplicat papei. Din cauza unei mari impopularități în oraș, Constans l-a părăsit în 662, plecând în Italia. Mai întâi, a încercat să facă din Vechea Romă capitala sa, dar, după ce a vizitat-o în 663, s-a decis să-și stabilească cartierul general la Siracuza,

---

[12] Vezi S. Runciman, „The Byzantine 'Protectorate' in the Holy Land", în *Byzantion*, XVIII (Bruxelles, 1948), pp. 207–15.

[13] Vezi pp. 106–8, 137.

în Sicilia, unde, în 668, a fost ucis în baie de un șambelan înarmat cu o savonieră[14].

Fiul și succesorul său, Constantin al IV-lea, supranumit Bărbosul*, s-a întors la Constantinopol și a înțeles că monotelismul nu mai avea nicio valoare politică. În 678, i-a scris papei, adresându-i-se plin de tact cu apelativul „papă ecumenic", rugându-l pentru cooperarea în vederea unui sinod general care să se țină la Constantinopol. Papa Agaton și-a dat acordul și, după ce a ținut el însuși un sinod pregătitor al Bisericilor apusene, a trimis delegați să-l reprezinte la ceea ce avea să fie cunoscut drept cel de-al șaselea Sinod Ecumenic. A avut loc în palatul imperial între noiembrie 680 și septembrie 681. Împăratul a prezidat cele mai multe dintre ședințe, de-a dreapta sa avându-i pe patriarhul Constantinopolului și pe cel al Antiohiei și reprezentanți ai Alexandriei, iar de-a stânga pe reprezentanții romani și pe cei ai Ierusalimului. Au fost optsprezece sesiuni. De-abia la cea de-a opta, Gheorghe al Constantinopolului a fost de acord să se declare împotriva monotelismului; la cea de-a noua, Macarie al Antiohiei a refuzat să abandoneze doctrina avându-l alături pe Ștefan, episcop de Corint. Amândoi au fost imediat decăzuți din drepturi, împăratul ridicând pe scaunul Antiohiei pe un anume Teofan. În cele din urmă, toți adepții de odinioară sau actuali ai doctrinei au fost condamnați, iar numele a trei patriarhi ai Constantinopolului și cel al papei Honorius însuși au fost șterse din dipticele patriarhiei. S-a acceptat în totalitate rolul suprem al împăratului. După cea de-a opta sesiune, toată adunarea s-a ridicat în picioare și a cântat: „Viață lungă păstrătorului credinței ortodoxe, noului Constantin cel Mare... Toți suntem slujitorii împăratului"[15].

---

[14] Bréhier, „Le Démembrement des Chrétientés Orientales", în Fliche și Martin, *Histoire de l'Église*, pp. 160–79.

* Pogonatul (n. tr.).

[15] Bréhier, „Les derniers Héraclides", în *ibidem*, pp. 183–91; Hefele-Leclercq, III, I, pp. 483 și urm. [De fapt, la sfârșitul celei de-a noua ședințe au fost excluși cei doi și a fost aclamat împăratul, vezi: Hefele-Leclercq, III, I, p 498.; n. tr.].

Pacea a fost restaurată în Biserică. Numai că sub Iustinian al II-lea, strălucitorul, dar capriciosul fiu al lui Constantin al IV-lea, a apărut o nouă problemă. În anul 692, împăratul a convocat un sinod care s-a ţinut în aceeaşi sală boltită a palatului pentru a definitiva lucrarea celor două Sinoade Ecumenice anterioare, al cincilea şi al şaselea, prin uniformizarea practicilor bisericeşti. Este cunoscut ca Sinodul Quinisext sau Sinodul Trullan. Dar delegaţii papali plecaseră de mult acasă, iar sinodul a condamnat anumite practici prezente în Apus, în special postul de sâmbăta şi celibatul clerului. De aceea, papa Serghie I a refuzat recunoaşterea canoanelor sale; încercarea lui Iustinian de a trimite trupe la Roma pentru a-l forţa să le accepte a fost un fiasco. Între Roma şi Constantinopol a existat o schismă până în anul 710, când papa Constantin I în mod curajos a acceptat invitaţia de a-i face o vizită împăratului, despre care se ştia de altfel că este nebun de-a binelea. Destul de surprinzător, Iustinian l-a primit cu mare respect şi se pare că i-a spus că trebuie aplicate şi în Apus canoanele Sinodului Quinisext[16].

Domnia lui Iustinian al II-lea s-a sfârşit în anarhie, în anul 711. Succesorul său a fost un general armean, Bardanes Philippicus, un monotelit de modă veche, care a ars în public procesele-verbale ale celui de-al şaselea Sinod Ecumenic şi a încercat să-i înlocuiască pe episcopii proeminenţi ai imperiului cu unii monoteliţi. Între timp, erezia îşi pierduse în Constantinopol susţinătorii. Când vestea a ajuns la Roma, papa Constantin a refuzat să-l recunoască pe împărat. Philippicus a fost detronat şi orbit în 713 în aceeaşi măsură pentru politica sa religioasă, cât şi pentru refuzul de a demara pregătiri serioase împotriva unei mari invazii lansate de arabi cu intenţia expresă de a cuceri Constantinopolul. Succesorul său, Anastasie al II-lea, a fost un funcţionar civil valoros, care a readus pacea în Biserică şi a strâns armament şi provizii pentru apărarea imperiului. Dar nu a reuşit să câştige respectul armatei, ai cărei lideri iresponsabili şi-au ales un candidat la tron,

---

[16] Bréhier, „Les derniers Héraclides", pp. 191–200; Hefele-Leclercq, III, I, pp. 560–81.

un obscur și îndărătnic colector de taxe. Lui Anastasie i s-a permis să se retragă la o mănăstire, iar timp de doi ani, Teodosie, colectorul de taxe, s-a aflat în fruntea unui guvern bine-intenționat, dar iremediabil incompetent. Cu bucurie a cedat în 717 puterea imperială unui nou candidat al armatei, lui Leon al III-lea, supranumit Isaurianul[17].

Din fericire pentru imperiu, situația i-a obligat pe arabi să-și amâne invazia. Leon era pe tron deja de cinci luni, lucrând intens la consolidarea sistemului defensiv al orașului, când, la sfârșitul lui august, o uriașă armată arabă a apărut pe țărmul Bosforului, pe partea opusă Constantinopolului, urmată la câteva zile de o la fel de uriașă flotă, navigând în amonte pe Marea Marmara.

Douăsprezece luni mai târziu, o rămășiță a armatei arabe se târa înapoi spre Siria. Victoria creștinilor s-a datorat zidurilor puternice ale capitalei, curajului și competenței soldaților, mateloților și inginerilor, precum și ingeniozității diplomaților ei. Dar arhitectul victoriei a fost fără doar și poate împăratul însuși[18]. Era un om de o abilitate, energie și inteligență remarcabile. S-a hotărât să se folosească de victoria sa pentru a reforma și reorganiza imperiul peste care domnea. A fost responsabil pentru finalizarea așa-numitului sistem al *themelor* prin intermediul căruia provinciile imperiului aveau să fie administrate de acum înainte. A promovat un cod de legi revizuit, *Ecloga*, și a publicat ediții îmbunătățite ale codurilor maritime și agricole[19]. Dar ambiția sa principală a fost de a duce la bun sfârșit reformele bisericești și teologice. Era un

---

[17] Bréhier, „Les derniers Héraclides", pp. 205–9; Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 363–86.

[18] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 401–7; R.J.H. Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries* (Londra, 1966), pp. 58–65.

[19] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 408–24. Pentru istoria sistemului themelor, vezi: *ibidem*, pp. 339–51 și G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, trad. în engl. de J. Hussey (Oxford, 1956), pp. 89–90, 139–40. Pentru legea maritimă, vezi W. Ashburner, *The Rhodian Sea Law* (Oxford, 1909). Pentru legea agricolă și pentru datarea și dezvoltarea sa, Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 120–1, 140.

om evlavios. *Ecloga* a legiferat un număr de principii creştine, în special cu privire la căsătorie şi, fiindcă veni vorba, le-a dat mamelor drepturi egale cu cele ale taţilor în privinţa copiilor. Nu avea nicio îndoială cu privire la datoriile sale de împărat: „De vreme ce Dumnezeu a dat în mâinile noastre autoritatea imperială potrivit bunei Sale voiri..., poruncindu-ne să-I păstorim turma cea binecredincioasă după modelul lui Petru, căpetenie a apostolilor, credem că nu există nimic mai măreţ din ceea ce putem face decât a-i conduce în dreptate pe aceia care ne-au fost încredinţaţi prin grija Sa". În primul articol, legea este definită ca „descoperire a lui Dumnezeu". În cel de-al doilea, datoria împăratului este definită ca păstrare a tuturor lucrurilor transmise prin Scripturi, prin hotărârile Sinoadelor Ecumenice şi prin legile Romei. Patriarhului îi este conferită cea mai înaltă poziţie imediat după împărat. Cei doi sunt părţi principale în corpul politic, a cărui bunăstare depinde de lucrarea lor în armonie. Este datoria patriarhului să se ocupe de binele spiritual al imperiului. Dar doar împăratul este acela care poate da recomandărilor patriarhului putere de lege. El are ultimul cuvânt atât în chestiuni de religie, cât şi în cele de natură civilă. El este încă locotenentul lui Dumnezeu[20].

Aşadar, Leon se considera îndreptăţit să impună reforme religioase. Era sirian de origine, provenind din Germaniceea, modernul Marash, şi împărtăşea neînduplecata aversiune a semiţilor pentru tot ceea ce putea mirosi a idolatrie[21]. Gustul pentru icoane şi sfinte moaşte era răspândit în toată creştinătatea. Mulţi dintre Părinţii timpurii ai Bisericii s-au opus dezvoltării lui, părându-li-se că intra în contradicţie cu porunca veterotestamentară de a nu-ţi face chip cioplit. Eusebiu de Cezareea a certat-o cu asprime pe sora lui Constantin, Constantia, atunci când l-a rugat să-i trimită din Palestina o pictură

---

[20] *A Manual of Roman Law: The Ecloga*, ed. şi trad. de E.H. Freshfield (Cambridge, 1926), în spec. pp. 66–70.

[21] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, p. 137, n. 2.

a lui Hristos[22]. Sfântul Epifanie al Ciprului însuși a distrus o dveră pictată pe care o văzuse într-o biserică de sat[23]. Dar alți Părinți crescuți într-o tradiție neoplatonică au fost mai toleranți față de imagini. Sfântul Vasile declară că cinstea care i se acordă unei icoane trece spre prototip și adaugă faptul că o pictură, oricum ar fi, este o predică, o pomenire a lui Dumnezeu și a sfinților[24]. Leonțiu de Neapole, argumentând împotriva criticii iudaice, afirmă că imagini de heruvimi au fost permise în Vechiul Testament și că, oricum ar fi, noi nu cinstim materialul din care este făcută imaginea, nu bârnele de lemn care formează o cruce, ci crucea ca simbol al Crucii pe care Iisus a murit pentru oameni[25]. Împotriva argumentului că Dumnezeu nu poate fi reprezentat în virtutea ființei sale, apărătorii imaginilor replicau că a spune asta înseamnă a nega doctrina principală a creștinătății, întruparea lui Hristos. Ca om întrupat El poate fi reprezentat, așa cum fără nicio problemă pot fi și Maica Sa și toți sfinții. O problemă o creau îngerii, creaturi spirituale prin excelență. Dar Vechiul Testament vorbea de îngeri care au fost văzuți de ochi pământești. Motiv pentru care și ei puteau fi reprezentați[26].

Acestea erau argumente teologice. Poporul simplu din imperiu, ai cărui strămoși, cu câteva generații în urmă, se închinaseră la statui de zei și de zeițe, bucuros acorda o cinstire asemănătoare atât statuilor, cât și icoanelor lui Hristos și ale sfinților, atribuindu-le și

---

[22] Vezi: P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople* (Oxford, 1958), pp. 43–4, unde citează și comentează scrisoarea lui Eusebiu publicată în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, XX, coll. 1545–50.

[23] Pentru Epifanie vezi: N.H. Baynes, „Idolatry and the early Church", în: Baynes, *Byzantine Studies and Other Essays*, pp.126–8.

[24] Baynes, „Idolatry and the early Church", p. 136. Cuvintele Sfântului Vasile sunt citate și dezvoltate de Ioan Damaschinul.

[25] Leonțiu de Neapole, *Omilii împotriva iudeilor*, în: Migne *Patrolgia Graeco-Latina*, XCIII, coll. 1604 și urm.

[26] Pentru întreaga chestiune, vezi: Baynes, „Idolatry and the early Church", p. 116 și urm; Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites* (Breslau, 1929); E. Kitzinger, „The Cult of Images before Iconoclasm", în: *Dumbarton Oaks Papers*, VIII (Cambridge, Mass., 1954), pp. 85–150.

puterea de a face minuni[27]. Mai ales cetățenii Constantinopolului considerau că orașul lor era protejat în special de Maica Domnului. În timpul asediului orașului din 626, când perșii și avarii i-au atacat simultan zidurile, puterea sfintei sale icoane a fost cea care i-a respins. Iarăși a fost invocată cu succes în 677 pentru a-i înfrânge pe arabi; însuși Leon al III-lea se pare că a permis, chiar dacă nu a încurajat, purtarea în procesiune pe străzi a icoanei sale, în timpul asediului din 717[28].

Biserica aprobase în mod oficial icoanele. Într-adevăr, Sinodul Quinisext hotărâse ca Hristos să nu mai fie reprezentat în mod simbolic ca miel, ci ca persoană, pentru a scoate în evidență natura Sa umană[29]. Deasupra porții principale de la intrarea în Palatul Sacru exista o icoană uriașă a lui Hristos, după câte se pare în basorelief, despre care tradiția afirma că fusese pusă acolo de Constantin cel Mare[30].

Iustinian al II-lea gravase chipul lui Hristos pe monedele sale, dar succesorii lui imediați nu i-au urmat exemplul[31]. Icoane și moaște puteau fi găsite în orice biserică, unele ilustrând istorii biblice pentru cei neștiutori de carte, altele pentru a primi cinstirea datorată persoanelor sfinte reprezentate pe ele[32].

Totuși, exista încă un număr mare de creștini care nu acceptau icoanele. Puteau fi găsiți mai ales în provinciile orientale ale imperiului, unde exista un amestec impresionant de sânge semit. Existau unii în Constantinopol, unde călătorul apusean Arculf văzuse în 670 un fanatic distrugând o icoană a Fecioarei[33]. În ultima parte a

---

[27] Vezi: Kitzinger, „Cult of Images", pp. 100 și urm.

[28] Baynes, „The supernatural defenders of Constantinople", în: Baynes, *Byzantine Studies and Other Essays*, pp. 248 și urm.

[29] Canonul 82 de la Sinodul Quinisext, în: Mansi, *Concilia*, XI, coll. 977–80.

[30] Vezi nota 39.

[31] A. Grabar, *L'Iconoclasme Byzantin: dossier archéologique* (Paris, 1957), pp. 39–45.

[32] *Ibidem*, pp. 77–91.

[33] *Ibidem*, pp. 94–9; Kitzinger, „Cult of images", pp. 129–34. Experiența lui Arculf este prezentată în a sa *Relatio de Locis Sanctis*, III, 4, în: T. Tobler, *Itinera*

secolului al VII-lea avusese loc o puternică mişcare iconoclastă în Armenia şi în regiunile învecinate[34]. În lumea islamică, unde reprezentarea plastică fusese mai întâi permisă, în jurul anului 700 era cu desăvârşire interzis a se picta chipuri umane şi chiar animale. În anul 723, califul Yezid a poruncit ca această interdicţie să se extindă şi asupra bisericilor, sinagogilor şi caselor supuşilor non-musulmani. Porunca a fost îndeplinită doar parţial, iar curând abandonată. E greu să credem că a avut vreo mare influenţă asupra iconoclaştilor din Bizanţ, care dezaprobau doar imaginile cu caracter religios. Totuşi, a ilustrat aversiunea faţă de imagini care putea fi găsită în multe colţuri ale lumii semite şi a oferit ocazie susţinătorilor icoanelor să afirme că adversarii lor erau inspiraţi de necredincioşi[35].

Această acuzaţie i-a fost cu siguranţă adusă lui Constantin, episcop de Nacoleia, în Frigia, care a fost convocat la Constantinopol în 724 sau 725 ca să fie cercetat de patriarhul Gherman I pentru distrugerea de icoane. Episcopul Constantin s-a întors acasă, prefăcându-se că ar fi fost convins de patriarh. Dar este posibil ca, în timp ce se afla în capitală, să se fi văzut cu împăratul, în persoana căruia a descoperit pe unul care-i împărtăşea ideile[36]. Despre Califul Yezid se zvonea că fusese influenţat de un evreu palestinian, pe care grecii îl porecliseră Sarantapechys, „înalt de patruzeci de coţi"; iar Sarantapechys era prieten cu un sirian creştin, Beser, capturat de arabi şi convertit la islam şi care, după ce a fost eliberat, a intrat în slujba împăratului care îl ţinea la mare cinste[37]. Orice încurajare

---

Hierosolymitana et Descriptiones Terrae Sanctae (Geneva, 1879–85), p. 200. Arculf credea că atacatorul era un evreu.

[34] Vezi: P. Alexander, „An Ascetic Sect of Iconoclasts in seventh-century Armenia", în: *Studies in Honor of Albert Matthias Friend* (Princeton, 1953), pp. 151–60.

[35] Grabar, *L'Iconoclasme*, pp. 105–12, cu un comentariu despre decretul lui Yezid.

[36] Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Leipzig, 1883), p. 402. Scrisorile patriarhului Gherman în: Mansi, *Concilia*, pp. 99–105, 105–7, 107–27.

[37] Theophanes, *Chronographia*, p. 402. Povestea lui Sarantapechys a fost spusă la Sinodul Ecumenic de la Niceea din 787 de călugărul Ioan, care îl reprezenta

va fi primit, Leon, prin 725, era sincer convins că icoanele nu au ce căuta în cultul creştin. Era şi superstiţios. Iar erupţia violentă din acel an a vulcanului din insula Santorini l-a convins că Dumnezeu era supărat pe faptul că îşi amână lucrarea[38].

Cu siguranţă că el ştia că patriarhul şi înaltele autorităţi bisericeşti nu-i împărtăşesc vederile. Dar credea că, în calitate de împărat, are dreptul, puterea şi datoria de a trece peste ei. Precaut, a făcut prima mutare. În 726 a ţinut cuvântări şi predici apărând ideea înlăturării icoanelor. Când acestea nu au avut niciun efect, a poruncit, la începutul lui 727, distrugerea icoanei lui Hristos aflată deasupra porţii Palatului. Atunci a izbucnit o revoltă populară, iar funcţionarul care a dus la îndeplinire poruncile împăratului a fost ucis de femeile înfuriate. Răsculaţii au fost pedepsiţi cu severitate, prin biciuire, mutilare sau exilare[39]. Asta a întărâtat nemulţumirea. Leon se putea baza pe sprijinul armatei, pentru că cele mai bune dintre trupele sale veneau, aşa cum fusese şi cazul lui, din regiuni unde predomina o anumită austeritate în practica religioasă. Dar flota maritimă era recrutată în special de pe coastele Mării Egee şi din insulele unde icoanele erau cinstite cu înflăcărare. În aprilie 727, un detaşament naval s-a revoltat şi a navigat spre Constantinopol. Leon a fost obligat să distrugă vasele cu ajutorul focului grecesc, iar capii revoltei au fost executaţi[40]. Apoi, a fost închisă universitatea din cauză că prea mulţi profesori au obiectat la adresa vederilor împăratului[41]. Patriarhul şi ierarhia au refuzat să-l

---

pe patriarhul Ierusalimului. Textul acestei relatări este dat de Mansi, *Concilia*, XIII, coll. 196–200, şi în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CIX, coll. 517–20.

[38] Theophanes, *Chronographia*, pp. 404–5; Nicephorus Patriarcha, *Opuscula Historica*, ed. de Boor (Leipzig, 1880), p. 59.

[39] Theophanes, *Chronographia*, p. 405; *Vita Sancti Stephani Junioris*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, C, col. 1085. Pentru o discuţie despre eveniment şi despre legendele apărute în jurul lui, vezi: Grabar, *L'Iconoclasme*, pp. 130 şi urm.

[40] Theophanes, *Chronographia*, p. 405. Nicephorus, *Opuscula Historica*, pp. 57–8.

[41] Theophanes, *Chronographia*, p. 405. Povestea spusă mai târziu de Gheorghe Monahul (*Chronicon*, ed. de Boor [Leipzig, 1904], II, p. 742) şi repetată mult mai

susține pe împărat care nu s-a bucurat de un succes mai mare nici când a solicitat sprijin din partea Romei. I-a trimis papei Grigorie al II-lea o serie de tratate despre caracterul impropriu al icoanelor și l-a amenințat cu înlăturarea din scaun, în cazul în care nu este de acord cu el. Grigorie a răspuns prin mai multe tratate în favoarea icoanelor și, arătându-și fidelitatea față de împărat, i-a ignorat politica religioasă, care provocase deja proteste în Italia[42].

Zădărnicit în încercările de a convinge, împăratul a convocat în ianuarie 730 un *silention*, o adunare de înalți demnitari imperiali, oameni aleși de el însuși, care a avut loc în palat, în Triclinium-ul celor Nouăsprezece Divane. Acesta a aprobat un document pe care el îl redactase și care interzicea cultul și prezența icoanelor în biserici. Patriarhului Gherman i s-a poruncit să subscrie, dar a refuzat spunând că el nu se îndepărta de credința Sinoadelor Ecumenice. Atunci a dezbrăcat haina de patriarh și s-a retras în locuința personală[43]. Scaunul patriarhal a fost declarat vacant, dar a trecut un an până ca împăratul să găsească un preot doritor să accepte demnitatea și, ceea ce era mai dificil, un număr de episcopi înțelegători pentru a forma un sinod care să-l aleagă. Noul patriarh, Anastasie, a trimis apoi o scrisoare sinodală către ceilalți colegi patriarhi, prin care își făcea cunoscută adeziunea la doctrina împăratului[44].

---

târziu de Zonaras (*Synopsis Historiarum*, III [Bonn, 1897], p. 340), care vorbește despre incendierea de către Leon a Academiei imperiale de teologie și artă cu tot cu profesori este evident o ornamentare ulterioară. Vezi: Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 433–4.

[42] Theophanes, *Chronographia*, pp. 407–8; *Le Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne (Paris, 1886–92), I, p. 404. Pentru autenticitatea scrisorilor papei care au supraviețuit doar în traducere greacă (date în: Mansi, *Concilia*, XII, coll. 959 și urm.), vezi: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 133–4.

[43] Theophanes, *Chronographia*, pp. 408–9; Nicephorus, *Opuscula Historica*, p. 58.

[44] Theophanes, *Chronographia*, p. 409. Pentru datarea succesiunii evenimentelor, vezi: Ostrogorsky, „Les Débuts de la querelle des images", în: *Mélanges Charles Diehl* (Paris, 1930), I, pp. 235–55.

Patriarhii orientali au dezaprobat acest lucru, dar nu au putut face nimic. Papa Grigorie al III-lea, care îi urmase lui Grigorie al II-lea în 731, a convocat un sinod al Bisericii Italiene care i-a excomunicat în mod categoric pe distrugătorii de icoane. Leon a ripostat trimițând o flotă care să-i impună voința, dar flota a fost împrăștiată de o furtună. Avea să se mulțumească apoi cu reținerea veniturilor pe care papa trebuia să le primească din Sicilia și Calabria. Chiar mai drastic, a transferat Iliricul, care includea Balcanii occidentali și Grecia, de sub autoritatea Patriarhiei Romei sub cea a Constantinopolului[45].

Leon al III-lea a murit în 740. În ultimii zece ani ai domniei sale a avut loc o distrugere constantă a icoanelor și a picturilor sfinte din Constantinopol și, într-o mai mică măsură, a celor din provincii. Oricine a încercat să zădărnicească lucrarea de distrugere a fost aspru pedepsit, dar se pare că nimeni nu a fost ucis[46]. Fiul lui Leon și succesorul său, Constantin al V-lea, care era deja asociat la tron de douăzeci de ani, era întru totul hotărât să continue politica tatălui său. Dar la foarte scurt timp a avut de-a face cu o revoltă serioasă condusă de cumnatul său, Artavasdus, care a domnit în Constantinopol timp de un an și care a reintrodus cultul icoanelor, ajutat de patriarhul apostat Anastasie. Când Constantin a pus din nou mâna pe capitală, Anastasie a defilat în cadrul procesiunii triumfale a împăratului călare pe un măgar, cu fața spre coada lui, fiind biciuit de-a lungul traseului. Totuși, a rămas pe scaunul patriarhal și, după umilința suferită, e greu de crezut că a mai creat probleme. A urmat o perioadă de războaie, în timpul căreia Constantin a acționat cu succes împotriva amenințării saracine de pe frontul de est și a celei bulgare din Balcani. Amenințarea lombardă din Italia l-a făcut să înțeleagă că e bine să aibă

---

[45] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 439–49; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 145–7. Vezi și V. Grumel, „L'Annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au Patriarcat de Constantinople", în: *Recherches de Science Réligieuse*, XL (Paris, 1952), pp. 191–200.

[46] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, p. 433.

relații bune cu papa. Ca urmare a acestor stări de confuzie, nu a făcut niciun pas împotriva cultului icoanelor, deși public a continuat să apere iconoclasmul[47]. Până în 754 nu s-a simțit destul de sigur pe el pentru a-i ataca pe închinătorii la icoane. Dobândise în ultimul timp o imensă popularitate în rândul armatei. A transferat mari colonii de asiatici iconoclaști în regiunea Traciei care fusese în totalitate iconofilă. Trecuse deja o generație de când era necesar să ai simpatii iconoclaste pentru a obține o promovare la curte sau în Biserică; așa că acum se putea baza pe sprijinul administrației civile și pe ierarhie[48]. Se considera, cel puțin în rândul inamicilor săi, că avea vederi religioase extrem de heterodoxe. I s-a reproșat că ar fi avut o atitudine monofizită față de Hristos și una nestoriană față de Fecioară, că ar fi negat titlul de „sfânt" și ar fi avut chiar simpatii față de secta neo-maniheică a pavlicienilor[49]. Cu siguranță că era un teolog capabil și ingenios, cu sentimente anti-iconice puternice, convins că venise timpul să legitimeze iconoclasmul printr-un sinod ecumenic al Bisericii.

Leon al III-lea își promulgase decretul iconoclast bazându-se pe autoritatea sa de împărat și considerându-se pontifex, împărat-preot, așa cum îi spusese papei. Fusese chiar mai trufaș decât Iustinian I;

---

[47] Pentru o prezentare concisă a primilor ani ai lui Constantin al V-lea, vezi: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State,* pp. 147–52.

[48] Pentru transplantarea de populații, vezi: Theophanes, *Chronographia,* pp. 422, 423, 429; Nicephorus, *Opuscula Historica,* pp. 62–3, 65–6.

[49] Despre caracterul lui Constantin, vezi: Bury, *History... Arcadius to Irene,* II, pp. 460–2; Bréhier, „La Querelle des images", în: Fliche și Martin, *Histoire de l'Église,* III, pp. 457–8. Concepțiile sale despre Fecioară și sfinți sunt relatate în Ioan Damaschinul, *Adversus Constantinum Caballinum;* Migne, *Patrologia Graeco-Latina,* XCV, col. 337 (o lucrare considerată spuria, pentru care vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus,* pp. 234–5) și *Vita Nicetae Mediciensis,* apărută în secolul al IX-lea, în: *Acta Sanctorum,* aprilie, I, p. 260. Despre conexiunile sale pavliciene este posibil să se spună doar că pavlicienii nu au suferit nicio persecuție în timpul său și că este posibil să-l fi întâlnit pe liderul pavlician Gegnesius care a vizitat Constantinopolul în timpul domniei lui Leon al III-lea. Vezi: S. Runciman, *The Medieval Manichee* (Cambridge, 1947), pp. 38–9, 183.

folosise o adunare de laici prin care promulgase o lege religioasă şi reorganizase provinciile bisericeşti fără să implice vreun sinod. Firește, Roma a protestat din ambele motive. În Constantinopol, unde transferarea Iliricului nu fusese dezaprobată, patriarhul Gherman, prin protestul prin care susținea că doar un sinod se poate pronunța în chestiuni de credință, dăduse expresie opiniei publice. Dar împăratul, cu armata în spatele său şi cu prestigiul dobândit, era prea puternic pentru a putea fi contestat din interiorul propriei stăpâniri. Doar din afară se putea protesta. Tratatele papale aveau un efect limitat în cadrul imperiului. În mod ironic, cea mai tare lovitură a primit-o iconoclasmul de sub protecția autorității califului. Sfântul Ioan Damaschinul provenea dintr-o familie creştină siriană şi, până la retragerea sa într-o mănăstire siriană, fusese, asemenea tatălui şi bunicului său, funcționar în cadrul vistieriei califului. Dar se considera cetățean al Oikumene, numindu-l întotdeauna pe împărat domn şi stăpân al său, iar pe calif pur şi simplu „emir". Cele trei mari cuvântări ale sale împotriva iconoclasmului aveau să fie baza tuturor celor viitoare. Îi amintea împăratului că păstorilor hirotoniți ai Bisericii li se cade să se pronunțe în chestiuni doctrinare şi bisericeşti, respingând în mod erudit acuzația de idolatrie. Dar nu s-a ocupat de argumentele hristologice subtile pe care avea să le includă Constantin al V-lea[50].

Constantin era mai fanatic, dar mai corect decât tatăl său. A înțeles că politica sa trebuie aprobată de un sinod. În 752 şi 753 au fost ținute *silentia* în toate provinciile, în cadrul cărora funcționarii săi i-au explicat doctrina şi au purtat discuții aprinse cu iconofilii[51]. În februarie 754 a deschis lucrările unui sinod în biserica din Hieria, din apropierea Calcedonului. Iconoclaştii aveau să-l numească cel de-al şaptelea Sinod Ecumenic, dar, de vreme ce

---

[50] Vezi: H. Leclercq, „Jean Damascène", în *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne,* VII, coll. 2186–90; Alexander, *Patriarch Nicephorus,* pp. 49–50, 199–200. Pentru cuvintele lui Leon „sunt preot şi rege", vezi: Mansi, *Concilia,* XII, col. 976.

[51] Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites,* pp. 14–15.

nici papa și nici unul dintre patriarhii răsăriteni nu au fost reprezentați, nu putea pretinde ecumenism. A durat șase luni. Patriarhul Anastasie murise și, cum nu fusese ales niciun nou patriarh, președinte a fost Teodor, mitropolit de Efes, care era ucenic al lui Constantin de Nacoleia. Au fost prezenți trei sute treizeci și doi de episcopi. Constantin trebuie să se fi asigurat că se poate baza pe sprijinul lor. Dar, chiar și așa, a fost nevoie de lungi discuții până să se poată emite o hotărâre doctrinară care să fie acceptată. *Horosul*, care fără doar și poate a fost inspirat de împărat, declara că sfântul împărat fusese mișcat de Duhul Sfânt pentru a distruge noua idolatrie pe care o crease răutatea satanei. Icoanele lui Hristos au fost denunțate ca fiind eretice, în timp ce reprezentarea Fecioarei și a sfinților în formă materială era considerată o insultă. Oricine făcea o icoană, se închina la una sau ținea vreuna în biserică ori chiar într-o casă privată, dacă era cleric avea să fie caterisit, iar dacă era monah sau mirean – afurisit, toți urmând a fi pedepsiți în conformitate cu legile imperiului. Dar în nicio clădire nu se putea pătrunde și nici nu putea fi vreuna distrusă, nici chiar de înalții funcționari, fără autorizație din partea împăratului sau a patriarhului. Asigurându-se de acest sprijin din partea Bisericii și numind la scurt timp un nou și loial patriarh, pe Constantin al II-lea, împăratul a emis un edict prin care ereticii erau tratați ca rebeli împotriva statului[52].

Constantin, se pare, sperase că toți supușii săi vor accepta o doctrină bazată pe un sinod al Bisericii. Firește, funcționarii au susținut-o și a fost agreată în rândul armatei și în provinciile orientale din care proveneau cei mai mulți dintre soldați. Dar în provinciile europene și în Anatolia Occidentală grosul populației continua să fie devotată icoanelor. Chiar în capitală, în ciuda prezenței împăratului, a trupelor și a poliției sale, închinarea la

---

[52] Pentru sinodul din 754 vezi: Bréhier, „La Querelle des images", pp. 468–71, iar cu privire la discuția detaliată despre teologia sa, M.V. Anastos, „The argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754", în: *Studies in Honor of A.M. Friend*, pp. 177 și urm.

icoane nu a putut fi curmată. Împăratul își avea susținătorii acolo, așa cum avea să arate înșarea Sfântului Ștefan cel Nou. Dar opoziția avea sprijinul mănăstirilor. Împăratul reușea să-i controleze pe episcopi, dar nu putea exercita același control asupra stareților și monahilor. Monahii deveneau căpeteniile poporului[53].

Împotrivirea permanentă l-a scos din sărite pe Constantin. În 761, a pornit o aprigă persecuție a iconodulilor, victime principale fiind călugării. Au fost dărâmate mănăstiri de bărbați și femei, iar celor ce locuiau în ele li s-a poruncit să se căsătorească, altminteri o să fie trimiși în exil. În 765, un număr de călugări îndărătnici au fost obligați să defileze pe hipodrom, fiecare însoțind o prostituată notorie. Cel puțin șase dintre călugări au fost executați. Mirenii, bărbați și femei, care nu se conformau erau încarcerați și torturați sau exilați. Cea mai severă persecuție a fost în Constantinopol și în apropierea lui; câțiva guvernatori de provincii au fost lăudați de împărat pentru sălbăticia lor exagerată, mai ales Mihail Lachanodragon, a cărui provincie includea Smirna și Efesul[54]. După cinci ani, persecuția s-a domolit. Împăratul a fost distras de la asta de noile războaie împotriva bulgarilor și este posibil ca el să fi înțeles că ostilitatea poporului față de iconoclasm era prea puternică pentru a fi biruită prin martirizarea monahilor. În această direcție a fost probabil influențat de noul patriarh. Patriarhul Constantin al II-lea, care sprijinise persecuțiile, în 765 fusese găsit vinovat de trădare și ucis cu brutalitate. Succesorul său, Nichita I, slav de origine, era adeptul unei politici mai moderate[55]. Când Constantin a murit, în 775, iconodulii erau intimidați, dar în niciun caz eliminați.

---

[53] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, p. 463.

[54] *Ibidem*, pp. 463–6 [În *Viața Sfântului Ștefan cel Tânăr* se vorbește chiar despre 38 de călugări din mănăstirea Pelekete uciși la Constantinopol după ce fuseseră arestați în timpul Sfintei Liturghii din Joia Mare de Mihail Lachanodragon; vezi: Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741–775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben*, Frankfurt am Main, 1994, pp. 59–68 (cap.: „Aktionen gegen Mönche und Klöster"), aici p. 66; n. tr.].

[55] *Ibidem*, pp. 469 și urm.

Principalul rezultat politic al iconoclasmului a fost căderea Italiei bizantine în mâinile longobarzilor. Italienii se opuneau cu fermitate doctrinei, iar papalitatea, deși încă respectuoasă din punct de vedere formal față de împărat, nu mai avea de gând să facă ceva pentru a-l ajuta[56].

Fiul lui Constantin, Leon al IV-lea, sub influența patriarhului și a împărătesei sale de origine ateniană, Irina, a adoptat într-o primă instanță o politică moderată. A încercat să împace mănăstirile numind monahi pe scaunele episcopale și a reintrodus practica trimiterii la mănăstire a miniștrilor dizgrațiați. Dar când a murit Nichita, în 780, și a fost urmat de un iconoclast mai rigid, Pavel al IV-lea, un număr de funcționari civili, care erau suspectați de a fi iconoduli, au fost dați jos din funcții și torturați, probabil ca semnal de alarmă dat împărătesei ca nu cumva să se poziționeze împotriva politicii oficiale. Dar Leon însuși a murit la câteva luni mai târziu, în septembrie 780, lăsându-i tronul fiului său de nouă ani și regența, Irinei[57]. Acum putea să se ocupe de restaurarea cultului icoanelor. Succesul ei a fost doar de scurtă durată, în ciuda capacității și tactului cu care a acționat. Controversa iconoclastă avea să tulbure imperiul pentru o altă jumătate de secol. Dar faptul că ea a reușit, demonstrează că sfântul împărat, împăratul-preot, așa cum se pretindea el, nu putea impune permanent poporului o teologie pe care acesta o detesta.

---

[56] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 151–2.

[57] Bury, *History... Arcadius to Irene*, II, pp. 477–9.

IV.

COMPROMISUL POTRIVIT: LIMITELE CONTROLULUI IMPERIAL

Împăratul Leon al III-lea introdusese despotic iconoclasmul cu de la sine putere. Constantin al V-lea, deşi îşi oferise sprijinul unui sinod al Bisericii, fusese chiar mai despotic în impunerea doctrinei. Putea fi acum abandonat iconoclasmul fără a aduce daune prestigiului funcţiei imperiale? Dacă un împărat-preot urma să promulge o doctrină complet opusă celei a predecesorului său, atunci trebuie să fie ceva în neregulă cu preoţia. Poate a fost un caz fericit că despotul hotărât să restabilească cultul icoanelor nu era împărat-preot. Împărăteasa mamă, Irina, în calitate de augustă încoronată, era recunoscută ca deţinătoare a puterii imperiale şi nimeni nu a pus sub semnul întrebării dreptul ei de a fi regentă pentru fiul ei minor. Dar ca femeie, ea nu putea fi preot. Încoronarea ei nu a inclus hirotesia pe care o primea un împărat încoronat*.

---

* Am folosit termenul *hirotesie* pentru a nu crea confuzia cu *hirotonia*, taina preoţiei. Termenul folosit de Runciman este „ordination", pentru care nu există un corespondent clar în limbajul teologic ortodox românesc, aşa cum nici a „hirotesi" nu are unul în cel protestant. Deoarece împăratul avea voie să predice,

Nu putea acționa ca un pontifex și nu se putea pronunța în chestiuni de teologie, așa cum nu putea nici fiul ei, copilul împărat. Așadar, dacă urma să schimbe politica religioasă a imperiului, trebuia să o facă prin intermediul Bisericii. Prin asta, Biserica a repurtat într-o anumită măsură o victorie constituțională, dar era dobândită pe cheltuiala unei femei regente, nu a sfântului împărat[1].

Irina era evlavioasă și sincer devotată cultului icoanelor. Dar trebuia să acționeze cu prudență. Mai întâi era necesar să-i îndepărteze pe funcționarii iconoclaști. Cei din administrația civilă trebuiau să înțeleagă că promovarea depindea acum de atașamentul sincer față de icoane. Era mai puțin ușor să convingă armata că iconoclasmul trebuie abandonat. Încercările Irinei de a-i înlocui treptat pe comandanții militari iconoclaști cu propriii ei susținători nu au fost întotdeauna înțelepte și nici pe placul trupelor. Niciodată nu a câștigat încrederea armatei. În schimb, nu a avut nicio dificultate în a găsi oameni ai Bisericii în consonanță cu ea, care să umple scaunele episcopale; dar o problemă o reprezenta patriarhul iconoclast Pavel. În orice caz, acesta s-a îmbolnăvit grav în 784 și a ajuns să privească boala ca pe o pedeapsă de la Dumnezeu pentru greșelile lui teologice. Dându-și acordul, a abdicat. Împărăteasa a mers să-l vadă pe patul de suferință, aducându-i cu sine pe toți funcționarii iconoclaști pe care reușise să-i adune în

---

să intre în altar, să cădească, să se împărtășească „precum preoții", primea o *hirotesie*, și nu hirotonie. Totuși, el nu era preot în sensul liturgic al cuvântului. El nu putea administra tainele. Vezi în acest sens: Louis Bréhier, „Ἱερεὺς καὶ Βασιλεύς", în: *Mémorial L. Petit*, București, 1948, pp. 41–45; reed. și trad. în lb. germ. de Herta Lazarus, în: Herbert Hunger (ed.), *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt, 1975, pp. 86–93. Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme byzantin"*, Éditions Gallimard, Paris, 1996 (n. tr.).

[1] Iconoclaștii din secolul al VIII-lea vorbeau despre timpul când „imperiul a fost transferat din mâinile bărbaților în cele ale unei femei, iar Biserica a fost ruinată de naivitatea femeiască", cuvinte citate și puse sub semnul întrebării de patriarhul Nichifor în a sa *Refutatio et Eversio* rezumate dintr-un text nepublicat din Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 247–8.

ideea că aceştia ar putea avea o experienţă ziditoare ca martori la abjurarea sa[2].

În locul lui Pavel, Irina a numit un mirean, pe Tarasie, şeful cancelariei imperiale. La început, acesta a refuzat numirea, spunând că nu doreşte să fie capul unei Biserici aflate în schismă cu celelalte Biserici ale Creştinătăţii. Prin asta se înţelege că intenţiona să renunţe la iconoclasm. A fost ales unanim de sinod şi trecut repede prin treptele preoţiei. Unii dintre monahi priveau promovarea unui laic ca pe ceva scandalos, dar practica avea să fie des repetată în anii care au urmat[3].

Imediat, noul patriarh le-a scris papei şi patriarhilor răsăriteni, invitându-i la un sinod la Constantinopol care să rezolve întreaga chestiune a cultului icoanelor. Papa a fost rugat să fixeze data. Papa Adrian I a răspuns cordial, dar a îndrăznit să pună în discuţie canonicitatea promovării lui Tarasie şi să-i amintească patriarhului ilegalitatea transferului provinciei Ilirice. S-a convenit ca sinodul să se ţină în vara lui 786[4]. Din păcate, în timp ce curtea călătorea spre Tracia la începutul verii, un complot militar se punea la cale. Când delegaţii s-au întâlnit pe 17 august pentru a deschide şedinţa în Biserica Sfinţilor Apostoli, în clădire au năvălit soldaţi din garda imperială şi din alte regimente, ameninţând că-i vor omorî pe toţi cei care nu părăseau imediat biserica. Zadarnic a trimis împărăteasa miniştri pentru a-i împăca pe soldaţi. Sinodul s-a închis, iar delegaţii s-au pregătit să se întoarcă acasă. Irina n-a vrut să se dea bătută. Soldaţii răzvrătiţi au fost trimişi din capitală cu pretextul că era nevoie de ei la frontiera orientală şi, în cele din urmă, au fost dezarmaţi şi înlocuiţi cu trupe devotate din provinciile europene.

---

[2] Theophanes, *Chronographia*, pp. 457–8; Nicephorus, *Refutatio*, în Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 247–8.

[3] Theophanes, *Chronographia*, pp. 458–60. Vezi I. Andreev, *Germanus şi Tarasie, patriarhi de Constantinopol* (în rusă; Sergiev Posad, 1907), p. 98.

[4] Theophanes, *Chronographia*, pp. 460–1. Scrisoarea lui Adrian este dată la Mansi, *Concilia*, XII, coll. 1056–7. Adrian era supărat din cauză că Tarasie nu fusese doar laic, ci şi soldat.

Abia în mai 787 s-a simţit în stare să convoace din nou sinodul. Delegaţii papali se aflau atunci pe drumul spre casă. Au fost ajunşi din urmă în Sicilia şi aduşi înapoi la Constantinopol. În septembrie, toţi delegaţii se întorseseră, iar sinodul a fost redeschis, nu în Constantinopol, ci în veneratul oraş Niceea, departe de pericolul revoltelor. Tarasie a prezidat până la ultima şedinţă care s-a ţinut în Palatul Magnaura din Constantinopol. Împărăteasa şi fiul ei au fost de faţă şi au semnat actele cu cerneală purpurie[5].

O bună parte din timpul sinodului a fost alocată istorisirilor miraculoase oarecum irelevante pentru hotărârile sale principale. S-a făcut o distincţie între „a adora", *latreia*, care putea fi acordată doar lui Dumnezeu şi „a venera", *proskynesis*, care putea fi acordată icoanelor lui Hristos şi ale sfinţilor, atâta vreme cât actul de a venera era orientat spre original. Hristologia *Horos*-ului din 754 a fost declarată incorectă, pentru că nega întruparea. A spune că cinstirea icoanei este lipsită de importanţă înseamnă a face o distincţie de tip nestorian între firea umană şi cea divină. A spune că este idolatrie înseamnă a face o confuzie de natură monofizită între ele. Sinodul a hotărât ca oricine distruge icoane sau încearcă să împiedice cinstirea lor să fie afurisit. Delegaţii romani şi orientali au semnat documentul împreună cu episcopii bizantini. De aceea, sinodul putea fi considerat în mod legitim ecumenic. Pentru ortodocşi este cel de-al şaptelea Sinod Ecumenic. Dar, în fapt, papalitatea niciodată nu a subscris la canoanele sale din cauza refuzului curţii carolingiene[6].

Odată restaurat cultul icoanelor, împărăteasa şi patriarhul s-au purtat cu îngăduinţă. Episcopii iconoclaşti care nu s-au pocăit au fost îndepărtaţi din scaunele lor, dar nu au suferit nicio altă pedeapsă. Episcopii penitenţi nu au fost depuşi, chiar dacă unul sau

---

[5] Vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 18–20, cu referinţele la evenimentele premergătoare sinodului.

[6] Actele sinodului sunt date la Mansi, *Concilia*, XII şi XIII. Pentru închiderea expeditivă, vezi: Mansi, XIII, coll. 3770–2. Pentru reacţia papei, vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 104–5.

doi au fost suspendaţi temporar. Nicio altă măsură nu a fost luată împotriva ereticilor, cu excepţia faptului că nu au fost promovaţi la curte. Doar monahii, conduşi de teribilul stareţ Platon de Sakkudion şi de chiar mai teribilul nepot al său, Teodor, curând stareţ al Studionului, nu au fost de acord. La fel ca donatiştii cu cinci sute de ani înainte, ei nu voiau să-i ierte pe apostaţi, pe simoniacii care îşi cumpăraseră scaunele vânzându-şi integritatea. Nu-l puteau ierta pe Tarasie pentru clemenţa sa[7].

Dacă Irina ar fi murit la scurt timp după Sinodul de la Niceea, ar fi fost văzută de istorie ca o împărătească înţeleaptă şi calculată care a reintrodus cultul icoanelor cu o doză remarcabil de mică de ranchiună sau nemulţumire. Cealaltă parte a carierei sale a fost însă mai puţin admirabilă din pricina iubirii de putere. Pretenţia fiului ei, între timp devenit major, de a prelua frâiele puterii a iritat-o peste măsură. Era un băieţandru necugetat, cu înclinaţii militare, dar cu aversiune faţă de administraţie. Nu a putut să facă în aşa fel încât să o îndepărteze total de la putere. Relaţiile dintre mamă şi fiu s-au înrăutăţit până când, în august 797, agenţii Irinei au pus mâna pe el şi i-au scos ochii, transformându-l astfel într-o persoană inaptă pentru tron. Apoi, Irina a domnit timp de cinci ani într-o autocraţie perfectă. A pretins că va păstra puterea imperială până ce va alege un nou împărat, dar nu a făcut asta, iar puterea a rămas în mâinile ei. Juriştii au acceptat situaţia, deşi două dintre legile ei, care s-au păstrat, au fost date în numele „Irinei, împărat evlavios"[8]. Ne-am fi aşteptat ca Biserica, în special călugării, cu a lor predispoziţie pentru a crea probleme, să protesteze, pentru că o femeie nu putea fi *pontifex*. Dar călugării îi erau devotaţi Irinei. Divorţând de soţia pe care Irina i-o alesese şi căsătorindu-se cu amanta pe care ulterior a încoronat-o, fiul ei indignase societatea pioasă.

---

[7] Dezaprobarea de către monahi a clemenţei autorităţilor este prezentată în: Teodor Studitul, *Epistulae*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, XCIX, col. 1044. Purtătorul lor de cuvânt a fost Sava de la Studion.

[8] P. şi J. Zepos, *Jus Graecoromanum* (Atena, 1931), I, p. 45, citează două legi ale Irinei, în care ea se intitula „împărat evlavios".

Patriarhul Tarasie refuzase săvârşirea tainei căsătoriei, dar nu l-a excomunicat pe preotul care a făcut-o, nici pe împărat, aşa cum cereau călugării. Irina a lăsat să se înţeleagă că simpatiza cu monahii, care, prin urmare, considerau bine-venită domnia ei şi, atât timp cât a domnit, au respectat asta prin faptul că nu l-au atacat în mod deschis pe patriarh, deşi nu s-au aflat în comuniune cu el. Dar cearta, care a fost cunoscută ca schisma miheană sau „adulteră", nu s-a potolit[9]. Regimul Irinei a fost marcat de o politică fiscală extravagantă şi de o politică externă umilitoare. Fiind incapabilă să câştige încrederea armatei, păstrătoare a tradiţiei iconoclaste şi dispreţuitoare faţă de o femeie conducător, ea a fost obligată să plătească un greu tribut califului din Bagdad[10]. Un rezultat şi mai dezastruos pentru domnia ei a fost faptul că în Vechea Romă a fost remarcată absenţa unui împărat pe tron şi, cum Noua Romă nu făcea nimic pentru a umple locul liber, papa Leon al III-lea s-a simţit îndreptăţit să pună coroana imperială pe capul lui Carol, regele francilor[11]. Carol însuşi, oricât de mult îşi dorea titlul imperial, s-a simţit oarecum stânjenit de modul în care a primit-o şi era nerăbdător să se legitimeze în ochii Constantinopolului. Acţiunea papală a iritat peste măsură şi nu a fost niciodată iertată. Ca soluţie, Carol a sugerat ca el şi Irina să se căsătorească. Ei nu i-a displăcut ideea, dar în octombrie 802, înainte ca din asta să iasă ceva, a fost înlăturată de la putere[12].

Succesorul ei, Nichifor I, trezorierul ei de odinioară, era un finanţist capabil şi un teolog tolerant. I-a ofensat pe monahi prin faptul că a ţinut un sinod care a decretat legală căsătoria adulteră

---

[9] Pentru controversa miheană, vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 82 şi urm.

[10] Bury, *History... Arcadius to Irene*, pp. 491–2. Cu privire la tratatele Irinei cu saracinii, vezi: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I (München–Berlin, 1924), Reg. 340, 352, pp. 42, 43.

[11] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 162–5; Jenkins, *Byzantium*, pp. 105–16.

[12] Theophanes, *Chronographia*, pp. 475–7.

a lui Constantin al VI-lea, pe baza faptului că împăratul putea beneficia de dispensă de la respectarea legilor Bisericii[13]. Şi el a fost suspectat că ar proteja ereticii[14]. Dar domnia lui ar fi putut fi înfloritoare dacă ar fi fost mai bun ca general. Trupele sale nu erau de talia celor ale califului, din anul 806. În 811 a pornit o campanie împotriva agresivului han bulgar Krum, dar a fost înfrânt şi măcelărit într-o dezastruoasă bătălie din Munţii Balcani. Fiul şi moştenitorul său, Staurakios, a fost rănit mortal în bătălie, iar tronul a trecut în cele din urmă în posesia lui Mihail Rhangabe, care era căsătorit cu fiica lui Nichifor[15].

Mihail era un om amabil care s-a îngrijit să-i aducă la aceeaşi masă pe Teodor Studitul, căpetenia de acum a partidei monahale, şi pe patriarhul Nichifor, istoricul, cel care i-a urmat lui Tarasie în scaun în 806 şi care îi împărtăşea concepţiile moderate. Confruntarea nu a avut succes. Teodor nu putea să-l ierte pe Nichifor pentru sinodul din 809. Acum, în momentul întâlnirii, patriarhul a propus impunerea pedepsei cu moartea pentru ereticii notorii ca pavlicienii şi athinganii*. Teodor a protestat, spunând că întotdeauna există posibilitatea de a-i întoarce de la erorile lor. Atunci când Krum a oferit pacea cu condiţia ca refugiaţii trădători de

---

[13] Pentru domnia şi reformele lui Nichifor, vezi: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 166–73. Pentru acţiunile sale cu privire la controversa miheană, vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 85–9 [Legat de poziţia împăratului în raport cu canoanele Bisericii, vezi: Hans-Georg Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz* (Viena, 1981); n. tr.].

[14] Acuzaţia de heterodoxie vine din partea lui Teofan *(Chronographia*, pp. 476–80), care îl detesta pe Nichifor şi, probabil, s-ar putea face abstracţie de el. Vezi: Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 72–3.

[15] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 173–5.

* „Ἀθίγγανοι" erau o sectă iudaizantă din Frigia şi Lykaonia. Chiar dacă botezaţi, aceştia ţineau sabatul, dar nu respectau şi circumcizia. În Bizanţ au fost bănuiţi a avea legături cu magia şi practicile oculte, drept pentru care au fost persecutaţi; vezi: *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, trad., intr. şi coment. de Cyril Mango, Roger Scott şi Geoffrey Greatrex (Oxford, 1997), p. 671; *ODB* I, p. 223 (n. tr.).

ambele părți să fie extrădați pentru a fi pedepsiți, iar împăratul și patriarhul au fost de acord, Teodor a declarat că a-i trimite înapoi pe refugiații bulgari, mulți dintre ei convertiți între timp la creștinism, ar fi o greșeală, echivalând cu trimiterea la moarte sigură. Opinia lui a triumfat. Războiul a fost reluat, iar Mihail a fost înfrânt crâncen de Krum la Verniscia, în primăvara anului 813[16].

Schisma miheană a slăbit partidul iconofililor. Iar acum, după aceste dezastre militare, oamenii își aminteau cu nostalgie de marii împărați militari ai dinastiei iconoclaste a Isaurienilor. Ca urmare, atunci când armata s-a revoltat împotriva incompetenței lui Mihail și a pornit spre capitală, nimeni nu a obiectat în public când l-a pus pe tron pe Leon Armeanul, conducătorul ei[17].

Leon al V-lea era iconoclast, așa cum i se potrivea unui soldat din provinciile orientale. A așteptat până când, odată cu moartea lui Krum din aprilie 814, amenințarea bulgară a fost îndepărtată. Apoi, în acea toamnă, a numit un comitet mixt format din oameni ai Bisericii și savanți care îi împărtășeau vederile, cel mai proeminent fiind un tânăr filosof armean numit Ioan Grammatikos, pentru a strânge argumente și texte în sprijinul iconoclasmului. Au produs un *florilegium*, pe care împăratul l-a înmânat patriarhului, declarând că poporul era ofensat de icoane, întărindu-și argumentul prin încurajarea soldaților să mutileze icoana lui Hristos aflată deasupra porții palatului, unde Irina o așezase la loc. În Ajunul Crăciunului din 814, patriarhul a citit florilegiul în fața unei adunări de episcopi și stareți, cei mai mulți dintre ei fiind de acord cu el că ceea ce se întâmpla era inacceptabil. De Crăciun, împăratul, după ce a participat în zori la slujbă în Sfânta Sofia, unde a fost văzut închinându-se în fața unei icoane a lui Hristos, l-a convocat la palat pe patriarh împreună cu consiliul său. A deschis întâlnirea

---

[16] Despre confruntările dintre patriarh și Teodor Studitul, vezi relatarea prezentată detaliat în Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 99–101, o relatare care este probabil puțin nedreaptă față de Teodor.

[17] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 177–8; Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 77–8.

spunând că un număr de cărturari și teologi puneau sub semnul întrebării corectitudinea cultului icoanelor, iar opiniile lor trebuiau ascultate. Era de datoria lui, afirma el, să nu rămână mut cu privire la o chestiune religioasă. Dacă era o chestiune religioasă, a întrebat episcopul de Cizic, atunci de ce nu a fost ținută adunarea într-o biserică, ci la palat? Împăratul a răspuns că era datoria lui să acționeze ca mediator. De ce, a întrebat atunci episcopul de Synnada, îi încuraja pe oponenții lor și îi adăpostea în palat? Aceasta era tiranie, nu mediere. Alți episcopi au adus argumente teologice. Împăratul se pretindea un judecător neutru până când, în cele din urmă, Teodor Studitul a strigat: „Nu distruge statutul Bisericii, pentru că apostolul a spus: «Și el a dat pe unii apostoli, pe alții prooroci, pe alții evangheliști, pe alții păstori și învățători, spre desăvârșirea credinței»*. Dar el nu a menționat împărați. Ție, împărate, ți-a fost încredințată conducerea politică și armata. Ocupă-te de ele și lasă Biserica păstorilor și învățătorilor ei, așa cum a poruncit apostolul"[18].

O astfel de confruntare ar fi fost imposibilă în zilele lui Iustinian cel Mare sau chiar în cele ale lui Leon al III-lea. Niciodată înainte autoritatea bisericească a împăratului nu a fost atât de brutal pusă sub semnul întrebării în fața sa. Dar Leon al V-lea nu avea să fie deturnat. Patriarhul Nichifor a abdicat cu demnitate și s-a retras la o mănăstire, unde a scris tratate împotriva iconoclasmului[19]. Teodor Studitul a fost exilat, iar în exil a scris și el împotriva ereziei, dar și mai pătimaș a scris împotriva amestecului împăratului în treburile Bisericii. Viziunea lui era că puterea de a lega și dezlega fusese dată deținătorilor celor cinci scaune patriarhale. Ei formează „instanța de judecată cu privire la doctrina dumnezeiască. Împăraților și domnilor", adaugă el, „le este dat

---

* *Efes.* 4. 11–12. Ultimul cuvânt era „sfinților", și nu „credinței", dar am preferat să păstrez cuvântul redat de Runciman, citând în rest ediția sinodală a Bibliei (n. tr.).

[18] Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 125–32, împreună cu citatele respective.

[19] *Ibidem*, pp. 134–5.

doar să ajute, să se alăture mărturisitorilor credinței și să se ocupe de problemele seculare. Nimic altceva nu le-a fost dat de Dumnezeu cu privire la învățăturile dumnezeiești"[20]. În câteva rânduri i-a scris papei, numindu-l „prim-păstrător al cheilor cerului"; deși, atunci când papa l-a dezamăgit, comentariul său a fost: „Ce ne privește pe noi dacă papa acționează într-un mod sau altul?"[21] Dar a fost preocupat ca Biserica să nu fie supusă capriciilor împăratului. Nu a avut nicio izbândă în strădaniile de a-i asigura Bisericii independența, dar, fără doar și poate, i-au reușit eforturile de a fixa o limită autorității divine a împăratului.

De Paștile anului 815, împăratul a convocat în Sfânta Sofia un sinod al Bisericii. Între timp numise un număr de episcopi iconoclaști. Au avut loc scene scandaloase, în care episcopi iconofili au fost insultați și tratați cu grosolănie. Sinodul a anulat canoanele Sinodului de la Niceea și le-a confirmat pe ale celui din 754[22]. A urmat o perioadă de persecuții în care studiții și adepții lor au fost victimele principale. Mulți au fost încarcerați sau exilați, iar unii torturați, deși se pare că nimeni nu a fost executat. Persecuțiile au ținut cinci ani, până la Crăciunul anului 820, când, spre satisfacția fățișă a lui Teodor Studitul, împăratul Leon a fost ucis cu brutalitate în biserică de aghiotantul său, Mihail de Amoriu, care a urcat pe tron[23].

Mihail al II-lea avea simpatii iconoclaste, dar se arăta tolerant, în parte din lipsa interesului pentru religie, rară trăsătură la un împărat bizantin, și, în parte, pentru că de doi ani era nevoit să lupte împotriva camaradului și rivalului său, Toma Slavul, pentru a-și păstra tronul și nu-și putea permite ca să învrăjbească largi categorii de oameni. I-a chemat înapoi pe călugării exilați și a permis prezența icoanelor în biserici, cu excepția celor din Constantinopol. Singurul iconofil care a suferit în timpul domniei sale a fost

---

[20] Theodore of Studion, *Epistulae*, col. 1417.

[21] *Ibidem*, col. 1001.

[22] Alexander, *The Patriarch Nicephorus*, pp. 137–40.

[23] *Ibidem*, pp. 140–7; Theodore of Studion, *Epistulae*, col. 1305.

călugărul Metodie, care se refugiase la Roma în timpul domniei lui Leon al V-lea și se întorsese la Constantinopol în 821 cu o scrisoare din partea papei Pascal I care-i poruncea împăratului să restaureze credința adevărată. Mihail a fost deranjat de tonul scrisorii și a poruncit ca Metodie să fie biciuit și închis ca trădător. Totuși, deși se știa că Metodie fusese inspirat de studiți, nu s-a luat nicio măsură împotriva lor, în timp ce Metodie însuși a devenit un apropiat al familiei imperiale[24]. Mihail a încercat să refacă legătura cu Biserica Apuseană, negociind cu împăratul din Apus, Ludovic cel Pios, care în 825 l-a obligat pe papa Pascal să accepte hotărârile sinodului ținut la Paris, care susținea că icoanele pot fi prezente în Biserici, dar nu trebuie să li se acorde cinstire. Compromisul se potrivea cu gusturile lui Mihail, dar curând a fost uitat în Apus[25]. Ulterior, Mihail i-a ofensat pe studiți prin faptul că s-a căsătorit a doua oară cu o călugăriță. Era un mariaj politic, întrucât mireasa era Eufrosina, singura fiică în viață a lui Constantin al VI-lea și nepoata Irinei. Patriarhul Antonie I, iconoclast tăios, dar tolerant, a dat cu bucurie dispensa necesară. Opinia publică, în ciuda studiților, pare să nu fi fost tulburată. A fost o căsnicie fără copii și imediat ce a rămas văduvă, Eufrosina s-a întors cu bucurie la mănăstirea ei[26].

Fiul lui Mihail al II-lea, Teofil, care a fost autocrat între 829 și 842, personal era iconoclast, dar, la fel ca tatăl său, tolerant. Într-adevăr, i-ar fi fost dificil să-i persecute pe iconoduli de vreme ce soția lui, căreia îi era devotat, făcea parte în mod notoriu din rândul lor. În orice caz, iconoclasmul își schimbase puternic aspectul. Sub împărații isaurieni, el fusese o mișcare foarte severă, care nu doar disprețuise icoanele, ci și toate podoabele bisericilor. Liderii iconoclaștilor de acum erau oameni ca Ioan Grammatikos și Teofil însuși, intelectuali cu gust pentru educația clasică și

---

[24] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire* (Londra, 1912), pp. 110–19.

[25] Vezi B. von Simson, *Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen* (Leipzig, 1874–6), I, pp. 248 și urm.

[26] Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 110–11.

pentru arte, a căror aversiune faţă de icoane era în parte de natură filosofică, dar chiar mai motivată de adversitatea faţă de monahi, care acum, în mod ironic, reprezentau partidul dur protestatar din Biserică şi obscurantismul în educaţie. Teofil a fost un mare conducător. Chiar şi duşmanii lui au recunoscut că de secole dreptatea nu fusese niciodată atât de corect împărţită, nici economia nu mersese atât de bine şi nici imperiul nu se bucurase de un asemenea prestigiu. A fost un excelent constructor, iar el şi curtea lui au făcut tot ceea ce era posibil pentru a încuraja viaţa intelectuală şi artistică. În acest fel, Teofil a ajutat fără să vrea la distrugerea iconoclasmului. A interzis pictura religioasă. Bisericile au fost decorate cu imagini de animale şi păsări, peşti şi flori, pentru a arăta ca o grădină zoologică, aşa cum se plângea un scriitor al timpului[27]. Dar artiştii pe care el îi ocrotea, mai devreme sau mai târziu, aveau să-şi ceară dreptul de a picta teme religioase dacă doreau asta. Nici nu au existat cercuri de intelectuali cărora să li se interzică în cadrul lecturii lor Părinţi ai Bisericii, de vreme ce aceia pe care îi admirau cel mai mult pentru filosofia şi stilul lor erau Părinţi precum Capadocienii, ale căror tradiţii neoplatonice aprobau icoanele. Pe la mijlocul secolului al IX-lea cercuri de intelectuali, deşi adversari ai partidului monahal, renunţau la iconoclasm[28].

Când Teofil a murit, în ianuarie 842, lăsând ca succesor un fiu de doi ani, pe Mihail al III-lea, regenţa a trecut în mâinile văduvei lui, Teodora. Ea, asemenea ultimei împărătese regente, Irina, era hotărâtă să restaureze cultul icoanelor, dar, la fel ca Irina, a înţeles că trebuie să acţioneze cu prudenţă. A aşteptat până când a putut să-l convingă pe principalul ministru, Teoctist – un om capabil, care urcase în sfera puterii sub Teofil –, că poporul ar saluta schimbarea şi până când s-a asigurat că soţul ei decedat nu va fi anatemizat.

---

[27] Pentru domnia lui Teofil vezi: Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 120 şi urm; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 183–6; Jenkins *Byzantium*, pp. 146–52. Cu privire la construcţiile sale, vezi: Grabar, *L'Iconoclasme Byzantin*, pp. 142 şi urm.

[28] Vezi: G. Mathew, *Byzantine Aesthetics* (Londra, 1963), pp. 122 şi urm.

În martie 843, a convocat un sinod la palat. Episcopii au reafirmat din toată inima canoanele Sinodului de la Niceea, singurul disident eminent fiind patriarhul, savantul Ioan Grammatikos. A fost înlăturat din scaun și s-a retras să studieze necromanția în vila lui de pe malul Bosforului. În locul său, Teodora a cerut sinodului să-l aleagă pe Metodie, monahul care îl ofensase pe Mihail al II-lea cu douăzeci de ani în urmă și care de atunci devenise prieten apropiat al lui Teofil. La fel ca patriarhul Tarasie cu o jumătate de secol înainte, Metodie a dat dovadă de multă moderație. Singurii episcopi care aveau să-și piardă scaunele au fost aceia care au refuzat orice formă de compromis. Nu a existat nicio persecuție. Nicio anatemă nu a fost pronunțată împotriva iconoclaștilor renumiți. De asemenea, se pare că autoritățile au așteptat aproximativ douăzeci de ani până să reintroducă figurile în mozaic în monumentele publice mari precum Sfânta Sofia. Pacea a fost restaurată în Biserică spre satisfacția tuturor, cu excepția câtorva călugări extremiști care considerau că iconoclaștii nu fuseseră propriu-zis pedepsiți. Dar până și călugării cu greu o puteau dezaproba pe evlavioasa împărăteasă care le restituise icoanele[29].

Teodora a avut chiar mai mult succes decât Irina în restaurarea cultului icoanelor fără a prejudicia prestigiul tronului imperial. Dar curând aveau să se tulbure din nou relațiile dintre patriarh și împărat. După moartea lui Metodie din 847, Teodora a numit ca succesor al acestuia un monah, pe Ignatie, care era fiul lui Mihail I Rhangabe și care fusese castrat atunci când tatăl lui pierduse tronul. Se călugărise și, cu timpul, devenise starețul mănăstirii din insulele Prinților*, fiind foarte respectat pentru evlavia și dragostea sa. Fără îndoială, împărăteasa spera că, prin educația lui distinsă, va avea o viziune asemănătoare cu cea a unui politician. Se înșela. Ignatie era atașat de partidul monahal extremist. Necazurile au început chiar la întronizarea sa, atunci când i-a refuzat participarea arhiepiscopului de Siracuza, Grigorie Asbestas, acuzându-l

---

[29] Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 143–53.

* Πριγκήπων νήσοι (n. tr.).

de comportament necanonic. Probabil că arhiepiscopul, care fusese prieten cu Metodie, organiza deja un partid de opoziție împotriva noului patriarh. Arhiepiscopul l-a informat pe papa Leon al IV-lea, care, considerând că Siracuza, de vreme ce era în Sicilia, se afla sub jurisdicția sa, a trimis legați la Constantinopol pentru a cere explicații. Nu a obținut nicio satisfacție; și nici succesorul său, Benedict al III-lea, care anunța că arhiepiscopul nu poate fi înlăturat până ce Roma nu investighează cazul. Ignatie a ignorat pretențiile papale. Relații dintre papalitate și patriarhat au fost suspendate[30].

În 856, Teodora a fost îndepărtată de la regență de către fratele ei Bardas, care acționa în numele împăratului Mihail al III-lea, acum în vârstă de șaisprezece ani. Bardas a preluat conducerea statului, purtând titlul de cezar. A fost un conducător strălucit. A revitalizat armata și flota militară; a reînființat universitatea; a inițiat misiunea aventuroasă ce avea să-i convertească pe slavi și a pus la cale convertirea Bulgariei. Dar avea inamici, funcționari civili care nu priveau cu ochi buni felul în care risipea rezervele pe care sora lui le acumulase, precum și oameni din Biserică, mai ales călugări, care-i dezaprobau viața privată. Ignatie l-a ofensat prima dată prin refuzul de a o trimite pe Teodora la mănăstire împotriva voinței sale și, apoi, ireparabil, în 858, acuzându-l de relații adultere cu nora sa și excomunicându-l. E posibil ca acuzația să fi fost falsă, dar reputația lui Bardas de om imoral și faptul că-și încuraja nepotul la imoralitate, erau atât de notorii, încât nu a îndrăznit să protesteze. În schimb, a ticluit o învinuire de trădare împotriva Teodorei și a lui Ignatie. Teodora a fost forțată de data

---

[30] Lucrarea standard pentru toată istoria lui Ignatie și Fotie este cea a lui F. Dvornik, *The Photian Schism* (Cambridge, 1948). Dar Dvornik este puțin cam prea nerăbdător să demonstreze că Fotie nu a avut nicio ostilitate față de Roma. Interpretarea lui Jenkins, *Byzantium*, pp. 168–81, este mai echilibrată, dar îi lipsesc referințele bibliografice. Interpretarea din Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 180–209, este încă valabilă.

asta să plece la mănăstire, iar Ignatie a fost decăzut din drepturi de Sfântul Sinod, la ordinul împăratului[31].

Pentru a-l înlocui pe Ignatie, Bardas s-a gândit la numirea celui mai renumit cărturar al timpului, Fotie, care era nepotul lui Tarasie* și, la fel ca Tarasie, era conducătorul cancelariei imperiale în momentul numirii ca patriarh și, iarăși, la fel ca el, avea să treacă rapid prin treptele preoției. A fost întronizat în ziua de Crăciun a anului 858. Partidul monahal, în ciuda relațiilor neprietenoase ale lui Ignatie cu Roma, s-a hotărât să facă apel la papa Nicolae I împotriva numirii sale. Nicolae a fost foarte bucuros să poată interveni, dar a făcut imposibilă orice șansă de rezolvare pașnică, ridicând chestiunea jurisdicției asupra provinciei Ilirice, devenită în ultimul timp foarte importantă pentru că aici se afla acum Regatul Bulgariei, recent convertit la creștinism. Este irelevant pentru tema noastră să descriem modul cum Fotie a câștigat în fața legaților papali, dovedindu-se mai inteligent decât papalitatea atât în privința propriei poziții, cât și în chestiunea Bisericii bulgare. Este irelevant să amintim și cum a băgat fitile între Roma și partidul monahilor din Bizanț, care până atunci se arătase atât de dornic să apeleze la Roma. Lucrul relevant este faptul că Fotie și-a putut realiza planurile atât timp cât s-a bucurat de sprijin imperial. Când protectorul său, cezarul Bardas, a fost eliminat și ucis în aprilie 866 de noul favorit al lui Mihail al III-lea, fostul grăjdar Vasile Macedoneanul, încercarea poticnită a lui Fotie de a găsi o justificare pentru crimă nu l-a ajutat cu nimic. În septembrie 867,

---

[31] Dvornik, *Photian Schism*, pp. 39 și urm.; Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 161 și urm. H. Grégoire în câteva articole, mai ales în „Études sur le neuvième siècle", *Byzantion*, VIII (Bruxelles, 1933), pp. 515 și urm., încearcă să-l reabiliteze pe Mihail al III-lea, arătând că a fost victima propagandei ostile de mai târziu, dar exagerează oarecum cazul lui. Vezi: Jenkins, *Byzantium*, pp. 156–7.

* În legătură cu acest grad de rudenie trebuie făcută o specificare: „Great-nephew", așa cum apare în originalul englez, „nepot mare" tradus textual, este un grad de rudenie care se raportează la unchiul sau mătușa tatălui sau a mamei – fratele sau sora bunicului din partea tatălui sau a mamei. Așadar, Tarasie nu este unchiul lui Fotie, ci fratele unuia dintre bunicii sau bunicele lui Fotie (n. tr.).

Mihail al III-lea era ucis de favoriții lui Vasile, iar Vasile devenea autocrat. Aproape că primul act al său a fost să-l depună pe Fotie și să-l reînscăuneze pe Igantie patriarh. Papalitatea a fost fericită până în momentul când a descoperit că Ignatie, manevrat de Vasile, era la fel de ostil ca Fotie în a permite cuiva amestecul în problemele bizantine sau bulgare. Între timp, după o scurtă perioadă de exil, Fotie s-a îngrijit să câștige bunăvoința lui Vasile. A fost făcut rector al universității și tutore al moștenitorului împăratului, Leon al VI-lea. Când Ignatie a murit în 877, Fotie s-a întors complet reabilitat pe tronul patriarhal[32].

Fotie a fost un patriarh eficient a cărui muncă de reformare a școlii patriarhale a fost deosebit de valoroasă. Dar ambiția lui era tot mai mare. Când Vasile a început în 881 să sufere de crize de nebunie, Fotie, care se pare că i-a otrăvit mintea lui Vasile împotriva fiului său Leon, a luat efectiv conducerea. A savurat puterea. Vasile pusese în circulație un nou cod de legi pe scurt, *Epanagoga*, căruia Fotie îi concepuse prefața. Aceasta, declarând, așa cum făcuseră Iustinian și Leon al III-lea în epoca lor, că „pacea și prosperitatea cetățenilor, în trup și suflet, depind de înțelegerea dintre împărăție și preoție", nu acordă de fapt nicio întâietate puterii imperiale. El îl situează pe patriarh la același nivel cu împăratul. El este „imaginea însuflețită și vie a lui Hristos". Doar el poate interpreta canoanele Bisericii și hotărârile sinoadelor. Acestea sunt cuvinte mai degrabă potrivite pentru un pontif roman decât pentru un prelat bizantin[33]. Drept rezultat, *Epanagoga* nu a fost niciodată oficializată, iar mândria lui Fotie avea să fie curând pusă la pământ. Imediat după ce Leon al VI-lea i-a luat locul tatălui său în 885*, l-a acuzat pe Fotie de trădare. După

---

[32] Dvornik, *Photian Schism*, pp. 132 și urm.; Bury, *Eastern Roman Empire*, pp. 165–79.

[33] Textul Epanagogei este dat la Zepos, *Jus Graecoromanum*, II, pp. 236–238. Titulus al III-lea se ocupă de patriarh. Despre chestiunea publicării sale, vezi: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, p. 213, nota 2.

* De fapt, 886 (n. tr.).

o anchetă ce a durat câteva luni, patriarhul a fost înlăturat și exilat. Leon l-a numit apoi patriarh pe fratele său de nouăsprezece ani, Ștefan. Se pare că Vasile plănuise numirea, crezând că doar un membru de încredere al familiei imperiale pe tronul patriarhal ar putea preveni astfel de episoade precum disputa dintre Ignatie și Fotie. Opinia publică pare să fi acceptat fără obiecțiuni ridicarea tânărului prinț. Partidul monahal era probabil destul de fericit cu căderea lui Fotie, pe care îl detesta, ca să mai facă vreun protest[34].

Ștefan ar fi fost un patriarh excelent, dar s-a epuizat prin viața ascetică și a murit la douăzeci și trei de ani. Atunci, Leon a numit un cleric respectabil și moderat, pe Antonie al II-lea Cauleas care, la ordinele sale, a convocat un sinod, la care au ajuns delegați ai Romei și la care a fost ridicată schisma cauzată de Fotie și Ignatie, nefiind condamnat nici unul dintre protagoniști[35]. Când Antonie a murit în 901, succesor al său a fost secretarul imperial sau *mystikos*, Nicolae. Acesta era fiul unei sclave de origine italiană care lucrase în gospodăria familiei lui Fotie. Cariera sa dovedește faptul că în Bizanț, pentru a avansa, originea umilă nu era o barieră. Fotie a fost impresionat de mintea băiatului și s-a ocupat de educația lui. Nicolae a devenit prieten intim al împăratului care simțea că poate avea încredere în el. În realitate, era un om ambițios și încăpățânat; se arăta foarte dispus să lucreze împreună cu Leon. Soarta a decis altfel[36].

---

[34] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 214–15; Jenkins, *Byzantium*, pp. 200 și urm. Pentru datarea corectă a vârstei lui Ștefan (19 ani, și nu 16 așa cum spune Ostrogorsky), vezi: Jenkins, „The chronological accuracy of the 'Logothete' for the years A.D. 867–913", în: *Dumbarton Oaks Papers*, XIX (Cambridge, Mass., 1965), pp. 98–100. Autorul monah al *Vita Ignatii* (în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CV, col. 573) se referă la Ștefan ca la patriarhul „închipuit", nu din cauza tinereții sau a rangului său, ci din cauză că ar fi fost hirotonit de Fotie.

[35] Pentru acest sinod, vezi: Dvornik, *Photian Schism*, pp. 265 și urm. El are anumite dubii cu privire la aceasta.

[36] Vezi: Jenkins, „A note on the Patriarch Nicholas Mysticus", în: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariecae*, II (Budapesta, 1963), pp. 145–7, arată

Căsătoria în Bizanț era o chestiune a curții civile, totuși era nevoie de binecuvântarea Bisericii. Dar opinia religioasă a considerat mult timp că dreptul roman era flexibil cu privire la subiect, mai ales în chestiunea numărului de căsătorii legale. Mulți scriitori creștini avuseseră concepții stricte. Sfântul Vasile, de exemplu, permitea cea de-a doua căsătorie, însă doar după o perioadă de penitență. El considera cea de-a treia căsătorie o „curvie moderată", impunându-se ca penitență excluderea de la împărtășire pentru patru ani, chiar dacă aceasta ar fi legală. O a patra căsătorie ar fi pur și simplu o monstruozitate[37]. În 870, a fost dată o lege în numele lui Vasile I și al fiilor săi Constantin (care a murit în 879) și Leon, care se pleca în fața opiniei publice și permitea cea de-a treia căsătorie doar printr-o dispensă specială și prin interdicția expresă a celei de-a patra căsătorii, care avea să fie invalidată, iar descendenții ei considerați nelegitimi[38].

Tatăl lui îl căsătorise de tânăr pe Leon cu o femeie cucernică, dar, fără îndoială, neatrăgătoare, pe nume Teofana, pe care nu o plăcea. Căsătoria a durat unsprezece ani, până când ea a murit, total neglijată, în 897. Între timp, Leon se bucurase de îmbrățișările unei femei de origine negroidă, Zoe, fiica lui Zaoutzes[39]. Aceasta i-a născut o fată, pe Ana. La puține luni de la moartea Teofanei, Leon s-a căsătorit cu Zoe, legitimând astfel copilul. Dar Zoe a murit în 899 fără a mai aduce pe lume urmași. Singurul membru de parte bărbătească din familia imperială, cu excepția împăratului, era acum fratele său mai mic, Alexandru, un tânăr dezmățat care nici el nu avea copii. Astfel că, în 900, Leon a primit o dispensă pentru a se căsători

---

că Nicolae nu a fost nepotul lui Fotie, așa cum afirmă Dvornik (*Photian Schism*, pp. 248–9) și alții, ci fusese sclav în casa sa.

[37] Vasile de Cezareea, Canon IV, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina* [vezi și: Arhid. Prof. Dr. Ioan Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, (Sibiu, 2005), p. 380; n. tr.].

[38] Leo al VI-lea, *Novellae*, 90, în Zepos, *Jus Graecoromanum*, I, pp. 156–7.

[39] Jenkins, *Byzantium*, pp. 200, 202, 214. Numele de „Zaoutzes" derivă în mod clar de la cuvântul armean „zaoutch", care înseamnă negru.

din nou, dar noua sa împărătească* a murit în aprilie 901 după ce a născut un fiu care a trăit doar câteva zile. A nu avea o împărătească era considerat un inconvenient pentru curte. Astfel, Leon a încoronat-o augustă pe tânăra sa fiică, probabil cu intenţia ca ea şi viitorul ei soţ să-i urmeze la tron. Plănuia să o căsătorească cu un prinţ apusean. Numai că în curând avea să moară. Cum putea continua dinastia? Leon a hotărât să-şi ia o concubină oficială, pe Zoe, numită Carbonopsina, cu ochii negri, o femeie de familie bună. În 903 sau 904, Zoe a născut o fată care şi ea a murit de mică. Apoi, în septembrie 905, a născut un fiu, pe Constantin, supranumit „Porfirogenetul", de vreme ce fusese născut în camera de purpură rezervată pentru naşterea copiilor de origine imperială. Dar, în ciuda locului în care s-a născut, era un bastard. Patriarhul Nicolae a fost de acord să-l boteze, dar numai dacă amanta imperială avea să fie alungată de la curte. Pentru Leon, însă, botezul nu era de ajuns. Ca să legitimeze copilul, el trebuia să se căsătorească cu mama acestuia. Căsătoria a fost săvârşită de un preot binevoitor, în aprilie 906, fără înştiinţarea patriarhului, iar Zoe a fost încoronată în acelaşi timp împărătească[40].

Leon încălcase o lege pe care el însuşi o promulgase. Opinia evlavioasă era profund şocată. În special călugării nu şi-au ascuns decepţia, ei care erau încă indignaţi din cauza căsătoriei adultere a lui Constantin al VI-lea, săvârşită cu un secol mai devreme. Patriarhul, ca ucenic al lui Fotie, nu a fost de acord cu partidul monahal şi se pregătise, după câte se pare, să facă uz de „iconomie", de principiul potrivit căruia dispensa de la canon putea fi aprobată în circumstanţe speciale, cu condiţia ca niciun articol fundamental de credinţă să nu fie atins, ci doar pentru a legitima copilul. Ca şi Fotie, era preocupat să pună în evidenţă autoritatea patriarhului, iar Leon îl păcălise cu privire la căsătorie. Şi dacă el ar mai fi fost dispus să facă compromisuri, în schimb, în interiorul propriului partid fotian avea un rival, pe Areta, arhiepiscop de Cezareea, un om de o mare erudiţie şi cu puţine scrupule, care, mai mult ca

---

* Evdochia Baiana (n. tr.).

[40] Jenkins, *Byzantium*, pp. 212–14.

să-l încurce pe Nicolae decât din convingere, se aliase acum cu partidul monahilor şi agita opinia publică împotriva oricărei idei de dispensă. Emoţiile intense combinate cu supărarea pe impenitentul împărat l-au obligat să ia atitudine. În ziua de Crăciun a anului 906 i-a închis împăratului în faţă uşile bisericii Sfânta Sofia. Dar Leon l-a păcălit. El deja trimisese în secret legaţi la papă şi la patriarhii orientali pentru a le cere părerea cu privire la cea de-a patra căsătorie, ştiind că în Apus nu exista nicio limită pentru recăsătoriri, iar patriarhii orientali, dornici de subsidii şi de ajutor diplomatic, l-ar fi susţinut întotdeauna pe împărat. Firește, toţi aveau o plăcere în a dovedi că patriarhul Constantinopolului greşeşte. Imediat ce a aflat că răspunsul din partea Romei este pe drum, Leon l-a arestat pe Nicolae şi l-a forţat să abdice. Apoi, s-a apropiat de partidul monahilor, ştiind că, prin tradiţia studită, apelul la Roma şi la celelalte mari Biserici nu ar putea fi decât aprobat. Cel mai important conducător al partidului monahal era un călugăr cu viaţă sfântă, Eftimie, pe care Leon îl consultase uneori cu privire la chestiuni de natură duhovnicească. Întărit de aprobarea venită din partea Bisericii Universale, a fost de acord să accepte scaunul de patriarh şi să-i acorde împăratului dispensa care să-i dea dezlegare pentru cea de-a patra căsătorie. Acceptarea sa a creat haos în rândul membrilor vechiului partid. Mulţi dintre monahi s-au declarat loiali faţă de Nicolae, în timp ce Areta de Cezareea şi mulţi alţi clerici de la curte au devenit susţinători înfocaţi ai lui Eftimie şi ai celei de-a patra căsătorii[41].

La începutul lui 912, sănătatea lui Leon a început să se şubrezească, iar în luna aprilie a aceluiaşi an, când era evident că este pe moarte, fratele său Alexandru, care fusese coîmpărat, dar, altminteri, de mulţi ani exclus de la putere, a preluat conducerea,

---

[41] *Ibidem*, pp. 214–26, cea mai bună relatare recentă a chestiunii, bazată nu doar pe Theophanes Continuatus şi pe alţi cronicari, ci şi pe scrisorile lui Areta, care aruncă o lumină clară asupra istoriei. Vezi: „Eight letters of Arethas", în: *Hellenika*, XIV (Tesalonic, 1956), pp. 293–372 şi „Three documents concerning the 'Tetragamy'" în: *Dumbarton Oaks Papers*, XVI (Cambridge, Mass., 1962), pp. 231–41.

tânărul Constantin, care fusese încoronat coîmpărat în 911, neavând nici şapte ani împliniţi. Leon a murit în mai, dar Alexandru îl înlăturase deja pe Eftimie care a fost insultat şi bruscat fără milă de poliţia sa. Nicolae a fost reinstalat şi a încercat să recâştige controlul asupra Bisericii retrogradându-i pe toţi episcopii hirotoniţi de Eftimie şi pe toţi ceilalţi ierarhi cunoscuţi ca susţinători ai săi. Dar mulţi dintre ei, conduşi de Areta de Cezareea, au refuzat să-şi părăsească scaunele. În Biserică a crescut dezordinea, accentuată şi mai mult de ruperea relaţiilor cu Roma, produsă de Nicolae. Dar Alexandru, protectorul lui Nicolae, a murit în mai 912, lăsând guvernarea în mâinile unui consiliu de regenţă în care Nicolae era preşedinte. Acesta s-a bucurat de putere. A înăbuşit o revoltă pe care iniţial fusese suspectat că ar fi încurajat-o. A negociat pe cont propriu cu monarhul bulgar, Simeon, chiar l-a încoronat cu o coroană improvizată şi i-a promis că tânărul împărat Constantin se va căsători cu fiica sa. În opt luni a reuşit să devină cu totul nepopular. Niciun bizantin, oricare i-ar fi fost concepţiile cu privire la patriarhie, nu dorea să vadă un preot exercitând puterea seculară. În februarie 914, un complot l-a înlăturat cu uşurinţă de la putere, iar regenţa a trecut în mâinile împărătesei mame, Zoe, cea cu ochii negri. Ea dorea să-l repună pe scaunul patriarhal pe Eftimie, dar acesta a refuzat neconfortabilul scaun. Astfel, în silă, l-a păstrat pe Nicolae, spunându-i să se limiteze la afacerile Bisericii[42].

După un început promiţător, regenţa Zoei s-a ruinat în 919, în timpul unui război dezastruos împotriva bulgarilor[43]. Marele Amiral, Roman Lecapenul, a luat puterea, l-a căsătorit pe tânărul împărat cu fiica sa şi s-a făcut pe sine basileopator, „tatăl împăratului", apoi cezar şi în cele din urmă împărat. L-a ţinut strict sub control pe Nicolae, deşi acesta a făcut uneori uz de experienţa sa diplomatică. În 920 s-a ţinut un sinod pentru a uni Biserica. Hotărârile sale, care au fost publicate în *Tomus Unionis*, au dat

---

[42] Jenkins, *Byzantium*, pp. 227–31; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus* (Cambridge, 1929), pp. 45–53.

[43] Runciman, *Romanus Lecapenus*, pp. 52– 62.

Bisericii controlul asupra legilor matrimoniale, au condamnat cea de-a patra căsătorie și chiar a pus sub semnul întrebării corectitudinea celei de-a treia căsătorii. Dar s-a folosit „iconomia" pentru a legitima poziția tânărului împărat Constantin și pentru a justifica clerul eftimian care încuviințase cea de-a patra căsătorie a lui Leon. În 923, Nicolae a făcut pace cu Roma, afirmând, fără nicio dovadă, că papa și-ar fi declarat adeziunea la *Tomus Unionis*[44].

Tetragamia, această chestiune a celei de-a patra căsătorii, a creat cea mai periculoasă criză dintre împărat și patriarh în perioada medio-bizantină. A avut ca rezultat o ușoară limitare a puterii împăratului. Din punct de vedere moral și legal, Leon greșise. A săvârșit un act reprobabil pentru sentimentul de evlavie și-și încălcase, astfel, propria lege. *Tomus Unionis* a arătat că împăratul nu putea să dispreţuiască legea cu privire la o chestiune considerată de natură religioasă, dar „iconomia" putea fi aplicată de Biserică pentru a-i scuza în special circumstanțele. Opinia publică nu a fost întru totul consecventă. I-a permis împăratului să facă și să desfacă patriarhi, dar printr-o astfel de acțiune – exceptând situația când poziția sa morală era una sigură – el provoca schisme. Ea susținea un patriarh care se opunea împăratului pe motive de moralitate, dar nu un patriarh care încerca să guverneze statul, chiar dacă misiunea îi fusese încredințată de autoritatea imperială. Leon și-a atins scopul, și anume viitorul dinastiei. Constantin, copilul a cărui legitimitate s-a aflat în joc, nu a fost niciodată privit altfel decât ca împărat legitim. Nici chiar uzurpatorul Roman Lecapenul nu a îndrăznit să-i ignore dreptul absolut la autocrație. Familia imperială era mult mai împământenită în simpatia publică decât orice patriarh, oricât de uimitoare ar fi fost autoritatea lui.

Roman Lecapenul, asemenea lui Leon al VI-lea, a hotărât să pună patriarh pe unul din familia sa. Când Nicolae a murit, în 925,

---

[44] Jenkins, *Byzantium*, pp. 237–8. Textul tomos-ului este publicat la V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, I, Les Actes des Patriarcat*, Reg. 669.

prințul pe care el îl alesese, cel mai tânăr fiu al său, Teofilact, era încă prea tânăr. Doi patriarhi de tranziție au fost numiți până când Teofilact a putut urca pe scaun în 931, la vârsta de nici cincisprezece ani. Nimeni nu pare să fi protestat față de numire. Papa Ioan al XI-lea chiar i-a trimis binecuvântarea, dar trebuie să acceptăm faptul că Ioan al XI-lea ajunsese în funcție grație fratelui său vitreg, Alberic, prințul romanilor, care dorea o alianță cu împăratul. Teofilact era un tânăr prietenos, interesat doar de cai. Ca patriarh a fost inofensiv. A murit în 956[45].

Experimentul unui patriarh-prinț nu s-a mai repetat. Ca succesor al lui Teofilact, Constantin al VII-lea, în cele din urmă singur autocrat, a ales un călugăr, pe Polieuct. A fost o greșeală. Polieuct era fericit doar când putea protesta. A protestat față de acțiunile și față de lipsa de morală a miniștrilor. A protestat la adresa termenilor acelui *Tomus Unionis*. Constantin al VII-lea era exasperat, dar a murit înainte să-l poată demite[46]. Când fiul lui Constantin, Roman al II-lea, a murit în 963, lăsând ca împărați doi fii minori, Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, sub regența mamei lor Teofana și când Teofana a hotărât să se căsătorească cu marele general Nichifor Phokas încoronându-l împărat, Polieuct a protestat, afirmând în mod incorect că erau înrudiți spiritual[47]. A protestat într-o cauză mai dreaptă și cu mai mult succes atunci când Nichifor și-a dorit să acorde statutul de martir oricărui soldat care cădea luptând împotriva necredincioșilor[48]. S-a impus în 969 când Nichifor a fost ucis de Ioan Tzimiskes, nepotul său, și care apoi a dorit să se căsătorească cu împărăteasa Teofana, complicea sa la crimă. Polieuct a refuzat să-l încoroneze împărat pe Ioan până când nu renunța la Teofana, căreia i-ar fi devenit al treilea soț, și până când nu anula legislația lui Nichifor împotriva mănăstirilor și până nu-l recunoștea pe patriarh drept autoritate supremă în toate chestiunile

---

[45] Jenkins, *Byzantium*, pp. 252–3; Runciman, *Romanus Lecapenus*, pp. 75–7.

[46] Jenkins, *Byzantium*, pp. 253, 266–7.

[47] *Ibidem*, pp. 277–8.

[48] Zonaras, *Synopsis Historiarum*, III, p. 509.

bisericești[49]. Dacă Ioan nu ar fi fost uzurpator și criminal, ar fi putut să-l schimbe pe patriarh și să numească un înlocuitor mai servil. Dar în situația lui șubredă, avea nevoie de ajutorul lui Polieuct. Triumful patriarhiei a avut viață scurtă. După moartea lui Polieuct, cel cu o fire imposibilă, în anul următor Ioan a ridicat la treapta de patriarh un călugăr cu viață sfântă*. Ne-a parvenit cuvântarea prin care anunța numirea. În ea, împăratul vorbea despre două puteri, preoția și împărăția, dar a stabilit clar relația dintre ele atunci când a continuat să afirme că, de vreme ce capul sacerdoțiului murise, el, în virtutea autorității sale imperiale, punea pe tronul Bisericii un om pe care îl considera demn pentru asta[50].

În următorii șaptezeci de ani niciun patriarh nu a încercat să pună sub semnul întrebării autoritatea imperială. Ar fi fost nevoie de un cleric îndrăzneț care să se opună lui Vasile al II-lea, cel care a ținut patriarhia vacantă timp de aproape cinci ani după moartea lui Nicolae al II-lea Chrysoberges, din cauză că Nicolae, se pare, ar fi încercat să obțină de la el concesii fiscale pentru Biserică într-un moment când împăratul era buimăcit de războiul civil. Atunci când, spre sfârșitul regimului lui Vasile, patriarhul Serghie al II-lea a îndrăznit să se plângă de impozitarea averilor Bisericii, doleanțele lui au fost ignorate[51].

Cu câteva zile înainte să moară, în decembrie 1025, Vasile al II-lea l-a numit patriarh pe Alexie, starețul de la Studion, care avea să se dovedească un bun prieten al dinastiei. A fost un sprijin valoros pentru nepoata lui Vasile, împărăteasa Zoe, în anul 1043, când fiul

---

[49] Leo Diaconus, *Historia* (ed. Bonn, 1828), pp. 98–9. Vezi și Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, p. 260, nota 2.

* Este vorba de Vasile I Scamandrenus (Βασίλειος ὁ Σκαμανδρηνός, 970–974), călugăr cu viață ascetică din Muntele Olimp, care nu a renunțat la ascetism nici după urcarea în scaunul de patriarh. Nu a murit în scaun pentru că a fost înlăturat în urma bănuielii că ar fi complotat împotriva lui Ioan Tzimiskes și a fost exilat în Mănăstirea Scamande, propria sa ctitorie; vezi: J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, (Paris, 1990), p. 26, sunt date și izvoarele (n. tr.).

[50] Leo Diaconus, *Historia*, pp. 101–2.

[51] Vezi: Jenkins, *Byzantium*, pp. 308–9, 320, 329–31.

ei adoptiv, Mihail al V-lea, a încercat să o trimită în exil[52]. Un an mai târziu, când Alexie a murit, cel de-al treilea soț al Zoei, Constantin al IX-lea, în mod neinspirat, l-a ales succesor pe un savant diplomat, Mihail Cerularie, care se călugărise pentru a evita pedeapsa ca urmare a implicării sale într-un complot împotriva lui Mihail al IV-lea. Cerularie era un om ambițios, iar slăbiciunea de caracter a lui Constantin i-a oferit șansa vieții sale. Era timpul când reformele Bisericii Apusene îi dădeau papei de la Roma un control suprem și centralizat asupra tuturor lucrurilor, iar slăbiciunea de moment a împăraților apuseni, care inauguraseră reformele, îi facilitau papalității eludarea oricărui control din partea puterii seculare. Cerularie era conștient de aceste evoluții și dorea să ridice patriarhia sa la o poziție asemănătoare. Dar dacă Patriarhia de Constantinopol urma să devină echivalentul papalității, ea trebuia să fie total independentă de papalitate precum și de puterea imperială. Tendința partidului monahal din Bizanț de a face apel la Roma împotriva ierarhiei bizantine se estompase, în primul rând din cauza afacerii *Tetragamia*, dar în parte și din cauza renașterii Imperiului de Apus sub Otonieni și din cauza noilor pretenții agresive ale papalității care considera că supremația sa asupra creștinismului trebuie să fie completă, să includă atât Bisericile din Răsărit, cât și pe cea din Apus. Bizantinul obișnuit considera pe atunci Roma un oraș mic de provincie cu un trecut ilustru și cu un prezent șters, iar Biserica sa ca pe o instituție odinioară faimoasă care se afla acum în mâinile barbarilor. Un atac împotriva pretențiilor romane avea să fie salutat la Constantinopol. Dar exista o contratemă. Provinciile bizantine din sudul Italiei erau invadate acum de normanzi, ale căror fapte nelegiuite îl nelinișteau în egală măsură și pe papă, de vreme ce îi amenințau teritoriul. De aceea, politica împăratului era îndreptată înspre o colaborare cu papa, care, pe deasupra, era în stare să se folosească de autoritatea sa religioasă pentru a-i opri pe normanzi.

Cerularie a pus capăt acestei politici. E posibil ca el să fi intenționat să pună de acord Biserica armeană cu cea bizantină care era

---

[52] Michael Attaliates, *Historia* (ed. Bonn, 1853).

atentă la anumite practici religioase pe care armenii le aveau în comun cu romanii şi pe care el nu le-a acceptat. În 1052, cu de la sine putere, a poruncit închiderea bisericilor latine din interiorul patriarhiei sale. Asta includea biserica gărzii varege din Constantinopol, bisericile amalfitanilor şi ale altor comunităţi italiene de comercianţi de acolo şi din alte oraşe ale imperiului şi, intenţiona el, bisericile latine din Italia bizantină. L-a stârnit pe Leon, mitropolitul de Ohrida, să-i scrie o scrisoare episcopului de Trani, principala autoritate ortodoxă din sudul Italiei, denunţând anumite practici romane, cu precădere folosirea pâinii nedospite la Euharistie. Episcopului i s-a spus să trimită scrisoarea peste tot în Italia.

Toate acestea s-au făcut fără permisiunea împăratului. Situaţia politică din Italia era tensionată în acel moment, papa Leon al IX-lea tocmai fusese luat prizonier de normanzi şi îşi negocia eliberarea. Constantin al IX-lea s-a grăbit să-i scrie papei o scrisoare prietenească, propunându-i o consultare viitoare; l-a convins pe Cerularie să-i scrie şi el, propunând ca ei să discute chestiunea bisericească. Leon al IX-lea a răspuns trimiţând legaţi la Constantinopol pentru a negocia atât în chestiuni politice, cât şi în cele religioase. Împăratul i-a primit cu cinste. Din păcate, şeful delegaţiei romane, cardinalul Humbert, era un om agresiv care scrisese el însuşi un tratat împotriva „erorilor" greceşti. Nu era dispus să lege o prietenie cu patriarhul care, în aceeaşi măsură, era hotărât să fie intransigent şi a cărui propagandă în Constantinopol era foarte eficientă. Misiunea papală a fost făcută să pară o încercare a unor străini neiopliţi de a le dicta bizantinilor în privinţa credinţei şi a liturghiei lor. În această atmosferă, eforturile împăratului de a potoli lucrurile au fost inutile. În final, după insulte reciproce, Humbert, care, de fapt, îşi pierduse autoritatea de legat papal – papa Leon murise în aprilie 1054 –, s-a furişat în biserica Sfânta Sofia în după-amiaza zilei de 16 iulie 1054 şi a pus pe altar o bulă de excomunicare împotriva patriarhului, un document prolix, ofensiv şi incorect care l-a şocat chiar şi pe împărat. Replica lui Cerularie a fost excomunicarea lui Humbert. „Schisma" din 1054 a fost astfel, pur şi simplu, un caz al celor doi ierarhi care

s-au excomunicat reciproc. Dar în fapt, în ciuda încercărilor serioase de împăcare, relaţiile bune dintre Biserica Romei şi cea a Constantinopolului nu au mai fost niciodată refăcute[53].

Episodul a arătat că acolo unde politica s-a amestecat cu problemele religioase, un patriarh, care era sigur de sprijin popular, putea să-l ignore pe împărat şi să ruineze politica imperială. Dar, la fel ca patriarhul Nicolae Misticul, Cerularie a aflat că atunci când încerci să te amesteci în chestiuni de natură pur politică îţi pierzi sprijinul popular. Constantin al IX-lea i-a păstrat un sentiment de profundă apreciere, dar când a încercat să-i dea ordine succesoarei lui Constantin, o fată bătrână, pe nume Teodora, ultima din linia Macedonenilor, aceasta i-a spus să-şi vadă de treburile Bisericii. Următorul împărat, Mihail al VI-lea, a încercat să-i urmeze exemplul, dar era un bătrân slab, fără prestigiul pe care ea îl moştenise. Cerularie şi-a arătat dispreţul faţă de el adoptând încălţămintea de purpură rezervată împăraţilor şi alăturându-se complotului care l-a înlocuit cu soldatul Isaac Comnenul. În schimb, Isaac, odată ajuns pe tron, l-a recompensat pe Cerularie dând Patriarhiei control total asupra catedralei imperiale Sfânta Sofia, dar curând avea să fie scos din sărite de aroganţa patriarhului, luând măsuri pentru a-l înlătura, cu toată opinia publică de partea acestuia. Când a auzit Cerularie, s-a mâniat în aşa măsură încât a făcut apoplexie şi a murit[54].

Carierea lui Cerularie a fost un exemplu bun pentru puterea şi limitele patriarhului. Ambele părţi şi-au învăţat lecţia. Două secole aveau să treacă până să apară în Bizanţ o altă criză între împărat şi patriarh.

---

[53] Vezi S. Runciman, *The Eastern Schism* (Oxford, 1955), pp. 28–54.

[54] Attaliates, *Historia*, p. 60; *Cedrenus-Scylitzes* (ed. Bonn, 1838), II, pp. 641–4. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 301–2, greşeşte, după părerea mea, asociind abdicarea împăratului Isaac cu lipsa de popularitate din cauza atitudinii sale faţă de patriarh: căderea acestuia, potrivit izvoarelor, se pare că nu a făcut valuri. Relatarea oferită de Psellos (*Chronographia*, ed. şi trad. de E. Renaud [Paris, 1928], II, p. 123) este foarte echivocă. Psellos însuşi a fost aproape cu siguranţă implicat în complotul împotriva împăratului.

V.

CĂLUGĂRII ŞI POPORUL: OPOZIŢIA FAŢĂ DE PALAT ŞI IERARHIE

În cursul istoriei bizantine întâlnim din când în când un partid politico-religios bazat pe mănăstiri. Chiar în secolul al V-lea comunităţi monastice ca aceea a lui Sostenie exercitau o influenţă în chestiunile publice. Implicându-se în conducerea luptei împotriva iconoclasmului, monahii au ajuns să formeze un partid compact care avea să reprezinte de acum înainte un element puternic în viaţa bizantină. Câteodată, acest partid a găsit sprijin la curtea imperială. Uneori, patriarhul avea să fie ales din rândul său. Dar în cea mai mare parte a timpului s-a împotrivit nu doar oricărui control imperial al Bisericii, ci şi faţă de ierarhia superioară pe care o considera extrem de secularizată. Tăria lui consta în legătura strânsă cu opinia publică.

A fost o caracteristică a bizantinilor că, în timp ce arătau un respect profund faţă de autoritatea imperială şi patriarhală ca instituţii, erau mult mai influenţaţi în ideile şi concepţia lor de călugării şi oamenii sfinţi care mişunau printre ei. Împăratului, prin însăşi natura poziţiei sale, i se cerea să fie oarecum o figură distantă. Locotenentul lui Dumnezeu trebuia să-şi cunoască locul,

care era unul înalt. Într-adevăr, împăratul trebuia să fie îngăduitor şi prietenos atunci când apărea în public. Trebuia să fie generos şi binevoitor şi trebuia să arate o atenţie afectuoasă celor care apelau la dreptatea şi milostivirea sa. Trebuia să fie smerit în faţa lui Dumnezeu. Dar ideea, atât de populară astăzi, ca suveranul să fie comunicativ şi lipsit de formalităţi cu oamenii de pe stradă contravenea bunei-cuviinţe şi concepţiei religioase bizantine[1]. Un împărat care, asemenea lui Mihail al III-lea, încerca să se arate apropiat faţă de supuşii săi, pur şi simplu îi stânjenea pe aceştia şi, ca atare, era antipatizat[2]. La fel, patriarhul, chiar dacă nu s-a bucurat chiar de acelaşi prestigiu mistic, trebuia să se comporte ca o figură respectabilă. Respectul faţă de autoritatea divină a împăratului sau a patriarhului nu-i împiedica pe bizantini să se răscoale împotriva oamenilor pe care ei îi considerau nedemni pentru astfel de poziţii. Dar ei se răsculau împotriva omului, nu împotriva rolului său sacru. În fapt, se răsculau pentru a menţine standardele rolului său.

Dar înălţimea poziţiei sale îi crea împăratului dificultăţi în a comunica cu supuşii săi. În epoca pre-tipografică nu existau publicaţii de informaţie şi chiar edictele sau rescriptele nu puteau avea decât o circulaţie limitată din cauza dificultăţii multiplicării copiilor. Ştirile puteau fi postate pe zidurile străzilor oraşului. Pamfletele puteau fi transmise cercurilor restrânse de la curte şi birocraţiei şi, chiar la o scară mai mare, prin Biserică. Dar propaganda trebuia să se răspândească aproape în întregime prin viu grai. Împăratul nu a ţinut cuvântări în public, excepţie făcând momentul când, la anumite sărbători, avea dreptul să predice în

---

[1] Toate cuvântările bizantine despre puterea imperială insistă asupra faptului ca monarhul să fie demn şi imparţial, rămânând modest şi înţelegător, spre ex. Fotie, *Scrisoare către Mihail (Boris), Prinţul Bulgariei*, în Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CII, coll. 627–96 sau Nichifor Blemmydas, *Statuia împăratului* (aşa cum a fost rescrisă de un diacon de la Sfânta Sofia, *c.* 1300), în: A. Mai, *Scriptorum Veterum Nova Collectio*, II (Roma, 1828), coll. 609–70.

[2] Theophanes Continuatus (ed. Bonn, 1838), pp. 199–200.

Sfânta Sofia, iar predicile erau constituite de obicei din pioase platitudini[3]. Ocazional, se adresa senatului care devenise un trup amorf de funcționari și membri ai familiei suverane. Dar dacă dorea să-i explice poporului politica sa, în general ar fi trebuit să trimită peste tot funcționari pentru a vorbi cu liderii din diferitele cartiere ale orașelor și satelor, așa cum a făcut Constantin al V-lea când a vrut să câștige sprijin pentru planurile sale iconoclaste[4]. Funcționarii guvernamentali erau rareori bine-veniți, de vreme ce erau asociați cu colectorii de taxe. Într-o chestiune pur religioasă putea acționa prin intermediul episcopilor, poruncindu-le să țină predici în favoarea politicii sale și să supravegheze ca preoții lor să facă la fel. Dar preoții – și uneori chiar episcopii – nu erau întotdeauna dispuși să îndeplinească instrucțiuni pe care ei le dezaprobau și nu era întotdeauna înțelept sau agreat să-i concediezi pentru o astfel de neascultare[5].

În orice caz, exista o parte a comunității care era în stare să meargă din casă în casă, la populația citadină și rurală, spunându-i cum să se comporte și ce să gândească. Aceștia erau călugării. Monahismul bizantin, spre deosebire de cel din Europa Apuseană, nu avea reguli fixe și nici ordine. Fiecare mănăstire avea pravila proprie, în mod obișnuit coborând din momentul întemeierii și reflectând intențiile ctitorului care, adesea, era un mirean, bărbat sau femeie. Monahismul creștin își are originile în deșertul egiptean, în care, în secolele primare ale Bisericii, asceți, bărbați sau femei, se retrăgeau pentru a duce o viață sfântă și smerită de contemplare. Ei erau *monachi*, solitarii. Cu timpul, acești eremiți au tins să se adune la un loc în grupuri mici pentru protecție reciprocă și pentru a-și oferi servicii unii altora. Grupul a ajuns să fie numit *lavra*. Era organizată neglijent, fără reguli fixe. Sexele nu erau în mod obligatoriu separate, iar autoritatea starețului era incertă. În secolul

---

[3] Vezi L. Bréhier, *Le Monde Byzantin*, II, *Les Institutions de l'Empire Byzantin* (Paris, 1949), p. 434.

[4] Vezi p. 88.

[5] Vezi p. 150.

al IV-lea*, Sfântul Vasile al Cezareei a propus reforme pentru a face viața monahală mai disciplinată și mai eficientă. A ținut ca monahii să trăiască în comunități unde lucrurile să fie în comun și toți să facă ascultare de un superior ales. Fiecare trebuia să lucreze, să slujească în plan social și să se roage[6].

Din acel moment, mănăstirile vasiliene sau cenobitice au fost întemeiate într-un număr din ce în ce mai mare, unele adânc în interiorul țării, dar altele aproape de orașe sau chiar în mijlocul lor, unde îndatoririle sociale puteau fi îndeplinite mai eficient. Iustinian I s-a folosit de autoritatea sa imperială pentru a legifera în privința mănăstirilor, emițând legi cu scopul de a le oferi o anumită uniformitate. Toate mănăstirile aveau să urmeze modelul vasilian. Călugării urmau să renunțe la toată averea lor înainte de a intra în mănăstire, unde aveau să ducă doar o viață de obște. Oricine putea deveni călugăr sau călugăriță, la orice vârstă, în afară de cazul în care ar fi fost un sclav fugar sau un funcționar guvernamental care nu-și încheiase activitatea. Un bărbat căsătorit trebuia să obțină încuviințarea soției sale, iar o femeie, pe cea a soțului ei. În astfel de cazuri se obișnuia pentru ambii să depună voturile simultan. El sau ea trebuia să treacă toate proprietățile în posesia moștenitorului legal înainte de a depune votul final. Noviciatul dura trei ani până în momentul depunerii voturilor castității, sărăciei și ascultării[7].

Starețul, numit și *egumen*, conducătorul, sau *arhimandritul*, capul obștei, era ales prin votul majorității monahilor, dar alegerea sa trebuia confirmată de episcopul locului. Când se întemeia o nouă mănăstire, episcopul cerceta și binecuvânta locul și aproba titlurile de proprietate. După asta, mănăstirile se autoguvernau întru totul, starețul având autoritate completă atât timp cât îndeplinea condițiile stipulate în titlurile de proprietate. Existau două documente: *brevion*-ul, care stabilea dotările și obligațiile liturgice

---

* În varianta engleză apare secolul al V-lea. O eroare care, probabil, s-a strecurat la tehnoredactare (n. tr.).

[6] Bréhier, *Le Monde Byzantin*, pp. 529 și urm.

[7] *Ibidem*, pp. 533 și urm.

cerute de ctitor și *typicon*-ul, care stabilea drepturile și obligațiile speciale ale călugărilor. Mănăstirii i se putea cere să adăpostească un orfelinat, o școală sau un spital, ori să ofere un capelan pentru reședința ctitorului. Doar un mic procent dintre călugări era reprezentat de preoți, dar, dacă starețul nu era preot în momentul alegerii sale, el trebuia să fie hirotonit; și era obligatoriu să existe un număr suficient de preoți în mănăstire pentru ca slujbele bisericești să fie făcute cu regularitate. Starețul era ajutat administrativ de un *oeconomos*, care se ocupa de averea lumească a mănăstirii, de *chartophylax*, care era cancelar și de *bibliophylax*, bibliotecarul – căci tuturor mănăstirilor li se cerea să aibă o bibliotecă. În așezămintele de femei, stareța, în mod asemănător, avea controlul complet, cu aceleași ajutoare: totuși, pentru săvârșirea slujbelor bisericești erau trimiși capelani de către episcop[8].

Episcopului îi revenea autoritatea asupra relațiilor externe ale mănăstirii. Putea interveni într-un grav scandal din interiorul zidurilor sale sau dacă starețul se afla în ceartă cu călugării săi. În anumite așezăminte, dreptul de a interveni nu-i aparținea episcopului locului, ci patriarhului, fie din cauză că erau ctitorii patriarhale, fie că așa stabilise ctitorul. Așezămintele imperiale se aflau sub controlul autorităților imperiale, ierarhia neavând dreptul să se amestece. Mai târziu, întâlnim așezăminte cunoscute ca *autodespotai*, care, prin decret imperial, erau complet scutite de control extern: totuși, în cazul unei crize serioase sau a unui scandal, împăratul urma să facă cercetări personal[9].

În ciuda legislației lui Iustinian, reluată de Iustinian al II-lea după Sinodul *in Trullo*, unde au fost introduse anumite amendamente, precum noviciatul de patru ani, *lavra* pre-vasiliană a continuat să existe în părțile mai îndepărtate ale imperiului și nu s-au făcut mari eforturi pentru a o curma[10]. Pe deasupra, înseși autoritățile încălcau

---

[8] Justinian, *Novellae*, ed. K.E. Zachariae von Lingenthal (Leipzig, 1881), I, pp. 133, 535, 538, 539, 554. Vezi Bréhier, *Le Monde Byzantin*, pp. 550 și urm.

[9] Bréhier, *Le Monde Byzantin*, pp. 545–6.

[10] *Ibidem*, pp. 536, 557–8.

adesea legea noviciatului. În decursul secolului al VII-lea a apărut obiceiul de a-i trimite la mănăstire pe prinţii şi pe politicienii înfrânţi, unde puteau să se pocăiască în tihnă de fărădelegile lor şi din care nu mai puteau spera să reapară în viaţa publică a cetăţii. În astfel de cazuri nu mai era timp pentru noviciat. Depunerea fără întârziere a voturilor era însoţită de tunderea în monahism. Apoi au existat momente când autoritatea imperială a dorit să ridice la rangul de patriarh un mirean. Tarasie, numit de Irina, a fost primul exemplu*. Apoi a devenit un obicei ca în ierarhie să intre oameni care depuseseră voturile monahale. Astfel, pentru a fi ales patriarh era necesar să te grăbeşti să treci pe cât de repede posibil prin depunerea voturilor, precum şi prin treptele preoţiei[11].

Faptul că s-a ajuns ca episcopii să fie aleşi dintre călugări s-a adăugat, firește, la prestigiul monahismului. Preotul de parohie, atunci, ca şi acum, în Biserica Ortodoxă, era un om simplu, care se deosebea de parohienii săi doar prin faptul că era un pic mai educat, fiind instruit şi hirotonit în vederea săvârşirii Sfintelor Taine. Trebuia să fie căsătorit, putând continua să fie preot după moartea soţiei sale. Nu se putea aştepta niciodată la avansare. În oraşe, bisericile mai mari şi mai frumoase erau în mod obişnuit arondate mănăstirilor, care le asigurau preotul slujitor. Marile catedrale, Sfânta Sofia şi Sfinţii Apostoli, par să fi avut câţiva preoţi de mir, dar în principal slujeau în ele preoţii curţii patriarhale, oameni care depuseseră voturile monahale şi care nu mai ţineau de mult timp de vreo mănăstire[12]. Prin intrarea în mănăstire, un tânăr capabil şi

---

* Tarasie nu este primul mirean ajuns pe scaunul de patriarh. Nectarie, cel care l-a înlocuit în 381 pe Sfântul Grigorie Teologul în scaunul de arhiepiscop al Constantinopolului chiar în timpul celui de-al doilea Sinod Ecumenic, este primul. La fel ca în cazul lui Tarasie, Nectarie era un apropiat al împăratului, în speţă Teodosie cel Mare (n. tr.).

[11] Vezi: pp. 78–9, 93. Cei mai eminenţi patriarhi ai secolelor al IX-lea şi al X-lea au fost mireni până în momentul numirii lor (ex: Tarasie, Fotie, Nicolae Misticul), totuşi, mai târziu, aproape orice patriarh primise hirotonia întru preoţie, dar nu în mod obligatoriu tonsura monahală.

[12] Bréhier, *Le Monde Byzantin*, pp. 513–14.

ambițios putea foarte bine să-și facă o carieră. Societatea bizantină era formalistă, dar niciodată exclusivistă. Cu siguranță, era un avantaj să aparții unei familii bogate și influente, însă, cu puțin noroc, oricine era înzestrat putea ajunge într-o poziție înaltă, indiferent de originea sa. Mulți generali, inclusiv unii care au ajuns împărați, au pornit de jos. Tineri înzestrați intelectual puteau să intre în serviciul public și să ajungă în funcții înalte[13]. Dar mănăstirile ofereau cele mai bune mijloace pentru a urca pe scara socială. Un novice inteligent ar fi fost remarcat de stareț, acordându-i-se o pregătire specială. Putea rămâne în mănăstire și, eventual, să devină starețul ei; sau reputația lui în cercurile monahale putea fi cea care să-i asigure o episcopie. De tânăr, putea fi trimis la o reședință episcopală sau chiar la cea a patriarhului, unde, chiar dacă-i mergea bine, cariera îi era asigurată. Unii dintre patriarhi au fost din naștere prinți imperiali, alții fii de sclavi[14].

Mănăstirile bizantine erau atât de variate și de independente unele de altele, încât ar fi putut părea imposibil să se adune vreodată și să formeze un corp comun. Firește, în timpul primelor secole ale imperiului creștin ele nu au avut o mare importanță politică, exceptând Egiptul, unde apăruseră de foarte mult timp, dar unde se certau permanent între ele. Uneori, o mănăstire bine administrată și cu multe conexiuni, ca aceea a lui Sostenie din Constantinopol, putea exercita presiune asupra chestiunilor teologice; dar acționa prin intermediul ierarhiei[15]. Pe parcursul acestor secole, eremitul ca atare sau omul sfânt era acela care impunea respect din partea poporului. Putea fi itinerant, dar mai des îl întâlnim

---

[13] Împărații din secolul al IX-lea, Leon al V-lea, Mihail al II-lea și Vasile I au avut origini modeste, Vasile I fiind analfabet. Istoricul Psellos, deși clama o descendență nobilă, era fiul unui modest negustor, iar mama lui, rămasă văduvă săracă, învățase singură să citească pentru a-și educa fiul.

[14] Spre exemplu, Ignatie a fost fiul unui împărat detronat, Ștefan, fratele unui împărat aflat la putere. Fotie provenea dintr-o familie nobilă, dar Nichita era fiul unui slav imigrant, Polieuct, se pare, a avut o origine umilă, iar Nicolae Misticul a fost fiul unei sclave.

[15] Vezi p. 64.

stabilit într-un loc de izolare permanentă, într-o grotă, pe o stâncă sau pe un stâlp. Curând, tot poporul credincios din acea regiune venea să-l vadă, să-i ceară sfatul și binecuvântarea. Chiar guvernatori locali veneau la el pentru sfat. Cel mai important dintre acești eremiți, Sfântul Simeon Stâlpnicul, era atât de celebru, încât Sfânta Genevieva din Paris, din îndepărtata Franță, i-a trimis un mesaj personal plin de evlavie care i-a fost adus de un comerciant sirian. Împărații urmau exemplele supușilor. Atunci când Daniel Stâlpnicul s-a urcat să locuiască în vârful unui stâlp din Constantinopol, Teodosie al II-lea a fost atât de îngrijorat pentru el, încât de fiecare dată când se întâmpla o furtună trimitea pe cineva să se intereseze de soarta sfântului. Sfântul Alipie Paflagonianul, care a stat pe un stâlp timp de cincizeci și trei de ani, până când paralizia l-a obligat să coboare, a fost ales stareț al unei mănăstiri aflate în apropiere și a condus-o potrivit concepțiilor proprii. În timpul persecuției iconoclaste, Sfântul Teodul a pictat icoane în vârful stâlpului său, unde politica împăratului nu-l putea ajunge. Au existat chiar două stâlpnice[16]. Dar, cu timpul, sfântul eremit ca atare a început să dispară. Asta se pare că din cauza creșterii evlaviei față de liturghie, care s-a intensificat odată cu victoria cultului icoanelor. Sfântul care dorea singurătatea a început să prefere proximitatea unei mănăstiri la care putea merge pentru liturghie și de care, altminteri, depindea. Ultimul sfânt eremit important a trăit în secolul al X-lea. A fost Luca Stilitul al cărui stâlp a fost în Calcedon și care a fost căutat pentru sfat de membri ai dinastiei Lecapenus, așa cum s-a întâmplat și cu un contemporan de-al lui, Vasile cel Mic.

---

[16] Vezi H. Delehaye, *Les Saints Stylites* (Bruxelles-Paris, 1923), pp. i-xxxix, 1–147 (viața Sf. Daniel), 148–94 (viața Sf. Alipie). Sf. Teodul este menționat într-o scrisoare scrisă de Teodor Studitul (vezi: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, IC, col. 957). Pentru femeile stâlpnice, vezi nota lui Delehaye din *Analecta Bollandiana*, XXVII (Bruxelles, 1908), pp. 391–2 [Vezi și: Lukas Amadeus Schachner, „The Archaeology of the Stylite", în: D. Gwynn, S. Bangert (eds.) *Religious Diversity in Late Antiquity* (Brill, Leiden, 2010), pp. 329–397 – bibliografie adusă la zi; n. tr.].

În Peninsula greacă a existat un sfânt Luca de Styris la peștera căruia se grăbeau bărbați și femei pentru a-i cere sfatul[17]. Viața eremitică pură a fost revitalizată la începutul secolului al XIV-lea de Grigorie Sinaitul, care învăța că pentru un mistic nu este necesară participarea la liturghie. Dar, găsind puțin sprijin în teritoriul bizantin, s-a mutat în Bulgaria de unde doctrina sa a trecut în Rusia și, în cele din urmă, a dat naștere acelui fenomen specific rusesc, *staretz*, sau al eremiților rătăcitori, dintre care cel mai celebru exemplu a fost Grigori Rasputin[18].

Când murea un important sfânt eremit se obișnuia să se ridice pe acel loc o mănăstire care să-i continue sfânta influență. Marea mănăstire a Sfântului Simeon Stâlpnicul din apropierea Alepului a fost un centru religios influent până la cucerirea teritoriului de către arabi. Când a murit Sfântul Luca de Styris, biserica mănăstirii ridicate pe sihăstria sa a fost decorată de meșteri mozaicari trimiși de împărat de la Constantinopol[19]. Într-adevăr, cele mai multe mănăstiri au fost ctitorite pentru a cinsti un sfânt sau a adăposti sfinte moaște. De aceea, era firesc ca monahii să fie de acord cu cinstirea acordată sfintelor icoane și sfintelor moaște. De asemenea, erau în contact cu oamenii și cunoșteau faptul că astfel de lucruri dădeau consistență istoriei biblice și satisfăceau nevoia cunoscută

---

[17] Pentru viața Sf. Luca Stâlpnicul, vezi Delehaye, *Les Saints Stylites*, pp. 195–237. Viața Sf. Vasile cel Mic este dată în *Acta Sanctorum*, pe 26 martie, III, pp. 668–81. Viața Sf. Luca este dată în Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CXI, coll. 465 și urm.

[18] Pentru Grigorie Sinaitul, vezi: B. Tatakis, *La Philosophie Byzantine* (Paris, 1949), pp. 261–3: V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church* (Londra, 1957), pp. 209–10 [B. Tatakis, *Filosofia bizantină*, trad. din limba franceză de Eduard Florin Tudor, Studiu introductiv și postfață de Vasile Adrian Carabă (Ed. Nemira, București, 2010), pp. 320–1; V. Lossky, *Teologia Mistică a Bisericii de Răsărit*, trad., stud. intr. și note de Pr. Vasile Răducă (Ed. Anastasia, București, 1993), pp. 238–9; n. tr.].

[19] Pentru întemeierea Mănăstirii Sf. Simeon (Kaalat Seman), vezi Grabar, *Martyrium* (Paris, 1946), I, pp. 156–7, 364–5. Pentru întemeierea Sf. Luca, vezi C. Diehl, *L'Église et le Mosaïques du Couvent de Saint-Luc en Phocide* (Paris, 1889), pp. 8–21.

a sentimentului de intimitate cu lumea duhovnicească. Cu câteva secole în urmă se considera un act de mare evlavie ctitorirea sau miluirea unei mănăstiri. Numărul și bogăția mănăstirilor au crescut în mod considerabil. Împărații iconoclaști au găsit în monahi pe cei mai aprigi oponenți ai lor și au luat măsuri dure împotriva acestora. Constantin al V-lea a descoperit o deosebită plăcere în a le închide așezămintele și în a-i umili. Erau încă destul de neglijent organizați pentru a se putea apăra cu adevărat. Dar suferințele le-au adus simpatie publică, iar lui Leon al IV-lea i s-a părut înțelept să schimbe politica tatălui său[20]. Nu au jucat niciun rol activ în restaurarea cultului icoanelor sub Irina, restaurare datorată hotărârii și tactului împărătesei, pe de o parte, și ale laicului Tarasie, pe de altă parte, cel pe care ea îl numise patriarh. Dar călugării aveau pe atunci un purtător de cuvânt în starețul de la Sakkudion din Bitinia, Platon: totuși contribuția lui principală la dezbaterile cu privire la chestiunea imaginilor a fost de a se opune oricărui semn de toleranță față de foștii iconoclaști, oricât s-ar fi pocăit[21]. Poziția lui Platon, atât ca stareț al mănăstirii Sakkudion, cât și ca purtător de cuvânt al monahilor, a fost moștenită de nepotul său Teodor, care a acceptat în 799 să devină stareț al Mănăstirii Studion, cea mai mare din interiorul zidurilor Constantinopolului. Teodor a fost un mare reformator al monahismului. Eforturile sale de a introduce în mănăstiri o disciplină mai strictă și o activitate mai utilă au fost copiate pe scară largă: totuși, nu i-a reușit încercarea de a stabili un fel de ordin, în sensul apusean al cuvântului, de care să aparțină un lanț întreg de mănăstiri. În orice caz, de acum înainte, în toate mănăstirile mai mari se vor întâlni monahi înrădăcinați în tradiția studită, care au rămas în contact unii cu alții, precum și cu Studionul; propaganda lor putea ajunge la orice monah din

[20] Vezi p. 91.

[21] Vezi p. 97. Pentru Platon vezi A. Gardner, *Theodore of Studium* (Londra, 1905), pp. 16, 25–6, 31 și urm.

întregul imperiu. Se poate afirma că apăruse un partid monahal bine conturat[22].

Partidul a purtat marca personalității lui Teodor. Călugării, ca pătură socială distinctă, respingeau orice control imperial al Bisericii. Nu-l puteau împiedica pe împărat să-și exercite anumite drepturi administrative. Nu i-au negat, spre exemplu, decizia finală în numirea patriarhului. Dar erau foarte hotărâți să nu-i permită să dicteze vreodată doctrina bisericească așa cum făcuseră împărații iconoclaști. Trebuia să respecte canoanele Bisericii; nu era îndreptățit ca din poziția lui să obțină vreo dispensă de la acestea. Dar, chiar mai mult decât pe un împărat care se amesteca în chestiunile de doctrină sau care încălca legile morale, ei disprețuiau un patriarh care susținea politica imperială sau care râvnea la puterea lumească. În disputa miheană, au continuat să-l atace pe patriarhul Tarasie pentru că nu l-a excomunicat pe preotul care a săvârșit slujba căsătoriei adultere pentru Constantin al VI-lea, atac ce a durat mult după moartea lui Constantin; și niciodată nu l-au iertat pe succesorul lui Tarasie, pe Nichifor, pentru refuzul excomunicării cerute de ei. Protestele lor la adresa patriarhului Metodie care, după cea de-a doua restaurare a cultului icoanelor, s-a arătat dispus, așa cum făcuse și Tarasie, să-i lase nepedepsiți pe iconoclaștii pocăiți, țin de tradiția lui Teodor[23]. Dar după moartea lui Teodor, ei au abandonat unele din idealurile sale. Teodor avea un profund respect pentru erudiție. O jumătate de secol mai târziu, partidul monahilor era în mod clar unul anti-intelectual. Fără îndoială, asta se datora încurajării științei de către împărații celei de-a doua perioade iconoclaste, mai ales lui Teofil. Călugării erau suspicioși față de știința clasică ce înflorea la curte. Îi purtau pică patriarhului Metodie pentru că nu a suprimat-o și, chiar mai mult,

---

[22] Pentru Teodor, vezi: Gardner, *Theodore of Studium*, și E. Amann, „Théodore le Studite", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XV, i, col. 287–98. Pentru o prezentare sintetică a reformelor sale monahale, vezi: Bréhier, *Le Monde Byzantin*, II, pp. 540–4.

[23] Vezi pp. 98 și 100.

lui Fotie pentru că îi plăcea. Circula o poveste cum că, în timp ce Ignatie era patriarh, Fotie a inventat o erezie pentru plăcerea de a-l vedea pe patriarhul călugăr încurcându-se atunci când încerca să discute teologie[24]. Ceva mai târziu, călugării au mai abandonat şi alte concepţii aparţinându-i lui Teodor. El susţinuse fervent dreptul de a apela la Roma nu pentru că ar fi crezut în dreptul suprem al papei de a se pronunţa în privinţa doctrinei, ci, dintre patriarhii pentarhiei, pe care o considera autoritatea finală în chestiunile de credinţă, papa era seniorul şi singurul în care puteai avea încredere că dă un răspuns independent şi în spiritul tradiţiei. Patriarhul Constantinopolului era prea des unealta împăratului, în vreme ce toţi patriarhii orientali trăiau sub domnia necredincioşilor şi nu îşi puteau permite să se certe cu împăratul, singurul care putea să se folosească de influenţa sa pentru a-i proteja de calif. Dar era dificil să existe aceeaşi credinţă la Roma când papa punea sub semnul întrebării legalitatea numirii patriarhului Ignatie, care era conducătorul lor; iar faptul că Leon al VI-lea se adresase Romei în chestiunea celei de-a patra căsătorii a sa şi papa găsise scuză pentru ceea ce ei considerau a fi preacurvie a adus şi mai multă nedumerire în această problemă. În ultima parte a secolului al X-lea, atitudinea călugărilor din Constantinopol era în mod cert ostilă faţă de Roma[25].

Într-adevăr, iscusinţa lui Leon al VI-lea de a manevra chestiunea *tetragamiei* a slăbit partidul monahal şi l-a lăsat mut pentru o jumătate de secol. Atunci când liderul lor, Sfântul Eftimie, a trecut de partea împăratului, iar inamicul lor de odinioară, Nicolae Misticul, a devenit campionul cauzei lor morale, nu au mai ştiut ce

---

[24] Pentru anecdota despre Fotie şi Ignatie, vezi Bury, *Eastern Roman Empire*, p. 187. Pe de altă parte, patriarhul Polieuct, potrivit lui Leon Diaconul (p. 32) era „învăţat în filosofia omenească şi dumnezeiască".

[25] Opinia publică din Bizanţ a fost puternic influenţată de crearea în Apus a unui Imperiu „roman" care, începând cu epoca lui Otto I, nu-l recunoştea pe împăratul bizantin ca împărat roman. Carolingienii îi priviseră pe suveranii bizantini drept coimperatori. Vezi Jenkins, *Byzantium*, pp. 353–4.

să creadă. Când a ajuns patriarh, în 956, înflăcăratul călugăr Polieuct se pare că a câştigat sprijinul monahilor pentru toate protestele sale numeroase. Dar, după moartea sa, partidul a tăcut din nou până ce Mihail Cerularie l-a câştigat de partea lui în atacul împotriva Romei. Propaganda sa, care i-a creat acestuia posibilitatea de a-l sfida cu succes pe împărat, era condusă în bună măsură de călugări. Dar a pierdut sprijinul lor atunci când ambiţiile sale lumeşti au devenit bătătoare la ochi[26].

Între timp, monahii fuseseră intimidaţi, în parte, de personalitatea formidabilă a marelui împărat războinic, Vasile al II-lea, şi, în parte, de hotărârea împăraţilor de a micşora puterea materială a mănăstirilor. Succesele militare ale imperiului au făcut ca toate provinciile de graniţă să scape de pericolul raidurilor inamice. Din acest motiv, merita investiţia în pământ. Secolul al X-lea a cunoscut o creştere a marilor proprietăţi funciare, care, în mod ilegal, dar eficient, absorbeau numeroase sate libere, adică sate în care pământul era împrumutat de la stat în schimbul obligaţiei de a oferi bărbaţi pentru armata imperială. Dar, pe lângă asta, ţăranii aveau de plătit şi taxe grele. Magnatul local, oferindu-se să plătească o sumă frumuşică pentru pământ sau oferindu-se să susţină povara taxelor, putea câştiga controlul asupra satului, iar oamenii ajungeau în armata lui privată. Averile mănăstireşti nu erau atât de periculoase din punct de vedere politic. Dar pe pământurile pe care mănăstirile le dobândeau, de obicei prin testament, la fel dispăreau satele libere. Călugării ori cultivau ei înşişi pământurile, adesea în mod ineficient, ori le dădeau unor mari arendaşi. În plus, în timp ce pământurile unui laic, cel puţin în teorie, puteau fi confiscate şi realocate de stat, pământurile mănăstirilor erau inalienabile. În favoarea mănăstirilor trebuie amintit faptul că, asemenea cistercienilor de mai târziu din Apus, monahii se stabileau adesea în teritorii sterpe şi pustii, de tipul promontoriului stâncos al Muntelui Athos, cărora munca le aducea prosperitate. Trebuie amintit, de asemenea, că multe dintre mănăstiri se aflau în târguri şi oraşe

[26] Vezi p. 119.

fără proprietăți funciare, deși unele puteau deține câteva case învecinate; iar aceste mănăstiri urbane au întreprins o imensă și importantă activitate socială, asigurând spitale, aziluri pentru bătrâni și școli elementare. Cu toate acestea, marile proprietăți mănăstirești dobândite prin testament în părțile îmbelșugate ale țării, adesea la distanță de mănăstirile de care aparțineau, erau din punct de vedere economic foarte deficitare. Ele nu erau văzute cu ochi buni de autoritățile imperiale care, oricum, erau iritate de activitățile politice ale călugărilor și de amestecul lor în treburile ierarhiei și chiar în cele ale familiei imperiale.[27]

În 964, împăratul Nichifor al II-lea a emis o lege care interzicea întemeierea de noi mănăstiri sau de aziluri de bătrâni ori de cămine de săraci administrate de călugări și interzicea daniile sau încredințarea oricărei viitoare moșteniri către astfel de instituții, excepție făcându-se doar atunci când un azil pentru săraci, care se dovedise a fi util comunității, se afla în pericolul de a fi închis. Un al doilea edict hotăra ca toate numirile în scaunele episcopale să fie supuse aprobării împăratului. Era preocupat ca aceste scaune să nu fie ocupate de oameni cu vederi monahale extreme. Nichifor era cunoscut pentru evlavia lui exemplară și pentru simpatia pentru anturajul monahal, el fiind unul care ajutase la întemeierea de mănăstiri pe Muntele Athos. Dar, ascetic el însuși, nu era de acord cu mănăstirile bogate; motiv pentru care nu împărtășea deloc opiniile patriarhului Polieuct[28].

Una dintre condițiile impuse de Polieuct lui Ioan Tzmiskes înainte să fie încoronat a fost abrogarea legislației lui Nichifor cu privire la mănăstiri[29]. A fost un triumf al monahilor. Dar satisfacția lor a durat puțin. Vasile al II-lea a născocit un mod mai practic de a umili mănăstirile. În 1003–1004 a introdus o taxă care a avut ca efect impunerea asupra magnaților locali a obligației de a plăti toate taxele datorate de oricare dintre comunitățile sătești în care

---

[27] Bréhier, *Le Monde Byzantin*, II, pp. 553 și urm.

[28] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 254–7.

[29] Vezi p. 119.

ei aveau proprietăți. El a aplicat-o atât mănăstirilor, cât și proprietarilor civili de pământuri. Asta i-a lovit puternic pe călugări care, în privința veniturilor, depindeau în principal de pământurile lor. Multe dintre mănăstiri au fost obligate să vândă către stat mari părți din averile proprii[30].

Politica lui Vasile al II-lea a fost abandonată de succesorii săi. Dar bogăția mănăstirilor fusese redusă. De acum înainte partidul monahal s-a bazat pe mănăstirile din interiorul sau din apropierea Constantinopolului, iar puterea lui a constat în influența pe care călugării au putut să o exercite asupra poporului mai sărac din oraș. La sfârșitul secolului al X-lea a avut loc o revigorare a monahismului spiritual și mistic sub îndrumarea marelui învățător, Simeon, supranumit Noul Teolog. Asta pare să fi avut un oarecare efect în abaterea mănăstirilor din țară de la interesele politice[31]. Dar călugării din capitală erau mai presus de orice asistenți sociali și trăiau foarte mult în lume. Și-au păstrat tradiția de a respinge amestecul statului în treburile Bisericii și de a critica moravurile curții, dovedind o suspiciune pronunțată față de cercurile intelectuale ale capitalei și o antipatie crescută față de Roma, antipatie pe care Mihail Cerularie a folosit-o în acest sens[32].

Puterea mănăstirilor aflate în provincie a continuat să se diminueze din cauza nenorocirilor care au lovit imperiul în ultimele decenii ale secolului al XI-lea. Invazia turcilor selgiucizi în Asia Mică a fost catastrofală pentru mănăstirile de acolo. Foarte puține au supraviețuit neatinse; și acelea au pierdut contactul cu Constantinopolul. Nu doar că cei mai mulți dintre monahii din Capadocia și

---

[30] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 271–2; Jenkins, *Byzantium*, pp. 319–20.

[31] Vezi: J. Gouillard, „Siméon le Jeune", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XIV, 2, col. 2941–56.

[32] Nu există un studiu corespunzător cu privire la mănăstirile din Constantinopol. Istoricii au avut tendința de a se concentra asupra mănăstirilor din mediul rural. Dar vezi: J.M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire* (Londra, 1937), pp. 183–9.

din centrul țării au fugit din așezămintele lor, dar chiar și cei din mănăstirile de pe Olimpul bitinian, cel mai puternic centru monahal în ultimul timp, au fost alungați. Mulți dintre călugări au fugit să se stabilească pe dealurile din spatele Trapezuntului sau în apropiere de coasta Egeei, pe muntele Latmos. Dar acolo nu erau în siguranță. Mai mulți au fugit pe insulele grecești sau la comunitățile aflate în creștere de pe Muntele Athos. Refugiații făceau tot timpul probleme, iar mănăstirile europene și cele de pe insule nu puteau asimila atât de ușor afluxul. Puține dintre ele erau bogate. Chiar Muntele Athos, care avea să devină în veacurile următoare cel mai important centru monastic, se afla într-o dezordine șocantă. Împăratul Alexie I a trebuit să trimită acolo o comisie care să cerceteze zvonurile de imoralitate flagrantă între călugări. A poruncit o înăsprire strictă a rânduielilor lor[33]. Într-adevăr, în anii tulburi de la sfârșitul secolului al XI-lea, când imperiul se confrunta cu invazii la toate frontierele, monahii nu și-au putut permite să refuze cooperarea cu statul. Dar călugării din Constantinopol erau dispuși să se opună imoralității din posturile înalte. Alexie I Comnenul, la scurt timp după ce obținuse tronul, a încercat, la încurajările mamei sale, să divorțeze de soția sa, Irina Ducaena, pentru a se căsători cu frumoasa văduvă imperială, Maria de Alania. Patriarhul Cosma a refuzat să aprobe divorțul, de vreme ce era prieten al familiei Ducas. Știa, însă, că are în spate sprijinul monahilor și, în același timp, că cei doi soți anteriori ai împărătesei Maria erau încă în viață. Opinia publică, manipulată de călugări, fusese șocată de căsătoria ei cu împăratul uzurpator Nichifor Boteniates, când soțul ei, Mihail al VII-lea Ducas, fusese obligat să se călugărească. Faptul că avea să repete gafa și să devină o dublă adulterină nu putea fi tolerat. Alexie a înțeles că trebuie să renunțe la plan. Din fericire,

---

[33] Pentru distrugerea mănăstirilor din Asia Mică vezi: S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Univ. California, 1971), mai ales pp. 194–7. Despre scandalurile de pe Muntele Athos, când Constantin al IX-lea fusese deja obligat să constituie o comisie de cercetare a scandalurilor din 1052, vezi: P. Meyer, *Die Haupturkunden der Athos-Klöster* (Leipzig, 1894), pp. 158–84.

mariajul lui cu Irina a devenit curând unul fericit și i-a fost de mare folos, de vreme ce Irina era profund respectată pentru evlavia sa[34].

În alte chestiuni, Alexie era dispus să-i ignore pe călugări. Când din disperată nevoie de bani a confiscat vasele de aur și de argint din biserici, nu a existat decât un slab protest din partea ierarhiei și nicio obiecție din partea călugărilor, mulți dintre ei dezaprobând bogățiile bisericilor. S-au arătat mai puțin încântați atunci când a început să facă uz de sistemul cunoscut ca *charistikia*. Prin acest sistem, averile unei mănăstiri, chiar și proprietățile citadine, erau date unui mirean pentru a le administra. Era treaba *charistikar*-ului, așa cum era el numit, să se intereseze dacă mănăstirea a primit toți banii de care avea nevoie pentru viața de zi cu zi și o parte suficientă pentru cazuri neprevăzute, putând păstra pentru sine surplusul de bani. Drept rezultat, pământul era mult mai eficient cultivat decât înainte, iar călugării nu mai erau tulburați de treburi lumești. Se pare că primii care au inventat acest sistem au fost iconoclaștii; dar, când anumiți episcopi au încercat să se folosească de el la începutul secolului al XI-lea pentru mănăstirile aflate în subordinea lor, acesta a fost declarat ilegal. Se pare că unchiul lui Alexie, Isaac Comnenul, a fost primul împărat care a acordat *charistikia* prietenilor și sprijinitorilor săi; iar succesorii lui, cu excepția lui Constantin al X-lea Ducas, care o dezaproba, i-au urmat exemplul. Alexie s-a folosit mult de sistem. Acesta i-a creat posibilitatea de a-și răsplăti slujitorii fideli fără să-l coste nimic și, în același timp, să aibă control asupra proprietății mănăstirești. Au fost mulți oameni ai Bisericii care au salutat această practică. Eruditul și omul cu viață sfântă Eustație de Tesalonic credea că asta îi împiedica pe monahi să se mai gândească la bani și le înlesnea posibilitatea de a avea o viață spirituală mai curată. Multora dintre călugării cu viață austeră,

---

[34] Anna Comnena, *Alexiade*, ed. și trad. de B. Leib (Paris, 1937), I, pp. 103–10. Ana, evident, este puțin nesinceră cu privire la problemele părinților săi. Vezi: F. Chalandon, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène* (Paris, 1900), pp. 53–6.

cu precădere din Constantinopol, nu le părea rău să-i vadă pe fraţii lor mai bogaţi obligaţi să ducă o viaţă mai puţin lumească[35].

În orice caz, problemele acute ale imperiului nu au redus numărul călugărilor. Călătorului evreu Veniamin de Tudela, care a vizitat Constantinopolul în timpul domniei nepotului lui Alexie, Manuel I, i s-a spus că în oraş existau tot atâtea biserici câte zile număra anul[36]. Cifra este prea frumoasă ca să fie adevărată, dar, fără îndoială, existau aproximativ două sute de biserici, cele mai multe dintre ele aparţinând unor mănăstiri de călugări sau maici. În mod sigur, Manuel considera că erau prea mulţi călugări în oraş. În 1158, a emis un ordin prin care se interzicea ca din acel moment să se mai întemeieze aşezăminte noi monahale în Constantinopol sau în oricare alt oraş mare din imperiu. În plus, pentru a obţine beneficii din sistemul *charistikia* fără a lăsa loc abuzurilor, a poruncit ca noile ctitorii monahale să nu fie înzestrate cu pământ, ci cu un venit impozabil, în funcţie de averea ctitorului şi a moştenitorilor săi, care, astfel, într-un mod cu totul legitim, deveneau *charistikari*. Legea nu a fost nici respectată în literă şi nici nu a mai fost amintită după moartea lui Manuel[37].

Călugării au avut alte probleme în decursul secolului al XII-lea. Au putut să-şi facă opinia cunoscută ori de câte ori împăratul a încercat să îmbunătăţească relaţiile cu Roma, oferindu-şi sprijinul oricărui patriarh care i se opunea. Dar existau sciziuni între ei cauzate de apariţia unor erezii. Erezia bogomilă s-a răspândit din Bulgaria în Constantinopol la sfârşitul secolului al XI-lea şi acolo a întâlnit alte erezii dualiste, pe cea mesaliană sau pavliciană şi câteva secte minore care existau clandestin în imperiu şi nu fuseseră

---

[35] Bréhier, *Le Monde Byzantin*, II, pp. 556–7; Hussey, *Church and Learning*, pp. 175–7; Chalandon, *Essai*, pp. 282–7. Pentru concepţiile lui Eustaţie, vezi: *De Emendata Vita Monachica*, în Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CXXXV, col. 749.

[36] Benjamin of Tudela, *Itinerary*, trad. de M.N. Adler (Londra, 1907), pp. 11–14.

[37] Chalandon, *Les Comnène, II, Jean II Comnène et Manuel I Comnène* (Paris, 1912), pp. 627–33.

niciodată pe deplin eradicate. Dualiștii, insistând pe caracterul iremediabil rău al materiei, nu puteau accepta doctrina fundamentală creștină a întrupării. Autoritățile bisericești nu-i puteau tolera. De asemenea, dualiștii ofensau autoritățile civile prin concepțiile lor sociale. Erau pacifiști, dezaprobau nașterea de prunci, iar atitudinea lor față de stat și lege era una de anarhism pasiv. Dar accentul pus pe sfânta sărăcie îi atrăgea pe mulți dintre călugării cu o viață mai austeră, dobândind adepți într-un număr de mănăstiri, inclusiv între cele mai bogate și mai renumite. Printre mireni, au câștigat respect datorită curăției vieții lor severe și disciplinate. Dar opinia publică în general era tulburată de obiceiurile lor antisociale și revoltată de iconoclasmul lor; ei dezaprobau nu doar picturile și moaștele sfinte, ci și simbolurile sfinte, unii dintre ei chiar respingând crucea, considerată un obiect material nedemn de cinste[38]. Au fost influențate de erezie și unele figuri eminente dintre mireni, inclusiv, se pare, mama împăratului Alexie I, fosta regentă Ana Dalassena, care, brusc, a fost îndepărtată de la curte în cea mai mare discreție[39]. Alexie însuși a preluat frâiele pentru a încerca eradicarea ereziei, folosind mijloace pe care liderii Bisericii le considerau mai dure decât ar fi fost necesar[40]. Nu a avut în totalitate succes. Celule eretice au continuat să existe în anumite mănăstiri pe tot parcursul secolului al XII-lea. În 1147, împăratul Manuel a avut rara experiență și nu chiar neplăcută de a putea înlătura un patriarh, pe Cosma al II-lea, pentru că a adăpostit eretici, obținând pentru asta aprobarea Bisericii[41].

Cu astfel de probleme interne de rezolvat, nici ierarhia și nici mănăstirile nu se aflau într-o poziție prin care să pună sub semnul

---

[38] D. Obolensky, *The Bogomils* (Cambridge, 1948), pp. 168 și urm.; Runciman, *The Medieval Manichee,* pp. 70 și urm.

[39] Runciman, „The end of Anna Dalassena", *Mélanges Henri Grégoire,* I (Bruxelles, 1949), pp. 517–25.

[40] Anna Comnena, *Alexiade,* III, pp. 218–28.

[41] Ioan Chinamos, *Historia* (ed. Bonn, 1836), p. 65. Chalandon, *Les Comnène,* pp. 636–9.

întrebării autoritatea imperială, mai puțin atunci când, bazându-se pe opinia publică, s-au aliat pentru a împiedica diversele încercări ale lui Manuel de a face pace cu Biserica Romei. Încă de la începutul secolului, Bizanțul simțise efectele mișcării cruciate, care, cu toate că la început părea a avea o anumită importanță pentru imperiu, cu timpul, a dus la o neîncredere și o antipatie accentuate între bizantini și apuseni. Pentru cetățeanul bizantin obișnuit era înspăimântătoare priveliștea imenselor armate apusene mărșăluind prin teritoriile sale, evident la porunca papei, și jefuind tot ce întâlneau în cale. Era șocat de preoții înarmați care însoțeau armatele. În afară de asta, era iritat de numărul negustorilor italieni care se stabileau în Constantinopol și în alte mari orașe ale imperiului și dominau viața comercială. În momentele de criză ale secolului al XI-lea, împăratul a avut nevoie de ajutorul orașelor maritime italiene și a plătit pentru asta prin faptul că le-a oferit privilegii comerciale mai mari decât cele de care se bucurau propriii săi supuși. Era imposibil ca populația din Constantinopol sau Tesalonic să nu-i disprețuiască pe acești apuseni aroganți care mergeau țanțoși pe străzi și prin bazare și se îmbogățeau pe seama negustorilor locali; iar când și-au adus preoții capelani și li s-a permis să ridice biserici latine, furia a crescut. Nu ne surprinde faptul că speranța lui Manuel de a ajunge la o mai bună înțelegere cu Roma – înțelegere pe care o considera de importanță politică – a fost zădărnicită atât de refuzul Bisericii, cât și de cel al poporului de a coopera cu el[42].

O astfel de opoziție era, în orice caz, negativă. Manuel, la fel ca tatăl său, Ioan al II-lea, și ca bunicul său, Alexie, a ținut strâns Biserica sub control în alte chestiuni. Dincolo de politica romană, domnia lui a fost respectată și ascultată. Nu și-a pierdut popularitatea nici chiar atunci când gustul său pentru teologie l-a făcut să sprijine o doctrină, cunoscută sub numele de „holosfirism", ce urmărea să le înlesnească musulmanilor acceptarea creștinismului, și pe care a văzut-o respinsă ca erezie la un sinod pe care el îl

[42] S. Runciman, *The Eastern Schism*, pp. 78 și urm.; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz* (Berlin, 1903), pp. 59 și urm.

convocase pentru a o dezbate. Dar chestiunea nu a fost de mare interes decât pentru teologii profesioniști[43]. Chiar călugării considerau că este potrivit pentru un împărat să se intereseze de astfel de chestiuni. Mult mai șocat era cineva de un împărat de tipul uzurpatorului Andronic Comnenul, care le-a cerut tovarășilor săi să nu discute teologie în prezența lui, considerând-o prea plictisitoare[44]. Dar Andronic era un om fără Dumnezeu și însetat de sânge, iar cariera lui nu a făcut cinste tronului; călugării au jucat și ei un rol la căderea sa. Partidul monahal era încă și avea să rămână un factor esențial în viața bizantină.

[43] Chalandon, *Les Comnène*, pp. 643–7, 660–3.

[44] Nicetas Choniates, *Historia* (ed. Bonn, 1835), pp. 430–1.

VI.

DECLINUL ŞI CĂDEREA: SFÂRŞITUL ÎMPĂRĂŢIEI LUI DUMNEZEU PE PĂMÂNT

Secolul al XII-lea a reprezentat ultima perioadă în care Bizanţul a mai fost putere imperială, dar chiar şi atunci strălucirea sa era mai degrabă pretinsă decât reală. Prin fabricile, atelierele şi pieţele sale comerciale, Constantinopolul era încă cel mai bogat oraş al creştinătăţii. Dar banii care se făceau acolo intrau din ce în ce mai mult în buzunarele negustorilor italieni. Armata imperială era încă o maşină formidabilă de luptă, dar era compusă în special din mercenari străini, costisitori şi nesiguri în privinţa loialităţii. Problemele sociale de la mijlocul secolului al XI-lea şi problemele politice care au urmat după stingerea dinastiei Macedonene s-au amestecat cu iresponsabilitatea împăraţilor şi a sfetnicilor lor de a le permite turcilor invadatori să traverseze Anatolia şi să se stabilească în teritorii care în trecut furnizaseră cei mai mulţi soldaţi pentru armată şi cea mai mare parte din hrana capitalei. Concomitent, normazii parveniţi atacau imperiul dinspre Vest. Restaurarea sub primii împăraţi Comneni fusese remarcabilă, dar avea rădăcini firave. În cea mai mare parte, fusese realizată printr-o diplomaţie inteligentă,

îndeosebi prin câştigarea ajutorului veneţienilor care, ca recompensă, au pretins privilegii comerciale; şi ceilalţi mari comercianţi italieni au cerut insistent avantaje similare. La început, mişcarea cruciată a fost utilă pentru imperiu, dar nu la mult timp de la apariţia ei a provocat mai multă ostilitate decât bunăvoinţă între creştinismul răsăritean şi cel apusean, iar când schisma dintre Biserici s-a adâncit ostilitatea s-a accentuat[1].

Bizantinii înşişi simţeau că trăiesc într-o lume aflată în schimbare şi nesigură. Sentimentul lor este evident în arta secolului al XII-lea. Arta din secolul al X-lea şi din prima parte a celui de-al XI-lea este o artă fermă şi senină, clasică prin proporţiile şi sobrietatea ei, dar supraumană prin întrebuinţarea formei şi a luminii. Este o artă care se cuvine împărăţiei lui Dumnezeu pe pământ. În secolul al XII-lea fermitatea şi seninătatea ei sunt zguduite. Intervine patosul. Există o exagerare emoţională în proporţii, iar temerile şi tristeţile umane ies la iveală. Hristos în slavă domină încă bisericile, dar El este un Dumnezeu mai sumbru, iar artiştii, ca niciodată, insistă asupra omului Hristos care suferă. Maica Domnului nu mai este calmă şi mândră. Mai des este reprezentată ca *mater dolorosa*[2]. Într-adevăr, imperiul nu se mai putea simţi mulţumit de sine sau sigur pe sine. Pierduse hinterlandul anatolian. Înainte de sfârşitul secolului, el nu mai controla Peninsula Balcanică, unde regatele sârb şi bulgar îşi câştigaseră independenţa. Nu mai putea dispreţui ţările din partea apuseană a creştinătăţii. Era din ce în ce mai conştient că Apusul avea state cu armate şi flote militare puternice şi cu conducători ambiţioşi care nu se mai lăsau impresionaţi de măreţia imperiului[3].

---

[1] Pentru o expunere generală a perioadei, vezi: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 311 şi urm.

[2] Schimbarea de stil poate fi văzută în biserica din Daphne, aproape de Atena, decorată probabil în jurul anului 1175. Vezi F. Diez şi O. Demus, *Byzantine Churches in Greece* (Cambridge, Mass., 1931), pp. 91 şi urm. Se poate vedea cel mai clar în bisericuţa din Nerez, în Macedonia, comandată de un prinţ bizantin în 1164. Vezi: A. Grabar, *Byzantine Painting* (Londra, 1953), pp. 141–3.

[3] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, în sp. pp. 358 şi urm.

În aceste condiţii, strădania de a juca rolul unei mari puteri se dovedea prea mult pentru Bizanţ. În ultimele decenii ale secolului al XII-lea a avut loc un declin rapid. Apoi, la începutul secolului următor, a apărut o criză subită, dramatică şi catastrofală – în 1204, când o armată cruciată, îmboldită de propria-i lăcomie nelegiuită şi încurajată de lăcomia calculată a veneţienilor, a profitat de conducerea neobişnuit de incompetentă de la Constantinopol pentru a năvăli şi a cuceri marele oraş şi de a întemeia acolo un Imperiu latin sub un împărat franc, împărţind puterea cu un vicerege veneţian[4].

Cuceritorii nu au reuşit să ocupe întregul imperiu. Bizanţul a supravieţuit în trei părţi. În Orient, o ramură a dinastiei Comnenilor s-a stabilit la Trapezunt. În Vest, o ramură a ultimei dinastii, a Angelilor, s-a stabilit în Epir. Mai aproape de centru, Teodor Lascaris, ginerele ultimului împărat, şi-a stabilit statul în vechiul oraş sfânt Niceea. Care dintre acestea urma să fie oficialul imperiu în exil nu a fost o chestiune de lungă durată. Marele Comnen din Trapezunt, aşa cum avea în curând să se autointituleze, trăia prea departe. Imperiul său avea să dăinuie până în 1461, dar în privinţa politicii din Constantinopol nu a jucat niciodată mai mult decât un rol periferic. Angelii din Epir erau mai ameninţători, mai ales după capturarea Tesalonicului în 1233. Dar erau situaţi într-o poziţie geografică dificilă şi le lipsea avantajul constituţional de care se bucura Teodor Lascaris. Acesta era dat de prezenţa în capitala sa a patriarhului Constantinopolului[5].

Când Constantinopolul a căzut, în 1204, patriarhul Ioan al X-lea Camaterus a fugit în Didymotichon, în Tracia, dar nu a abdicat din punct de vedere formal şi a refuzat invitaţia lui Teodor Lascaris de a se stabili la Niceea. Între timp, cruciaţii biruitori au ales patriarh al Constantinopolului un veneţian, pe Toma Morosini. Împreună cu alţi episcopi franci şi italieni au făcut presiuni asupra scaunelor bizantine, au încercat să latinizeze Biserica bizantină, interzicând obiceiurile ortodoxe şi liturghia ortodoxă. La vestea

---

[4] *Ibidem*, pp. 365–70.

[5] *Ibidem*, pp. 375–80.

morții lui Ioan al X-lea întâmplată în 1206, clerul ortodox care trăia în teritoriile cucerite i-a scris papei Inocențiu al III-lea pentru a-l ruga să le acorde permisiunea de a alege un patriarh grec care să-i recunoască autoritatea, dar să conducă Biserica potrivit liniei tradiționale ortodoxe. Inocențiu dezaprobase numirea lui Morosini, dar nu se arăta pregătit să-l renege. Cererea grecilor nu a primit niciun răspuns. Dacă Inocențiu s-ar fi dovedit suficient de politician ca să-i asculte și s-ar fi arătat pregătit să-i protejeze pe ortodocși împotriva intoleranței noilor stăpâni, el ar fi obținut recunoașterea supremației de către cea mai mare parte a lumii grecești. În disperarea lor, mulți greci ar fi acceptat asta și ar fi fost dificil pentru principii greci independenți să refuze un patriarh ales canonic trăind la Constantinopol. Ar fi fost chiar posibil pentru împăratul latin, Henric de Flandra – care a făcut tot posibilul pentru a se împrieteni cu supușii săi greci, fiind iubit de aceștia, și care, probabil, a inspirat scrisoarea către papă – să fi fost acceptat de ortodocși ca împărat legitim. Dar nu-l putea influența pe papă, a cărui intransigență i-a lăsat lumii ortodoxe un gust mai amar ca înainte[6].

Așa că atunci când Teodor Lascaris a trimis invitații către toții episcopii patriarhiei pentru a veni la Niceea ca să aleagă un patriarh în exil, mai mulți episcopi din teritoriile ocupate acolo au sosit pentru a se alătura episcopilor din teritoriul său. Dar rivalii prinți greci ai Epirului și Trapezuntului le-au interzis clericilor lor să participe. Sinodul s-a întrunit la Niceea în martie 1208 și l-a ales pe Mihail Autorianus, care de trei ani era capul Bisericii din teritoriile niceene. Imediat ce a fost ales, Mihail l-a încoronat pe Teodor Lascaris împărat[7]. Canonicitatea procedurii a fost discutabilă. Marele Comnen și arhiepiscopul său au refuzat până în 1260 să recunoască un patriarh cu reședința la Niceea. Despotul Epirului, susținut de eruditul arhiepiscop de Ohrida, Dimitrie Chomatianus, a fost chiar mai vehement în condamnarea sa. Doar atunci când

---

[6] Vezi: S. Runciman, *The Eastern Schism*, pp. 154–6, cu referințele bibliografice.

[7] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 379–80; A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea* (Londra, 1912), pp. 7–8, 97–8.

împăratul de la Niceea a recucerit Constantinopolul, în 1261, a fost acceptată autoritatea patriarhală de către întreaga lume grecească. Dar faptul că cei din Niceea aveau un patriarh pe care îl acceptau cei mai mulţi dintre ortodocşi le-a conferit o autoritate pe care nici unul dintre rivalii lor nu a avut-o[8].

În această epocă de criză, împăratul şi patriarhul trebuiau să lucreze împreună. Biserica nu-şi permitea vreo dispută cu autorităţile seculare. Într-adevăr, orice ar fi gândit călugării, ierarhia oficială accepta drepturile de întâietate ale împăratului. Marele canonist Teodor Balsamon, scriind în jurul anului 1180, afirma în mod clar că împăratul se situa deasupra legii, atât a celei seculare, cât şi a celei religioase, şi că doar el putea emite şi legi religioase, şi seculare. Era datoria sa de a se îngriji deopotrivă de sufletele şi trupurile supuşilor. Singurul lucru dincolo de puterea sa era decizia în materie de dogmă. Chomatianus, făcând propagandă pentru ca stăpânul lui, Teodor Ducas Angelos, să fie recunoscut împărat, iar el – spera – patriarh, a fost chiar mai explicit cu privire la drepturile conducătorului secular asupra Bisericii[9].

Imperiul din Niceea sub Teodor Lascaris şi sub chiar mai capabilul său ginere Ioan Vatatzes era, în ciuda tuturor acestor dificultăţi, un stat bine guvernat şi prosper. După moartea lui Ioan din 1254 a devenit clar că niceenii aveau să fie aceia care vor cuceri Constantinopolul din mâinile latinilor, a căror stăpânire îndelungată a capitalei se datora cu mult mai mult rivalităţii dintre familia Angelos şi niceeni decât eforturilor proprii sau ajutorului oferit de veneţieni. În exercitarea puterii, împăraţii niceeni au avut o totală cooperare din partea ierarhiei. Este adevărat că patriarhii nu s-au arătat foarte bucuroşi faţă de politica imperială

---

[8] Vezi: Arhiep. Chrysanthos, *The Church of Trebizond* (în greacă; Atena, 1933), pp. 177–8; A.D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros* (Thessalonica, 1973), *passim.*

[9] Teodor Balsamon, *Meditata*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CXXXVIII, coll. 1017–20. Demetrius Chomatianus, *Scrisori*, în: J.B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica* (Paris–Roma, 1891), coll. 473–8.

de a menține negocierile cu Roma în legătură cu unirea Bisericilor. Dar mai degrabă intransigența romană a fost aceea care a făcut ca dialogul să nu aibă niciun rezultat decât vreun sabotaj din partea grecilor. Ierarhia nu a fost prea încântată atunci când Teodor s-a căsătorit a doua oară, luând-o de soție pe fiica împăratului latin. Dar a protestat deschis când acesta plănuia să-și căsătorească propria fiică cu fratele noii sale soții, împăratul latin Robert. Asta ar fi fost împotriva regulilor consangvinității[10]. Nu au existat obiecțiuni când Ioan Vatatzes s-a căsătorit a doua oară cu fiica bastardă, dar recunoscută ca legitimă a lui Frederic al II-lea, Constantia, de vreme ce s-a alăturat Bisericii Ortodoxe, fiind rebotezată Ana[11]. Savantul cleric Nichifor Blemmydes se fălea că risca mânia împăratului din cauza luării în râs a pretențiilor doamnei ei de companie de origine italiană, despre care se știa că este amanta împăratului[12]. Dar Blemmydes nu este demn de încredere în nicio chestiune cu privire la propria persoană. A dorit cu disperare să devină patriarh, dar în zadar, căci Ioan Vatatzes și fiul său, Teodor al II-lea, au fost destul de isteți să nu numească un om atât de înfumurat și de arțăgos. Blemmydes ar vrea să ne facă să credem că Teodor al II-lea i-a oferit postul, promițându-i, în cazul în care ar accepta, mai multă putere și glorie decât se bucurase oricare dintre patriarhii anteriori, și că el a acceptat asta, asigurându-l că oricând ar putea pune pe prim-plan slava lui Dumnezeu. „Nu contează slava lui Dumnezeu", a spus împăratul îmbufnat și și-a retras oferta. Este puțin probabil ca această ofertă să fi fost vreodată făcută[13]. În scrierile sale, Teodor al II-lea este foarte explicit cu privire la autoritatea totală a împăratului asupra Bisericii, în timp ce Blemmydes, în scurtul său tratat despre puterea imperială, dedicat lui Teodor, declară că responsabilitatea

---

[10] Gardner, *The Lascarids*, pp. 94–5, 112–13.

[11] *Ibidem*, pp. 168 și urm.

[12] *Ibidem*, pp. 169–71, cu bibliografie, și pp. 300–1, care reproduc relatarea proprie a lui Blemmydas.

[13] *Ibidem*, pp. 171, 198, 206–8, cu bibliografie.

împăratului este de a veghea la bunăstarea spirituală şi morală a supuşilor săi[14].

Cu toate acestea, împăratul trebuie să respecte codul moral. Încălcarea grosolană a acestui principiu a fost cea care a dus la următorul şi ultimul mare conflict dintre Biserică şi Stat în Bizanţ. Teodor al II-lea a murit în august 1258*, lăsându-l moştenitor pe fiul său Ioan al IV-lea în vârstă de opt ani. La moartea mamei băiatului, Teodor stabilise ca primul-ministru, Gheorghe Muzalon, să preia regenţa, ajutat de patriarhul Arsenie Autoreanus. Dar Muzalon, un funcţionar de familie modestă, era dispreţuit de armată şi de aristocraţii de la curte, în timp ce patriarhul, deşi mirean înainte de alegere, s-a dovedit a fi un ascet, partizan exigent al disciplinei, foarte admirat de călugări şi de clerul sărac, dar dispreţuit de episcopii săi. Câteva zile mai târziu, Muzalon era ucis, iar conducătorul armatei, Mihail Paleologul, un văr îndepărtat al împăratului, a fost instalat Megas Dux şi regent, iar cu consimţământul patriarhului şi-a luat titlul de despot. Apoi, în decembrie, a cerut ca patriarhul să-l încoroneze împărat. Arsenie pare să fi acceptat împotriva voinţei sale că asta era cea mai bună soluţie. În secolul al X-lea, existaseră precedente de militari care preluaseră puterea în perioada când împăratul fusese minor, fără a prejudicia drepturile fundamentale ale împăratului legitim. Dar nici Nichifor Phokas şi nici Ioan Tzimiskes nu avuseseră fii, pe câtă vreme Mihail avea o familie numeroasă. Aşa că Arsenie a insistat ca tânărul Ioan să fie încoronat de el în acelaşi timp. Dar la ceremonie, Mihail a intrat în faţa băiatului ca să fie încoronat primul, aşa cum se cuvenea celui care urma să fie autocrat. Arsenie s-a mai putut mulţumi doar cu faptul de a-l fi obligat pe Mihail să depună un jurământ solemn, că nu

---

[14] Nicephorus Blemmydas, *Oratio de Regis Officiis*, în Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CXLII, coll. 612 şi urm. Lucrarea există în două forme, cea de-a doua fiind o reeditare a unui călugăr din secolul următor.

* În ediţia originală engleză s-a strecurat o greşeală: 1268 în loc de 1258 (n. tr.).

va întreprinde nimic împotriva intereselor sau a persoanei colegului său[15].

Domnia lui Mihail a avut un început strălucitor. În 1259, trupele sale au repurtat o mare victorie la Pelagonia, în Tesalia, asupra coaliției dintre principii franci, regele Siciliei și despotul Epirului. Puterea Angelilor a fost distrusă, iar Mihail a obținut din partea francilor un teritoriu în Peloponez, pe care succesorii săi îl vor mări constant. Doi ani mai târziu, în iulie 1261, armata lui intra în Constantinopol, punând astfel capăt Imperiului latin[16]. Mare bucurie a fost în întregul imperiu! Chiar și Arsenie, care se retrăsese din scaunul de patriarh din cauza suspiciunilor față de Mihail, a acceptat să se întoarcă pe tron și să săvârșească o a doua ceremonie de încoronare în Sfânta Sofia. Dar tânărul împărat Ioan, indiferent ce ar fi așteptat patriarhul, nu a fost de față. Încoronați au fost Mihail, soția sa și cel mai mare dintre fii. Înainte de sfârșitul anului, Arsenie a descoperit că Mihail îi scosese ochii lui Ioan ca să-l împiedice pentru totdeauna să mai urce pe tron. Asta a fost prea mult. Arsenie l-a excomunicat pe Mihail și i-a interzis intrarea în biserica Sfânta Sofia[17].

Părerile erau împărțite în imperiu. Împăratul Mihail săvârșise un act monstruos de cruzime asupra unui copil care îi fusese lăsat în grijă și, astfel, încălcase un jurământ solemn. Poporul evlavios nu avea cum să nu fie oripilat. Resentimentul a fost deosebit de puternic în provinciile asiatice, unde exista o afecțiune față de vechea dinastie. Într-adevăr, acolo au avut loc două răscoale nereușite în numele tânărului împărat orb, aflat în închisoare. Pe de altă parte, Mihail era împăratul încoronat. Putea un patriarh

---

[15] Pentru perioada de tinerețe a lui Mihail Paleologul și cu privire la ascensiunea sa spre putere, cea mai bună relatare este D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West* (Cambridge, Mass., 1959), pp. 16–46. Există diferite discrepanțe între izvoarele principale, Akropolites și Pachymeres, care au fost contemporani, și Gregoras, care scrie în secolul următor.

[16] *Ibidem*, pp. 45–115.

[17] Georgios Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis* (ed. Bonn, 1835), pp. 193–201.

să-l excomunice pe împărat? Nici chiar Nicolae Misticul nu riscase să-l excomunice pe Leon al VI-lea pentru faptul de a-l fi păcălit cu cea de-a patra sa căsătorie, chiar dacă mersese atât de departe, încât să-i închidă în faţă împăratului uşa Sfintei Sofia. În plus, oricât de mare ar fi fost păcatul său, Mihail se dovedise un împărat strălucitor, plin de succes, ale cărui strădanii fuseseră în mod clar binecuvântate de Dumnezeu; şi nimeni din Constantinopol sau din provinciile europene nu văzuse vreodată tânăra victimă, a cărei existenţă abia dacă fusese remarcată. S-au dezlănţuit pasiunile. Pe de o parte, existau partidul monahal – condus acum de patriarhul însuşi, un partid care pretinsese întotdeauna un standard înalt de moralitate pe care chiar împăratul trebuia să-l respecte şi care nu ezitase niciodată să dojenească moravurile îndoielnice şi obiceiurile fastuoase de la curte – şi intelectualii comozi, dintre care atât de mulţi ocupau acum scaunele episcopale. Pe de altă parte, exista partidul curtenilor, care era mai puţin evlavios şi strict, dar nu mai puţin religios, considerând că împăratul era locotenentul lui Dumnezeu, un locotenent care făcuse lucruri extraordinare pentru Biserica lui Dumnezeu. Poate că păcătuise, dar ca împărat trebuia să i se acorde o dispensă. Pentru călugări era inadmisibil ca un om păcătos, oricare i-ar fi fost rangul, să se considere deasupra legilor lui Dumnezeu. Pentru curte, călugării păreau să renege constituţia fundamentală şi sfântă a Imperiului creştin[18].

Ruptura avea să ţină mulţi ani. Nici nu se intrase în anul 1265, că Mihail s-a hazardat să-l depună pe Arsenie pe motiv că ar fi fost complice într-un complot îndreptat împotriva tronului. Dovada era cu siguranţă un fals, pentru că Arsenie, oricât de mult l-ar fi urât pe Mihail, nu era un conspirator politic. Patriarhul pe care împăratul l-a înscăunat ulterior, Gherman al III-lea, era un om nesăbuit, lipsit total de demnitate. Nu i-a fost de ajutor împăratului, care l-a obligat să abdice. Târziu, în 1266, Mihail a numit

---

[18] Vezi: L. Petit, „Arsène Autorianus et les Arsénites", *Dictionnaire de Théologie Catholique,* I, ii, coll. 1991–4; S. Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968), pp. 66–8.

în locul lui un călugăr, pe Iosif, care, după câteva luni de dezbateri acerbe, a fost de acord să-l ierte de păcat. Pe 2 februarie 1267, împăratul a îngenuncheat cu capul descoperit în fața patriarhului și a Sfântului Sinod și și-a mărturisit păcatul. Ca urmare, i s-a ridicat anatema Bisericii[19].

A fost un triumf al Bisericii în calitatea ei de păzitoare a moralității. Împăratul a fost obligat să accepte că a păcătuit ca om. Dar schisma nu a luat sfârșit. Arsenie, care trăia în exil în condiții mizere, s-a arătat mulțumit. Numai că arseniții, așa cum erau numiți adepții săi, erau mai puțin indulgenți. Mulți dintre episcopi, susținuți de patriarhul Alexandriei, care prefera să trăiască în huzur la Constantinopol decât în Egipt sub stăpânirea musulmană, au refuzat să-l recunoască pe Iosif patriarh. Mulți călugări le-au luat exemplul. Mănăstirilor li s-a poruncit să-i alunge pe rebeli, iar rezultatul a fost că ei, rămași fără casă, au mers prin întregul imperiu și au câștigat simpatie pentru cauza proprie. Unii dintre ei predicau nu doar necooperarea cu patriarhia, ci și cu puterea seculară. Au provocat autorităților greutăți considerabile, mai ales că erau sprijiniți de vecinii invidioși pe Mihail, așa cum a fost cazul lui Ioan Bastardul, un prinț din familia Angelilor care se făcuse stăpân peste Tesalia. El a convocat un sinod în 1272 în sprijinul lor[20].

Împăratul nu și-a îmbunătățit relațiile cu călugării prin politica sa externă. Exista un pericol foarte real ca Apusul Latin să întreprindă o acțiune puternică de recucerire a Constantinopolului sub conducerea energică a lui Carol de Anjou, regele Siciliei. Mihail a ajuns să creadă că singurul mod de a se opune acestui lucru era negocierea unirii Bisericii sale cu Roma. Nu era o politică ușoară. Mulți papi au preferat ca Biserica Greacă să fie adusă la ascultare prin cucerire. Dar când a urcat pe tron, în 1271, papa Grigorie al X-lea, un om devotat ideii de cruciadă, Roma a abordat o linie mai conciliatoare, însă continuând să insiste asupra recunoașterii

---

[19] Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, pp. 257–70, 278–9, 303–9.

[20] Petit, „Arsène Autorianus"; I.E. Troitsky, *Arsenie și aresenitii* (în rusă; Sankt Petersburg, 1873), în sp. pp. 99–101.

supremaţiei sale. În 1274, Mihail a fost invitat să trimită delegaţi la Conciliul de la Lyon, pentru a-i oferi subordonarea Bisericii sale.

Faptul că el a acceptat invitaţia a fost departe de a genera valuri de simpatie în Bizanţ. Au fost puţini clerici de tipul lui Ioan Bekkos, marele chartophylax al Sfintei Sofia, care au fost sincer convinşi de justeţea cauzei romane. Dar în general s-au găsit susţinători ai unirii doar printre laicii de la curte; iar ei erau determinaţi mai mult de motive politice decât religioase. Patriarhul Iosif a dezaprobat-o. Nu a abdicat, dar a fost temporar suspendat. Singurii clerici pe care împăratul i-a găsit dispuşi să meargă la Lyon au fost discreditatul ex-patriarh Gherman şi mitropolitul de Niceea, Teofan, care era departe de a fi entuziast. Secretarul juridic al împăratului, Gheorghe Akropolites, a fost acela care a îndeplinit funcţia de purtător de cuvânt pentru delegaţie. Delegaţia a navigat cu două corăbii, iar cei pioşi nu au fost surprinşi să afle că aceştia au trecut printr-o furtună năprasnică, în timpul căreia vasul cu darurile destinate papei a dispărut împreună cu tot ce se afla pe el[21].

Unirea de la Lyon s-a semnat în iulie 1274. Din punct de vedere politic, ea şi-a atins scopul imediat dorit de Mihail. Carol de Anjou a fost oprit pentru moment să atace Constantinopolul. Dar ameninţarea se menţinea şi nu a fost îndepărtată în totalitate până în 1282, când, ca urmare a unui complot organizat în mare măsură la Constantinopol, trupele lui Carol din Italia au fost măcelărite în timpul revoltei cunoscute ca Vecerniile Siciliene*. Între timp, o dispută dură a avut loc în Bizanţ. Majoritatea episcopilor, conduşi de patriarhul Iosif, s-au opus unirii. Iosif a fost înlăturat din scaun în 1275 şi înlocuit cu unionistul Ioan Bekkos; dar Mihail nu-şi putea permite să înlăture şi alţi episcopi din cauza lipsei de candidaţi dispuşi să-i accepte politica. Unii dintre

---

[21] Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, pp. 189–95, 237–45, 258–9.

* Vezi în acest sens chiar cartea autorului *The Sicilian Vespers* (Cambridge University Press, 1958); Steven Runciman, *Vecerniile Siciliene*, trad. din lb. engleză de Mihai Moroiu, cuvânt înainte de Tudor Teoteoi (ed. a II-a; Ed. Nemira, Bucureşti, 2011), în special pp. 174–97 (n. tr.).

episcopi considerau că Iosif nu fusese suficient de categoric în denunțarea unirii și l-au părăsit pentru a se alătura arseniților – cărora nu le părea rău să aibă o altă armă cu care să atace statul, știind că vor avea sprijin popular. Și în cercurile laice unirea era în general detestată, iar opoziția era condusă chiar de sora împăratului, Evloghia. Pentru prima dată după perioada iconoclastă, un împărat arunca în temniță și chiar tortura creștini dreptcredincioși pentru că refuzau să se supună dictaturii sale religioase. La moartea lui din decembrie 1282, Mihail era, pe de o parte, detestat de cea mai mare parte a supușilor, pentru că semnase unirea și pentru că încercase să le-o impună și, pe de altă parte, excomunicat de papă pentru eșecul de a nu fi reușit să-i facă pe aceștia să o accepte[22].

Fiul și succesorul său, Andronic al II-lea, a domnit treizeci și nouă de ani, până în 1321. Din punct de vedere politic, a fost o perioadă dezastruoasă pentru Bizanț, în timpul căreia aproape întregul său teritoriu asiatic a ajuns în stăpânirea tânărului emirat turc otoman, iar multe dintre teritoriile europene au fost luate de sârbi, existând și frecvente probleme economice și tensiuni politice interne. Din punct de vedere religios, a fost important pentru că a stabilit un model de relație între Biserică și Stat, valabil pentru ultimii ani de existență a imperiului. Andronic a fost un om evlavios. Copil fiind, tatăl lui l-a obligat să subscrie la unire, dar a fost nefericit din cauza asta. Deși personal l-a simpatizat pe patriarhul unionist Ioan Bekkos, l-a dat imediat jos din scaun și l-a reinstalat pe Iosif. A eliberat toate victimele persecuției lui Mihail. În ianuarie 1283, un sinod convocat de el a poruncit arderea tuturor documentelor legate de unire. Bekkos a fost acuzat de erezie și exilat, dar nu a fost rău tratat[23].

Patriarhul Iosif a murit la scurt timp, în martie. Noul împărat se afla deja în contact cu căpeteniile arseniților, care sperau ca unul dintre ei să fie numit succesor al lui Iosif, dar au fost dezamăgiți când împăratul l-a ales în schimb pe savantul Gheorghe de Cipru,

---

[22] *Ibidem*, pp. 259–76.

[23] Vezi: D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium* (Londra, 1972), pp. 99–102.

care a devenit Grigorie al II-lea. Imediat s-a ţinut un alt sinod pentru a duce la capăt condamnarea unioniştilor, inclusiv a ultimului împărat. Cei mai mulţi dintre ortodocşi s-au arătat satisfăcuţi, dar arseniţii au rămas neîmpăcaţi. Personal, Andronic a avut o întrevedere cu purtătorul lor de cuvânt. A adus trupul lui Arsenie la Constantinopol şi l-a reînhumat cu toate onorurile patriarhale, mergând chiar el să-l viziteze pe ex-împăratul orb, Ioan Lascaris. Dar arseniţii tot au refuzat să coopereze cu el[24].

Grigorie al II-lea a fost înlăturat în 1289 pentru faptul de a fi emis un *tomos* care, spera el, urma să-i împace pe unionişti, dar pe care atât latinii, cât şi grecii l-au considerat eretic. Succesor i-a devenit un călugăr de la Muntele Athos, care devenea în această perioadă centrul principal al gândirii monastice. Atanasie I a fost un om virtuos, cu o conştiinţă socială energică, dar un adept riguros al moralei, lipsit de tact, pe care cu greu puteai să-l îndrăgeşti. După patru ani era atât de nepopular, încât împăratul l-a înlocuit cu un călugăr mai agreabil, Ioan al XII-lea. Dar şi Ioan a dezvoltat o conştiinţă socială. A ameninţat în 1299 cu retragerea, ca protest faţă de căsătoria fiicei de cinci ani a împăratului, Simonis, cu regele Serbiei, un bărbat de vârstă medie şi desfrânat, care, după ce a fost convins să rămână, a început să critice politica fiscală a statului, considerând de datoria lui să intervină, aşa cum făcuse Atanasie, ca apărător al celor săraci. Andronic l-a destituit în 1303 şi l-a readus pe Atanasie. Dar Atanasie a fost la fel de încăpăţânat şi chiar mai despotic ca înainte, amestecându-se din ce în ce mai mult în politica socială. În sfârşit, în 1309, a fost determinat să demisioneze spre uşurarea nu doar a împăratului, ci şi a tuturor episcopilor. Până una-alta, cei săraci nu prea i-au fost recunoscători nici lui şi nici lui Ioan al XII-lea pentru oblăduire, iar arseniţii îi detestau pe amândoi. Nu era treaba patriarhului să se amestece în politică. Aşa cum s-a spus, Atanasie trata imperiul ca şi cum era mănăstirea sa[25].

---

[24] *Ibidem*, pp. 102–5.

[25] *Ibidem*, pp. 105–10. Vezi şi A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins* (Cambridge, Mass., 1972), pp. 32–6, 122–6, 194–6 şi R. Guilland, „La Correspondance

Următoarea alegere a împăratului, Nifon, episcop de Cizic, a fost un om diferit, cu preocupări lumești și nu foarte scrupulos, cunoscut ca un administrator plin de tact. Și-a demonstrat abilitatea prin faptul că a reușit în foarte scurt timp să facă pace cu arseniții. O enciclică emisă în septembrie 1310 celebra întoarcerea lor în Biserică. Termenii de soluționare au fost fixați de ministrul împăratului, Nichifor Choumnos, și prezentați într-un hrisobul imperial. Arsenții au fost de acord să recunoască patriarhul și ierarhia. Dar au insistat ca numele patriarhului Iosif să fie șters din lista patriarhilor. Documentul care hotăra ștergerea declara că un om așa de sfânt nu ar fi dorit să fie pomenit pentru o funcție lumească. Câțiva extremiști au respins rezoluția și au continuat revolta împotriva ierarhiei. Dar acești zeloți religioși, așa cum erau numiți, aveau puțină influență[26].

Pe Andronic îl ajuta reputația lui de om evlavios. Asta i-a facilitat păstrarea controlului asupra Bisericii. Patriarhul Nifon a fost înlăturat în 1314 pentru simonie. Andronic a așteptat un an înainte de a face următoarea numire. Noul patriarh, Ioan al XIII-lea Glykas, a fost un cărturar tăcut, dar capabil, care s-a retras, în 1319, din motive de sănătate. După câteva luni, a fost numit un călugăr bătrân, Gherasim I, dar a murit în 1321. Apoi, scaunul a rămas vacant doi ani. După asta, a fost dat unui alt călugăr, lui Isaia. După experiența avută cu Atanasie și Ioan al XII-lea, Andronic nu părea nefericit să acționeze în lipsa unui patriarh. În plus, asta îl ajuta să se ocupe mai ușor de reorganizarea Bisericii[27].

Era nevoie de reorganizare. Pierderea rapidă de teritorii, mai ales la turcii necredincioși, și mișcările de populații rezultate după aceasta, au făcut ca granițele episcopiilor să fie inactuale. Câteva orașe căzuseră definitiv în mâinile inamicului. Altele, practic, erau izolate. Într-o primă etapă, Andronic, surprinzător, pare să fi sporit

---

inédite d'Athanase, patriarche de Constantinople", *Études Byzantines* (Paris, 1959), pp. 53–79.

[26] Nicol, *Last Centuries*, pp. 110–12; Laiou, *Constantinople*, pp. 245–6.

[27] Nicol, *Last Centuries*, p. 111.

numărul episcopilor, probabil din cauză că era preocupat ca acele comunităţi izolate să nu fie lipsite de păstori spirituali. În cele din urmă, numărul a fost redus, iar structura a devenit mai realistă. Era important să existe un episcopat eficient. Cum inamicul avansa, inevitabil, funcţionarii imperiali laici se retrăgeau. Singur episcopul era acela care rămânea pentru a avea grijă de creştini. El era acela care urma să negocieze cu învingătorii pentru binele poporului său. El era acela care încerca să păstreze clădirile bisericilor şi aşezămintele bisericeşti şi tot el era considerat de noii stăpâni răspunzător pentru bunul comportament al creştinilor şi pentru plata taxelor lor. A devenit, ca să spunem aşa, reprezentantul împăratului *in partibus infidelium*. Astfel, pentru împărat era important să controleze numirile de episcopi şi să verifice ca episcopii să nu-şi fi părăsit scaunele atunci când au fost invadaţi de necredincioşi[28]. În acelaşi timp, Andronic era dispus să sporească privilegiile patriarhiei, acordându-i controlul asupra mănăstirilor care până atunci depinseseră de împărat, inclusiv marea Republică Monahală a Muntelui Athos[29].

Andronic al II-lea a stăpânit Biserica destul de bine, dar fiind mirean a fost departe de a avea succes. A fost tipic pentru el să fie impresionat şi să se simtă zidit sufleteşte atunci când, la o întâlnire cu miniştrii săi, unul dintre ei a căzut în transă mistică[30]. Dar pe măsură ce el şi sfetnicii lui au îmbătrânit, administraţia a devenit din ce în ce mai incompetentă. Andronic însuşi a început să reînvie politica tatălui său de negociere cu Roma, ceea ce i-a scăzut din popularitate[31]. Aproape în acelaşi timp, a anunţat creşterea taxelor,

---

[28] Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, pp. 288 şi urm., în spec. pp. 303 şi urm., plus textele.

[29] Dölger, *Regesten* (München-Berlin, 1924–60, in progress), IV, nr. 2342, pp. 59–60; P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos-Klöster* (Leipzig, 1894), pp. 190–4.

[30] Philotheus, *Encomium Gregorae Palamae*, în: Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, CLI, col. 553. Ministrul era tatăl lui Grigorie Palama.

[31] Laiou, *Constantinople*, pp. 308 şi urm.

ceea ce a creat o indignare profundă. Fiul său cel mai mare, împăratul asociat Mihail, a murit în 1320, lăsând în urmă un fiu, pe Andronic, care fusese încoronat coimperator în 1316, dar care el însuşi provocase recent moartea propriului frate într-o încăierare scandaloasă. Bătrânul împărat a hotărît să-l dezmoştenească. Asta era prea mult pentru Andronic al III-lea, care, încurajat de membrii tineri ai curţii şi ai aristocraţiei, s-a revoltat în 1321. Războiul civil, cu intermitenţe, a durat şapte ani. Opinia publică era în general de partea tânărului împărat; în 1327, patriarhul Isaia a fost întemniţat de către Andronic al II-lea pentru faptul de a fi refuzat să-l excomunice. Dacă gruparea tânărului nu s-ar fi împotmolit în tot felul de invidii şi intrigi, el ar fi învins mult mai devreme. Aşa cum s-a întâmplat, abia în 1328 a câştigat controlul complet asupra Constantinopolului, obligându-l pe bunicul lui să abdice[32].

În ciuda trecutului său lipsit de savoare şi a condiţiilor groaznice în care a moştenit imperiul, Andronic al III-lea a dovedit talent de conducător. În mare măsură, a fost ajutat de primul său ministru şi apropiatul său prieten Ioan Cantacuzino. Din păcate, a murit în 1341, lăsând moştenitor un copil de şase ani, pe Ioan al V-lea. Cantacuzino s-a aşteptat să primească regenţa, de vreme ce mama băiatului, Ana de Savoya, nu avea nici iscusinţa şi nici voinţa de a se ocupa de guvernare. Dar i s-au opus doi oameni care-i datorau cariera: un nobil bogat, amiralul Alexie Apocaucus, şi patriarhul Ioan Calecas. Ioan al XIV-lea a fost ultimul patriarh al imperiului cu ambiţii politice. A ocupat de două ori funcţia de guvernator al Constantinopolului, atunci când Andronic a fost în campanii militare, considerându-se competent să conducă imperiul. În plus, se bucura de încrederea împărătesei mame. Dar poziţia patriarhului regent nu a fost niciodată sigură, aşa că l-a chemat în ajutor pe Apocaucus, care era extrem de invidios pe Cantacuzino. La sfârşitul lui 1341, când Cantacuzino se afla departe într-o campanie militară, i s-au retras toate atribuţiunile sale, iar patriarhul şi

[32] Nicol, *Last Centuries*, pp. 162–8; U.V. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaeologos* (Amsterdam, 1965), pp. 19–52.

Apocaucus, având consimțământul împărătesei, au preluat frâiele statului. Rezultatul a fost un război civil devastator care a durat șase ani. În general, Cantacuzino avea sprijinul populației rurale, care-și urma conducătorii din aristocrația locală. El însuși cărturar, se bucura de simpatia intelectualilor. Dar ca reprezentant al nobilimii nu era îndrăgit în orașele de pe întinsul imperiului, și mai ales în Constantinopol, unde, ca de obicei, exista o loialitate sentimentală față de dinastia legitimă. Biserica era divizată. Patriarhul avea de partea sa pe cei mai mulți din clerul superior și, în primul rând, se pare, pe călugării din orașe. Clerul provincial și mănăstirile îl susțineau pe Cantacuzino[33]. Dar înregimentarea s-a complicat din cauza unei foarte înverșunate controverse religioase contemporane, așa-numita dispută isihastă, care a avut ca temă teoria misticii. Doctrina isihastă, pusă în valoare de călugărul Grigorie Palama, considera că adevăratul mistic L-ar putea vedea în cele din urmă pe Dumnezeu, nu în ființa Sa, ci în lucrările Sale, adică ar putea vedea lumina Sa necreată. Doctrina a fost atacată de cărturarul calabrez Varlaam, care se distra pe seama isihaștilor, pe motiv că aceștia recomandau ca exercițiu de concentrare privirea ațintită asupra buricului. Cantacuzino l-a susținut pe Palama, dar nici Apocaucus și nici chiar împărăteasa nu s-au arătat ostili față de el. Patriarhul Ioan Calecas s-a opus vehement doctrinei, avându-i de partea lui pe mulți din aristocrați, în frunte cu Irina Choumneana, fiica marelui ministru Nichifor Choumnos și văduva unuia dintre fiii lui Andronic al II-lea*. Dintre prietenii intelectuali ai lui Cantacuzino,

---

[33] Nicol, *Last Centuries*, pp. 172–214; Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaeologos*, pp. 67 și urm.

* Era văduva despotului Ioan Paleologul. Irina, o femeie foarte educată și bogată, s-a implicat direct în dispută, sprijinindu-l pe Grigorie Achindin, un alt adversar important al Sfântului Grigorie Palama. A fost ucenica Sfântului Teolept al Filadelfiei și s-a călugărit după moartea soțului; vezi: Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 21), *Dumbarton Oaks Texts*, 7 (Washington, D. C., 1983); Idem, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina* (Brookline, Mass., 1986) (n. tr.).

Nichifor Gregoras, care era strict antiroman, şi Dimitrie Cydones, care s-a convertit la credinţa Romei, aveau repulsie faţă de această doctrină, în timp ce misticul mirean Nicolae Cabasila, după anumite ezitări, a trecut de partea ei. Palama însuşi avea sentimente de simpatie pentru Roma, dar legatul papal Paul de Smirna denunţă Palamismul ca erezie. Puterii timpului i-a revenit sarcina de a convoca sinoade care să-l aprobe sau să-l condamne, membrii votând aşa cum le dictau autorităţile. Un sinod din 1341, prezidat de Andronic al III-lea, şi un sinod ţinut două luni mai târziu sub preşedinţia lui Cantacuzino în calitatea sa de regent, au aprobat Palamismul, dar un sinod din 1344, convocat de patriarh, având cu chiu, cu vai acordul împărătesei, l-a denunţat pe Palama ca eretic şi a poruncit încarcerarea lui. Împărăteasa, după o ceartă cu patriarhul, a pus la cale un sinod în februarie în 1347, care a inversat decizia, iar mai târziu, în acelaşi an, când Cantacuzino a pus capăt în cele din urmă războiului civil prin intrarea sa în Constantinopol, un sinod pe care l-a convocat ca împărat – şi la care au participat reprezentanţi ai Bisericilor ortodoxe, de unde în Ortodoxie a fost privit ca ecumenic – a proclamat doctrina despre energiile lui Dumnezeu drept ortodoxă. Povestea a arătat că, chiar într-o dispută atât de intensă care a divizat familiile şi a rupt vechile prietenii, fiind una pur teologică, sinoadele Bisericii erau dispuse să asculte ordinele reprezentanţilor autorităţii imperiale: totuşi, cinstit este să spunem că rezultatul final a corespuns cu vederile celei mai mari părţi a Bisericii[34].

O lipsă similară de logică a existat în ciudata mişcare politică a zeloţilor din Tesalonic, un grup de cetăţeni mai săraci care au pus acolo mâna pe putere şi au deţinut-o timp de şapte ani, iniţial în numele loialităţii faţă de împăratul legitim, Ioan al V-lea, apoi în dispreţul oricărei autorităţi imperiale. Zeloţii i-au jefuit pe aristocraţii locali şi pe comercianţii din oraş, măcelărind pe mulţi dintre ei, şi au confiscat proprietăţile mănăstirilor; îl considerau

---

[34] Vezi: J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas* (Paris, 1959), *passim*; S. Runciman, *Great Church in Captivity*, pp. 138–58.

pe Cantacuzino principalul lor inamic şi nu i-au permis lui Palama să intre în oraş atunci când a fost numit arhiepiscop al oraşului. S-au arătat binevoitori faţă de clericii şi monahii mai săraci, care, în alte părţi, erau susţinătorii politici ai lui Cantacuzino şi adepţii religioşi ai lui Palama. Când în cele din urmă aceştia au căzut, nu a existat niciun funcţionar al statului în afară de Palama care, prin bunăvoinţa şi dragostea sa şi prin refuzul de a aproba represalii, a restaurat armonia în oraş[35].

Deşi era recunoscut controlul împăratului asupra Bisericii, existau încă limite peste care un împărat înţelept nu ar fi trecut. Ioan al V-lea, care a domnit oficial timp de cincizeci de ani, dar, uneori, a fost subordonat socrului său, Ioan al VI-lea Cantacuzino, fiul său, Andronic al IV-lea, şi nepotul său, Ioan al VII-lea, au fost convinşi de necesitatea prieteniei cu Apusul, chiar dacă asta însemna unirea Bisericii cu Roma. Când a vizitat Italia, în 1369, a înfăptuit un act personal de supunere faţă de papă, dar nu i-a obligat şi pe supuşii săi, chiar dacă promisese să facă tot posibilul pentru a-i converti[36]. Diplomaţia lui a fost răsplătită. Spre sfârşitul domniei sale a fost emis un document care formula precis drepturile împăratului asupra Bisericii. Avea nouă puncte. Împăratul urma să numească mitropoliţii prin alegerea unuia din candidaţi dintre cei trei propuşi lui; el însuşi putea să reorganizeze scaunele episcopale; numirile în înaltele funcţii administrative ale Bisericii trebuiau să aibă aprobarea sa; nici el şi nici înalţii săi funcţionari nu puteau fi excomunicaţi fără confirmarea lui; fiecare episcop, în momentul numirii, trebuia să depună un jurământ de loialitate faţă de el; episcopii trebuiau să respecte poruncile sale cu privire la venirea în Constantinopol şi la întoarcerea la scaunele lor;

---

[35] Vezi: O. Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle* (Paris, 1913), pp. 225–72; P. Charanis, „Internal strife in Byzantium during the fourteenth century", *Byzantium*, XV (1940–1), pp. 208–30; I. Ševčenko, „Nicholas Cabasilas' «Anti-Zealot» discourse: a reinterpretation", *Dumbarton Oaks Papers*, XI (1957), pp. 79–171; Meyendorff, *Saint Grégoire Palamas* (Paris, 1959), pp. 111–12.

[36] O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome* (Varşovia, 1930), pp. 188 şi urm.

fiecare episcop trebuia să aprobe hotărârile luate de un sinod sau conciliu; fiecare episcop trebuia să implementeze aceste hotărâri și să refuze sprijinul pentru oricare dintre clericii sau candidații la posturile bisericești care se opuneau unor astfel de hotărâri sau politicii imperiale în general[37].

Teritoriul patriarhiei era deja mult mai mare decât cel al imperiului pipernicit. Dar, prin controlarea episcopatului, împăratul putea avea un oarecare control asupra lumii ortodoxe. El era încă Sfântul Împărat, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, așa cum accentuat îi amintea patriarhul Antonie al IV-lea Marelui Cneaz al Moscovei, Vasili I, care propunea omiterea numelui împăratului de la liturghie. Împăratul încă era, scria Antonie, capul consacrat al oikumenei, împăratul pe care Sfântul Petru îl oferea credincioșilor pentru a-l cinsti*. Așa cum înțelegea Antonie, concepția eusebiană dăinuia încă[38].

Fiul lui Ioan al V-lea, Manuel al II-lea, a pus la încercare concordatul atunci când, în jurul anului 1414, a transferat un episcop din Macedonia pe scaunul Moldovei. Patriarhul a protestat, oficial pe motiv că un episcop nu putea fi transferat**, dar se pare că asta s-a întâmplat, de fapt, din cauză că împăratul nu avea niciun control asupra Moldovei, iar patriarhul se temea că domnul Moldovei s-ar putea simți ofensat. Manuel a marcat aici un punct[39].

---

[37] V. Laurent, „Les Droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380–1382", *Revue des Études Byzantines*, XIII (1955), pp. 5–20.

* „Dați tuturor cinste, iubiți frăția, temeți-vă de Dumnezeu, cinstiți pe împărat." 1. Petru. 2, 17 (n. tr.).

[38] Textul scrisorii patriarhului este dat în: F. Miklošich și J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi* (Viena, 1860–90), II, pp. 188–92.

** Probabil invocând canonul 15 de la primul Sinod Ecumenic din 325 care interzicea transferarea clerului; vezi: Arhid. Prof. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii* (Sibiu, 2005), p. 66 – vezi tot acolo și concordanțele (n. tr.).

[39] Laurent, „Les Droits de l'empereur"; Sylvester Syropoulos, *Memoirs*, ed. și trad. de R. Creyghton (Haga, 1660), pp. 1–2.

Asta s-a verificat din nou atunci când fiul lui Manuel, Ioan al VIII-lea, a hotărât să ia cu sine o delegaţie în Italia pentru a uni Biserica sa cu cea romană. La sfârşitul vieţii, Manuel l-a sfătuit pe Ioan să menţină negocierile cu Roma, dar niciodată să nu se angajeze mai mult, de vreme ce niciodată nu va putea exista o unire reală[40]. Dar Ioan era disperat. Imperiul nu putea supravieţui fără ajutor din Apus. S-a folosit de autoritatea lui pentru a târî după sine o trupă de episcopi şi intelectuali laici la Congresul Unionist care a fost deschis la Ferrara, în 1438, şi transferat curând la Florenţa. Grecii, constrânşi fiecare în parte de împărat, nu au reprezentat acolo un adversar pentru echipa bine instruită şi foarte ordonată de teologi latini. Unii dintre greci au fost sincer convinşi de argumentele romane, alţii de necesitatea politică; iar alţii nu au putut să nu facă ascultare de împăratul care îi presa pe toţi să semneze actul de unire. Doar un singur episcop l-a sfidat, Marcu Eugenicul, mitropolitul de Efes, care mai târziu a fost privat de scaunul său[41]. Dar la fel ca mulţi alţi împăraţi înaintea sa, Ioan a descoperit limitele puterii imperiale. Când s-a întors la Constantinopol, a găsit opinia publică opunându-se unirii atât de pătimaş, încât nu i-a fost doar lui imposibil să o implementeze, dar mulţi dintre episcopii despre care s-a aflat că au aprobat-o au fost ocoliţi de comunităţile lor şi au emigrat în Italia[42]. Doar în iarna lui 1452, când armatele sultanului se adunau pentru asaltul final asupra capitalei creştine, fratele lui Ioan, Constantin al XI-lea a putut vedea în cele din urmă unirea formal proclamată în Sfânta Sofia de un cardinal care adusese cu sine o mână de soldaţi pentru a-i încuraja pe cetăţenii disperaţi. Chiar aşa stând lucrurile, deşi

---

[40] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477,* ed. V. Grecu (Bucureşti, 1966), p. 320.

[41] Întreaga relatare despre Conciliul de la Florenţa la: J. Gill, *The Council of Florence* (Cambridge, 1966). Vezi şi: Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West* (Oxford, 1965), pp. 84–111; S. Runciman, *Great Church in Captivity*, pp. 105–9.

[42] Gill, *Council of Florence,* pp. 354–65; S. Runciman, *Great Church in Captivity*, pp. 309–11.

nimeni nu punea la îndoială autoritatea împăratului, credincioşii au început să evite Sfânta Sofia şi alte biserici care erau folosite de clerul unionist. Doar în ultima seară a asediului, când s-a aflat că a doua zi avea să fie ziua decisivă, toţi care au fost în stare au venit să se alăture împăratului pentru ultima liturghie din Sfânta Sofia, uitând în final de orice neînţelegere. Era prea târziu. Pe 29 mai 1453, Imperiul creştin, Împărăţia lui Dumnezeu pe pământ, şi-a văzut sfârşitul definitiv[43].

Teoria eusebiană a dăinuit până la capăt, colorată în varii nuanţe de-a lungul secolelor, dar structural nealterată. Eusebiu ar fi aprobat cuvintele patriarhului Antonie, scrise la o mie de ani de la moartea sa. Adesea, Bizanţul a fost înţeles greşit drept o societate statică. Nu a fost static. Artele şi ştiinţele sale au evoluat, deşi pacea a fost uneori un dar rar. Şi-a adaptat administraţia din când în când pentru a fi în pas cu realitatea care se schimba. Dar a fost conservator în sensul cel mai propriu al cuvântului. Bizantinii au crezut că este datoria şi privilegiul lor să conserve marile culturi ale trecutului, ale Greciei şi Romei, ai căror moştenitori erau, pătrunşi de spiritul creştin, pentru ca civilizaţia însăşi să dăinuiască într-o lume întunecată şi nesigură. Sentimentul lor religios a fost sincer şi puternic. Au avut o profundă conştiinţă a veşniciei şi, de asemenea, au fost profund conştienţi că divinul este dincolo de înţelegerea umană şi poate fi interpretat doar prin simboluri. Imperiul pământesc era un lucru efemer. Putea fi justificat doar dacă era pus în relaţie cu Împărăţia Cerurilor. Împărăţia Cerurilor era o idee impalpabilă, veşnică. Împărăţia de pe pământ nu putea fi mai mult decât umbra sa terestră, un simbol tangibil, dar trecător, care trebuia să fie o pregătire pentru veşnicie. Pentru a-şi împlini menirea, trebuia să fie drept şi unitar şi dominat de Dreapta Credinţă atât cât putea fi înţeleasă Dreapta Credinţă. Dar păcatul se strecoară

---

[43] Vezi: S. Runciman, *The Fall of Constantinople* (Cambridge, 1965), pp. 126–32 [vezi şi Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului, 1453*, traducere din limba engleză, note, postfaţă şi îngrijire ştiinţifică Alexandru Elian (Ed. Nemira, Bucureşti, 2010), pp. 189–202 (n. tr.)].

prin lumea aceasta trecătoare. Bizantinii erau conştienţi că istoria lor este plină de poveşti despre imoralitate şi nebunie, mândrie, ambiţie şi lăcomie. Păcătoşenia era aceea, credeau ei, care a dus la declinul şi la căderea lor. Dar idealul a rămas la orizont, oricât de puţin s-a încadrat versiunea sa practică în tiparul idealului. A existat o încercare sinceră de a înfiinţa un *commonwealth* creştin pe pământ care să fie în armonie cu Cerul.

În realitate, originile concepţiei erau păgâne. Gândirea lui Platon, transmisă de interpreţi ca păgânul Plotin, evreul Filon şi ereticul creştin Origen, combinată cu tradiţia orientală a monarhiei elenistice şi cu autoritatea pragmatică a *imperator*-ului roman, au reprezentat baza pe care Eusebiu şi-a clădit teoria despre putere. Dar teoria a dăinuit pentru că bizantinii, cu toată evlavia lor, erau practici. Ştiau că împăratul, orice ar fi simbolizat, era doar un simplu om. În ciuda ceremoniei de încoronare, el nu era preot. Într-adevăr, de vreme ce era datoria lui să conducă armatele pe câmpul de luptă şi să stea în scaunul de judecător în instanţele de judecată lumeşti, el nu putea fi preot. Monarhia lui divină era limitată. Nu trebuia să pronunţe dogme, înfrângerea iconoclasmului a arătat clar asta. Dogma era o chestiune doar a unui sinod al tuturor episcopilor din cadrul oikumenei, asupra căruia urma să se pogoare Duhul Sfânt aşa cum s-a pogorât asupra ucenicilor la Rusalii. Deşi era deasupra legii, trebuia să o respecte în calitate de garant al concordiei. Prin cea de-a patra sa căsătorie, Leon al VI-lea încălcase propria-i lege; şi, deşi i s-a acordat dispensă, *tomos*-ul care a pus capăt controversei a arătat că el greşise. Nu trebuia să fi săvârşit fapte ce încălcau legile morale. Mihail al VIII-lea a trebuit să facă penitenţă pentru modul în care se purtase cu Ioan al IV-lea. Dacă greşelile sale ar fi fost intolerabile, poporul s-ar fi răsculat şi l-ar fi dat jos de pe tron, aşa cum a făcut-o cu Phokas şi cu Andronic I. Dacă ar fi fost periculos de incompetent, armata sau funcţionarii palatului s-ar fi gândit la detronarea lui. Omul trebuie să fie vrednic de slujirea sa, iar dacă era, atunci, fără îndoială, acela era autocratul.

În ciuda eforturilor unor oameni ca Fotie sau Mihail Cerularie, indiscutabil, patriarhul a fost subordonatul său. Opinia publică

încuviința ca patriarhul să fie păstrătorul conștiinței Imperiului și a împăratului, dar nu trebuia să se pună pe sine pe același nivel cu împăratul, nici să se amestece în politica lumească. În fine, Dumnezeu din Ceruri nu are vreun Mare Preot acolo care să-I limiteze puterea. Tot așa și locotenentul lui Dumnezeu pe pământ ar trebui să fie nestingherit. În orice caz, a existat întotdeauna în Bizanț o minoritate care a pus sub semnul întrebării dreptul împăratului de a da ordine Bisericii și care, când era organizată de lideri ai monahismului ca Teodor Studitul, putea împiedica și uneori influența politica imperială. Dar oricât de influentă a fost, nu a reușit niciodată să dărâme constituția eusebiană.

Nicio formă de guvernare nu poate supraviețui foarte mult timp fără accept public general. Dincolo de călugări, bărbatul obișnuit și femeia obișnuită din Bizanț credeau că imperiul lor este Sfântul Imperiu al lui Dumnezeu pe pământ, având-l pe împărat drept reprezentant al lui Dumnezeu în fața poporului și reprezentant al poporului în fața lui Dumnezeu. Unsprezece secole, din zilele primului Constantin până în perioada celui de-al unsprezecelea, constituția teocratică a Imperiului Roman Creștin a rămas în esență neschimbată. Nicio altă constituție din toată istoria erei creștine nu a dăinuit atât de mult timp.

INDICE

Aaron, Mare Preot, 42
Acacius, patriarh al Constantinopolului, 61, 62
Adrian I, papă, 95
Adrianopol, bătălia de la, 49
Africa, provincia, 32, 33, 47
Aftartodochetism, 66
Agapet, papă, 65
Agaton, papă, *77*
Ahab, Rege al lui Israel, 48
Alberic, prințul romanilor, 115
Alep, 60,129
Alexandria, oraș, Biserica Alexandriei, 32, 33, 36, 39, 40, 52; *pentru patriarhi caută după nume proprii*
Alexandru, episcop al Alexandriei, 33, 36, 37, 39
Alexandru, împărat, 110, 112, 113
Alexie I Comnenul, împărat, 17, 136–140
Alexie Studitul, patriarh al Constantinopolului, 116, 117
Alexie Apocaucus, 158, 159
Alipie Paflagonianul, 128
Ambrozie, sfântul, arhiepiscop al Milanului, 8, 13, 18, 49, 51
Ana Dalassena, regentă, 139
Ana de Savoya, împărăteasă-regentă, 158
Ana, fiica lui Leon al VI-lea, 110
Anastasie I, împărat, 15, 61–63
Anastasie al II-lea, împărat, 78, 79
Anastasie, patriarh al Constantinopolului 85, 86, 89
Anatolia, 89, 143, 144; *vezi și* Asia Mică
Anatolie, patriarh al Constantinopolului, 58, 59
Ancira, 37, 40; *vezi și* Marcel de Ancira
Andronic I Comnenul, împărat, 141, 165
Andronic al II-lea Paleologul, împărat, 150, 152, 154, 155, 156, 157
Andronic al III-lea Paleologul, împărat, 158, 160
Andronic al IV-lea Paleologul, împărat, 161
Angelos, familia, *vezi:* Ioan Bastardul; Teodor Ducas Angelos
Anjou, *vezi* Carol de Anjou
Antim, patriarh al Constantinopolului, 64, 65

Antiohia, oraş, Biserica Antiohiei; 36, 37, 39, 40, 52, 53, 74; *pentru patriarhi caută după nume proprii*
Antitaurus, munţi, 75
Antonie I Cassimatas, patriarh al Constantinopolului, 103
Antonie al II-lea Cauleas, patriarh al Constantinopolului, 109
Antonie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 20, 162, 164
Arabia, arabi, 5, 74, 75, 78, 79, 82, 83, 129; *vezi şi* califat
Arbogastes, uzurpator, 51
Arcadius, împărat, 53–56
Archytas, filosof, 42
Areta, episcop de Cezareea, 111–113
Ariadna, împărătească, 61
Ariană, erezie/arianism, 36, 37, 40, 49, 50
Arie, eretic, 36, 37, 39, 56
Arles, Sinodul de la, 35
Armenia, Biserica Armeană, 83, 117
Arsenie Autoreanus, patriarh al Constantinopolului, 18, 149–152, 155
Arseniţi, schismatici, 151, 152, 154–156
Artavasdus, 86
Asia Mică, 37, 71, 75, 135, 136
Atanasie, patriarh monofizit al Antiohiei, 73
Atanasie I, patriarh al Constantinopolului, 155, 156
Atanasie, sfânt, episcop al Alexandriei, 39, 40, 45, 48–50
Atenagora Atenianul, Părinte al Bisericii, 41
Athinganii, eretici, 99
Athos, Muntele, 133, 134, 136, 155, 157

Belizarie, 65
Benedict al III-lea, papă, 106
Beser, renegat, 83
Biserica Coptă, 66, 70
Biserica Iacobită, 66
Biserica Nestoriană, 60, 87, 96
Bitinia, 36, 130, 136,
Bogomilă, erezie, 138, 139
Bosfor, 71, 79, 105
Britania, 38, 47
Bulgaria, bulgari, 86, 90, 99, 100, 106–108, 113, 122, 129, 138, 144

Calabria, 86
Calcedon, oraş; Sinodul de la; Sinodul al IV-lea Ecumenic, 59–61, 65, 69, 71, 73, 75, 88, 128
Califat, calif, 5, 26, 75, 76, 83, 88, 98, 99, 132
Callinicum; episcop de, 51
Candidian, conte, 57
Capadocia, capadocieni, 50, 104, 135, 168
Carol cel Mare, împărat apusean, rege al francilor, 98
Carol de Anjou, rege al Siciliei, 152, 153.
Cartagina, 72
Cecilian, episcop de Cartagina, 34, 35, 38
Cerularie, *vezi* Mihail I
Cezareea în Capadocia, *vezi* Areta; Vasile, sfânt
Cezareea în Palestina, *vezi* Eusebiu de
Cezarul Bardas, 106, 107
Cherson, 76
Chiril, sfânt, patriarh al Alexandriei, 10, 56–69, 65
Cipru, *vezi* Epifanie de, 54, 81
Cir, patriarh monofizit al Alexandriei, 73
Cistercian, ordin, 133
Cizic, episcop de, *vezi* Nifon
Clement din Alexandria, Părinte al Bisericii, 36
Comnenă, dinastia, 143

Constans I, împărat, 47, 48
Constans al II-lea, împărat, 19, 76
Constantia (Ana), soția lui Ioan Vatatzes, împărătească 148
Constantia, sora lui Constantin I, 80–81
Constantin I cel Mare, împărat, 8–10, 21, 26, 29–35, 37–41, 43–45, 47, 52, 58, 59, 73, 80, 82, 166
Constantin al II-lea, împărat, 47
Constantin al IV-lea Pogonatul, împărat, 77, 78
Constantin al V-lea Isaurianul/Copronimul, împărat, 10, 86–88, 90, 93, 123, 130
Constantin al VI-lea, împărat, 99, 103, 111–115, 131
Constantin al VII-lea Porfirogenetul, împărat, 13, 111
Constantin al VIII-lea, împărat,115
Constantin al IX-lea Monomahul, împărat, 117–119, 136
Constantin al X-lea Ducas, împărat, 137
Constantin al XI-lea Dragases, împărat, 163, 166
Constantin, coimperator (fiul lui Vasile I), 110
Constantin al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 89, 90
Constantin I, papă, 78
Constantin, episcop de Nacoleia, 83, 89
Constantina, împărătească, 71
Constantinopol, oraș, *passim*; biserici în: Sfinții Apostoli, 95, 126; Sfânta Sofia, 14, 15, 54, 55, 100, 102, 105, 112, 118, 119, 122,123, 126, 150, 151, 153, 163, 164; Biserica Gărzii Varege, 118; mănăstiri: *vezi*: Sosthenion; Studion; palate: Marele Palat, 53, 54, 82, 84, 85, 100; Palatul Magnaura 96, 133; Hipodromul, 14, 90; Senatul (clădirea) 55; Universitatea, 106, 108
Constantinopol, Patriarhia de, *passim*; patriarhi de, *caută după nume proprii*
Constantius, împărat, 16, 19, 47–49
Cordoba, *vezi* Osius
Cosma I, patriarh al Constantinopolului, 136
Cosma al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 139
Crimeea 76
Cruciade, cruciat, cruciați, 140, 144, 145 152

Damasc, 74
Damasus, papă, 50
Daphne, mănăstire, 144
David, rege al evreilor, 42, 60
Decius, împărat, 33
Dimitrie Chomatianus, arhiepiscop de Ohrida, 146, 147
Dimitrie Cydones, 160
Dioclețian, împărat, 9, 32, 33
Dioscur, patriarh al Alexandriei, 58, 59
Diotogenes, filosof, 42, 43
Donatistă, secta, 34, 34, 97
Donatus, 34
Ducas, familie imperială, *vezi*: Constantin al X-lea; Irina Ducaena, Mihail al VII-lea
Dunărea, fluviu, 72

Efes; Sinodul de la; din 431 (al treilea Sinod Ecumenic), 57–58; din 449 (Sinodul Tâlhăresc), 58; *vezi și* Marcu Eugenicul; Teodor Mitropolitul
Eftimie, patriarh al Constantinopolului, 13, 18, 112–113, 132
Egipt, egipteni, 32–37, 42, 59, 61, 64, 66, 72, 74, 75, 123, 127, 152
Ekphantos, filosof, 42
Elena, sfântă, împărătească, 39, 72
Epifanie, sfânt, de Cipru, 54, 81
Epir, 145–147, 150
Eudoxia, împărătească, 54–55

Eufemie, patriarh al Constantinopolului, 15, 62
Eufrosina, împărătească, 103
Eugenicul, *vezi* Marcu
Eusebiu, episcop de Cezareea în Palestina, 9, 16, 20, 29, 30, 36, 37–40, 43–45, 80, 81, 164, 165
Eusebiu, episcop de Nicomedia, 36, 40, 41, 50
Eustaţie, patriarh al Antiohiei, 37, 38, 40
Eustaţie, arhiepiscop de Tesalonic, 137, 138
Eutihie, patriarh al Constantinopolului, 66
Eutihie, stareţ, 57, 58
Eutihieni, 60; *vezi şi* erezia monofizită
Evdochia (Athenaïs), împărătească, 60
Evdochia Baiana, împărătească, 111
Evloghia, prinţesă, 154
Evrei, iudaic/ă, iudaizant, 36, 42, 71, 81, 83, 99, 138, 165

Faraon, 48
Felix al III-lea, papă, 61
Felix, episcop de Aptunga, 34
Ferrara, Conciliul de la (Congresul unionist), 163
Filon, filosof, 43, 165
Flavian, patriarh al Constantinopolului, 57–58
Florenţa, Conciliul de la, 163
Fotie, patriarh al Constantinopolului, 7, 8, 17, 106–111, 122, 126, 127, 132, 165
Franţa, 128
Frederic al II-lea, împărat apusean, 148
Frigia, 83, 99

Galia, 34, 38, 47
Garda Varegă, 118
Gegnesius, lider pavlician, 87
Genevieva, sfântă, 128
Germaniceea (Marash), 80
Ghelasie, papă, 62, 63
Gheorghe I, patriarh al Constantinopolului, 77
Gheorghe de Cipru, *vezi* Grigorie al II-lea, patriarh
Gheorghe Monahul, 84
Gheorghe Akropolites, 153
Gheorghe Muzalon, 149
Gherasim I, patriarh al Constantinopolului, 156
Gherman I, patriarh al Constantinopolului, 83, 85, 88
Gherman al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 151, 153
Gnostice, secte, 33
Goţi, 18, 49
Graţian, împărat, 49, 50
Grigori Rasputin, 129
Grigorie al II-lea (Gheorghe de Cipru), patriarh al Constantinopolului, 154, 155
Grigorie Palama, arhiepiscop al Tesalonicului, 157–159
Grigorie Sinaitul, mistic, 129
Grigorie I cel Mare, papă, 70, 71
Grigorie al II-lea, papă, 11, 85, 86
Grigorie al III-lea, papă, 86
Grigorie al X-lea, papă, 152
Grigorie Asbestas, arhiepiscop de Siracuza, 105
Grigorie de Nazianz (Teologul), sfânt, 16, 48, 50, 126
Grigorie de Nyssa, sfânt, 50

Helenopolis, 39
Henric de Flandra, împărat latin de Constantinopol, 146
Heracleea, 52
Heraclius I, împărat, 16, 19, 72–74, 76
Hercule, 42
Hieria, Sinodul de la, 88

Honorius, împărat, 53
Honorius I, papă, 73, 74, 77
Humbert, cardinal, 118

Iacob Baradeul, episcop de Edesa, 66
Ibas, episcop de Edesa, 65
Ierusalim; patriarhia de, 52, 77; *vezi și* Sofronie
Ignatie, patriarh al Constantinopolului, 17, 105–109, 127, 132
Iliricul, provincie, 38, 47, 86, 88, 95, 107
Imperiul de Trapezunt, 145, 146
Imperiul Latin de Constantinopol, 145, 146, 147, 150
Inocențiu al III-lea, papă, 146
Insulele prinților, 105
Ioan I Tzimiskes, împărat, 7, 17, 18, 115, 116, 134, 149
Ioan al II-lea Comnenul, împărat, 140
Ioan al III-lea Vatatzes, împărat, 147, 148
Ioan al IV-lea Lascaris, împărat, 18, 149, 150, 155, 165
Ioan al V-lea Paleologul, împărat, 158, 160, 161, 162
Ioan al VI-lea Cantacuzino, împărat, 158, 161
Ioan al VII-lea Paleologul, împărat, 161
Ioan al VIII-lea Paleologul, împărat, 163
Ioan Angelos, Bastardul, despot al Tesaliei, 152
Ioan I Hrisostom, patriarh al Constantinopolului, 54, 55
Ioan al III-lea de Sirimis, patriarh al Constantinopolului, 69
Ioan al IV-lea Postitorul, patriarh al Constantinopolului, 15, 70, 71
Ioan al VII-lea Grammatikos, patriarh al Constantinopolului, 100, 103, 105
Ioan al X-lea Camaterus, patriarh al Constantinopolului, 145, 146
Ioan al XI-lea Bekkos, patriarh al Constantinopolului, 153, 154
Ioan al XII-lea Cosmas, patriarh al Constantinopolului, 155
Ioan al XIII-lea Glykas, patriarh al Constantinopolului, 156
Ioan al XIV-lea Calecas, patriarh al Constantinopolului, 158, 159
Ioan al II-lea, papă, 64
Ioan al XI-lea, papă, 115
Ioan Damaschinul, sfânt, 81, 88
Ioan de Efes, istoric, 70
Ioan de Nikiou, istoric, 70
Ioan, călugăr din Ierusalim, 83–84
Ioan, episcop de Antiohia, 57
Iosif I, patriarh al Constantinopolului, 18, 152, 153, 154, 156
Iovian, împărat, 49
Irina, ateniană, împărătească, 91, 93–95, 97–98, 100, 104, 105, 126, 130
Irina Ducaena, 136–137
Irina Choumneana, 159
Irineu, Părinte al Bisericii, 36
Irodiada, 55
Isaac I Comnenul, împărat, 119, 137
Isaia, patriarh al Constantinopolului, 156, 158
Isauriană, dinastia, 79, 100, 103
Isihasm, 159–161
Islam, islamic, 2, 5, 26, 75, 83; *vezi și* califat
Italia, italieni, 29, 34, 38, 47, 51, 62, 65, 67, 76, 85, 86, 91, 109, 117, 118, 129, 140, 143, 144, 145, 148, 153, 161, 163
Iulian, împărat, 47–49
Iulian de Halicarnas, teolog, 66
Iulius Nepos, împărat, 62
Iustin I, împărat, 15, 63
Iustin al II-lea, împărat, 19, 69, 70
Iustin, Părinte al Bisericii, 36
Iustinian I, împărat, 6–8, 12, 63–67, 69, 87, 101, 108, 124, 125

Iustinian al II-lea, împărat, 78, 82, 125
Izabela, regină a Israelului, 54

Krum, han al Bulgariei, 99–100

Lactanțiu, istoric, 30
Lascaris, familie imperială, *vezi:* Ioan al IV-lea și Teodor I
Latmos, munte, 136
Lecapenul, *vezi* Roman I
Leon I cel Mare, împărat, 60
Leon al III-lea Isaurul, împărat, 11, 12, 21, 79, 80, 82, 84–87, 88, 93, 101, 108
Leon al IV-lea, împărat, 91, 130
Leon al V-lea Armeanul, împărat, 100–103, 127
Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful, împărat, 13, 18, 108–114, 132, 151, 165
Leon I cel Mare, papă, 58, 59, 61
Leon al III-lea, papă, 98
Leon al IV-lea, papă, 106
Leon al IX-lea, papă, 118
Leon, arhiepiscop de Ohrida, 118
Leon Diaconul, 132
Leonțiu, episcop de Neapole, 81
Licinius, împărat, 35
Longobarzi, lombardă, 91
Luca Stâlpnicul/Stilitul, sfânt, 128, 129
Luca de Styris, sfânt, 129
Lucian, episcop de Antiohia, 36, 39
Lucilla de Cartagina, 34
Ludovic cel Pios, împărat apusean, 103
Lycopolis, *vezi* Meletie
Lyon, Conciliul de la, 153

Macarie, patriarh al Constantinopolului, 77
Macedoneană, dinastia, 119, 143; *vezi și* Vasile I
Mahomed, profet, 74, 75
Majorinus de Cartagina
Manuel I Comnenul, împărat, 138–140
Manuel al II-lea Paleologul, împărat, 20, 162, 163
Marash, *vezi* Germaniceea
Marcel, episcop de Ancira, 37, 40
Marcian, împărat, 59, 60
Marcu, sfânt, Evanghelist, 32
Marcu Eugenicul, mitropolit de Efes, 163
Marcus Aurelius, împărat, 41
Marea Adriatică, 50
Marea Egee, 84, 136
Marea Marmara, 79
Marea Roșie, 75
Maria de Alania, împărăteasă, 136
Mauricius, împărat, 70, 71
Maxentius, uzurpator, 47
Maxim Mărturisitorul, sfânt, 76
Melchisedec, 41
Meletie de Lycopolis, meletieni, 33, 34, 39
Mesalieni, eretici, 138
Metodie I, patriarhul Constantinopolului, 103, 105, 106, 131
Mihail I Rhangabe, împărat, 99, 100, 105
Mihail al II-lea de Amoriu, împărat, 102, 103, 105, 127
Mihail al III-lea, împărat, 104, 106–108, 122
Mihail al IV-lea împărat, 117
Mihail al V-lea, împărat, 117
Mihail al VI-lea Stratioticus, împărat, 119
Mihail al VII-lea Ducas, împărat, 136
Mihail al VIII-lea Paleologul, împărat, 18, 149–154, 165
Mihail Paleologul, Mega Dux, regent, 149
Mihail I Cerularie, patriarh al Constantinopolului, 117–119, 133, 135
Mihail al IV-lea Autoreanus, patriarh al Constantinopolului, 146

Mihail Lachanodragon, guvernator de provincie, 90
Mihail Psellos, 119, 127
Miheană, schisma, 98–100, 131
Milan/Milano, 30, 53
Miltiade, episcop al Romei, 34–35
Moise, profet, 42
Moldova; Biserica Moldovei; domnul Moldovei, 162
Monofizită, erezie, 56, 60–62, 64–66, 69–74, 87, 96
Monotelită, erezie, 74, 76–78
Moscova, 20, 162

Nacoleia, *vezi* Constantin, episcop de
Nazianz, *vezi* Grigorie de Nazianz (Teologul)
Neapolis, *vezi* Leontius de Neapolis
Nerez, 144
Nestorie, patriarh al Constantinopolului, 56, 57, 59, 60
Niceea, Sinodul de la, din 325 (Primul Sinod Ecumenic), 37, 39, 41, 59, 61; Sinodul din 787 (al şaptelea Sinod Ecumenic), 83, 96, 97, 102, 105; Imperiul de la, 145–147
Nichifor I, împărat, 98, 99
Nichifor al II-lea Phokas, împărat, 16, 17, 18, 94, 115, 134, 149
Nichifor al III-lea Boteniates, împărat, 136
Nichifor I, patriarh al Constantinopolului, istoric, 99, 101, 131
Nichifor Blemmydes, 148
Nichifor Choumnos, logofăt, 156, 159
Nichifor Gregoras, 150, 160
Nichita I, patriarh al Constantinopolului, 90, 91, 127
Nicolae I Misticul, patriarh al Constantinopolului, 109–114, 119, 126, 127, 132, 151
Nicolae I, papă, 107
Nicolae al II-lea Chrysoberges, patriarh al Constantinopolului, 116
Nicolae Cabasila, 160, 161
Nicomedia, 35, 36; *vezi şi* Eusebiu de Nicomedia
Nifon, patriarh al Constantinopolului (fost episcop de Cizic), 156
Normanzi, 117, 118
Novaţian, novaţieni, 33
Nyssa, *vezi* Grigorie de Nyssa

Ohrida, *vezi:* Dimitrie de; Leon, arhiepiscop de
Olimp, în Bitinia, munte, 116, 136
Origen, scriitor bisericesc, 33, 36, 43, 165
Osius, episcop de Cordoba, 34, 37–39, 48
Otomană, dinastia, 154; *vezi şi* turci

Palama, *vezi* Grigorie Palama
Palamită, doctrină, 160
Paleologă, dinastia, *vezi* Andronic, Ioan, Mihail
Palestina, 36, 72, 75, 80
Paris, 128
Pascal I, papă, 103
Paul de Smirna, legat papal, 160
Pavel al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 76
Pavel al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 91, 94, 95
Pavel, sfânt, apostol, 32, 41, 60
Pavlicieni, eretici, 87, 99, 138
Pelagius I, papă, 65 (nunţiu), 66
Pelagonia, bătălia de la, 150
Peloponez, 150
Peninsula Balcanică, 72, 86, 99
Persia, perşi, 42, 70–74, 82
Petru, sfânt, apostol, 20, 32, 50, 60, 162
Petru, episcop al Alexandriei, 33, 50
Philippicus Bardanes, împărat, 78

Phokas, împărat (uzurpator), 71, 72, 165
Platon, stareț la Sakkudion, 97, 130
Platon, filosof, 165
Plotin, filosof, 165
Plutarh, filosof, 43
Podul Vulturului, 30
Polieuct, patriarh al Constantinopolului, 17, 18, 115, 116, 127, 132–134
Ponțiu Pilat, 48
Proterius, patriarh al Alexandriei, 59
Pulheria, împărătească, 56, 58, 59

Quinisext, Sinodul (Trullan/Trullo), 12, 78, 82, 125

Rhangabe, *vezi* Mihail I
Robert, împărat latin de Constantinopol, 148
Roma, oraș, scaun papal, 17, 30, 32, 34, 43, 44, 52, 56, 60–65, 73, 76, 78, 88, 103, 106, 107, 112, 113, 117, 132, 135, 138, 140, 148, 152, 157, 160, 161, 163; *pentru episcopi și papi caută după nume proprii*
Roman I Lecapenul, împărat,113, 114
Roman al II-lea, împărat, 18, 115
Romulus Augustulus, împărat, 62

Sakkudion, mănăstire, 130; *vezi și* Platon, stareț
Santorini, 84
Saracini, 86, 98; *vezi și* Arabia, Islam
Sarantapechys, 83
Sardica, Sinodul de la, 48
Sciți, călugării, 64
Selgiucizi, turci, 135
Serbia, 155
Serghie I, patriarh al Constantinopolului, 72–74
Serghie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 116
Serghie I, papă, 78
Sfinți stâlpnici, 60, 128, 129
Sicilia, 77, 86, 96, 106; *vezi și:* Carol de Anjou
Silverius, papă, 65
Silvestru I, papă, 37
Simeon Noul Teolog, 135
Simeon Stâlpnicul, sfânt, 60, 128, 129
Simeon, țar al Bulgariei, 113
Simonis, regină a Serbiei, 155
Simplicius, papă, 60
Siracuza, 76, 105, 106
Siria, sirieni, 44, 59, 61, 64, 65, 69–72, 74, 79, 80, 83, 88, 128
Slavi, 72, 90, 102, 106, 127, 144
Smirna, 90, 160
Sofia, împărătească, 70
Sofronie, patriarh de Ierusalim, 73
Sostenie, sfânt, 121, 127
Sosthenion, mănăstire în Constantinopol, 64
Spania, 38, 47
Staurakios, împărat, 99
Sthenidas, filosof, 42
Stobaeus, Ioan, 42, 43
Studion, mănăstire în Constantinopol, 97, 116, 130; *vezi și* Teodor, stareț de Studion
Synnada, episcop de, 101

Ștefan I, patriarh al Constantinopolului, 109, 127
Ștefan cel Tânăr, sfânt, 90
Ștefan, episcop de Corint, 77

Tarasie, patriarh al Constantinopolului, 95–99, 105, 107, 126, 130, 131
Teodor I Lascaris, împărat, 145–148
Teodor al II-lea, împărat, 148, 149
Teodor Ducas Angelos, despot de Epir, 145, 147, 150, 152
Teodor I, papă, 76
Teodor, Mitropolit de Efes, 89
Teodor, episcop de Mopsuestia, 65

Teodor, stareț de Studion, 97, 99–101, 128, 130–132, 166
Teodor Balsamon, jurist, 147
Teodora, soția lui Iustinian I, împărăteasă, 64–66
Teodora, soția lui Teofil, împărăteasă-regentă, 104–106
Teodora, porfirogeneta, împărăteasă, 119
Teodoret, episcop de Cir, 13, 18, 65
Teodosie I cel Mare, împărat, 6, 8, 11, 13, 16, 17, 49–54, 126
Teodosie al II-lea, împărat, 10, 56–58, 60, 128
Teodosie al III-lea, împărat, 79
Teodul, sfânt, 128

Teofan, patriarh al Antiohiei, 77
Teofan, mitropolit de Niceea, 153
Teofan, cronicar, 99
Teofana, soția lui Leon al VI-lea, împărătească, 110
Teofana, soția lui Roman al II-lea, împărătească, 18, 115
Teofil al II-lea, împărat, 103–105, 131
Teofil, patriarh al Alexandriei, 54
Teofilact, patriarh de Constantinopol, 115
Tertulian, scriitor bisericesc, 33, 41
Tesalia, 150, 152
Tesalonic, 18, 49, 50, 51, 140, 145, 160; *vezi și* Eustație; Palama
Tiberiu, împărat, 70
Timotei Aelurus, patriarh al Alexandriei, 60
Toma Morosini, patriarh latin de Constantinopol, 145
Toma Slavul, rebel, 102
Tracia, 95, 145
Trani, episcop de, 118
Trullan/Trullo, Sinodul de la, *vezi*, Quinisext, Sinodul
Turci, 135, 143, 154, 156
Tyr, Sinodul din, 40
Tzimiskes, *vezi* Ioan I

Ulfilas, episcop, 50

Valens, împărat, 16, 49
Valentinian I, împărat, 49
Valentinian al II-lea, împărat, 51
Valentinian al III-lea, împărat, 56–57
Varlaam de Calabria, călugăr, 159
Vasile I Macedoneanul, împărat, 107–110, 127
Vasile al II-lea, împărat, 115, 116, 133–135
Vasile I Scamandrenus, patriarh al Constantinopolului, 116
Vasile, sfânt, arhiepiscop al Cezareei, 50, 81, 110, 124, 125
Vasile cel Mic, stâlpnic, 128, 129
Vasili I, mare cneaz al Moscovei, 20, 162
Vecerniile siciliene, 153
Vechiul Testament/veterotestamentar, 5, 41, 80, 81
Veneția, venețieni, 144, 145, 147
Veniamin de Tudela, 138
Vigilius, papă, 65

Yarmuk, râu, bătălia de la, 74
Yezid, calif, 83

Zaoutzes, 110
Zeloți, partid politic, 160
Zeloți, partid religios, 156
Zenon, împărat, 19, 60, 61, 62
Zeus, 42
Zoe Carbonopsina, împărăteasă-regentă, 111, 113
Zoe, fiica lui Zaoutzes, împărăteasă, 110
Zoe Porfirogeneta, împărăteasă, 116, 117
Zoroastrieni, 16, 42

CUPRINS

O teocraţie atipică: Bizanţul. Precizări cu privire la statutul împăratului în Biserică de VASILE ADRIAN CARABĂ 5

Cuvânt înainte 23
Introducere 25

I. Imperiul creştin: imaginea lui Dumnezeu pe pământ 29
II. Locotenentul lui Dumnezeu: plenitudinea puterii imperiale.... 47
III. Lupta împotriva icoanelor: înfruntarea credinţei dominante .. 69
IV. Compromisul potrivit: limitele controlului imperial 93
V. Călugării şi poporul: opoziţia faţă de palat şi ierarhie 121
VI. Declinul şi căderea: sfârşitul Împărăţiei lui Dumnezeu pe pământ 143

Indice 167

BYZANTIVM

STEVEN RUNCIMAN

TEOCRAȚIA BIZANTINĂ

„Oriunde a luat naștere o monarhie, monarhul a fost întotdeauna la început ori o emanație a lui Dumnezeu sau un descendent al Lui ori, cel puțin, Marele Său Preot, omul rânduit de mâna Lui să se îngrijească de popor. Dar Imperiul pe care noi îl numim în mod obișnuit «bizantin» a avut o concepție mult mai impunătoare. S-a considerat pe sine imperiu universal. În mod ideal, trebuia să cuprindă toate popoarele pământului, care toate, în mod ideal, trebuiau să fie membre ale Bisericii Creștine celei Una și adevărate, ale propriei sale Biserici Ortodoxe. Așa cum omul a fost făcut după chipul lui Dumnezeu, la fel și împărăția oamenilor pe pământ a fost făcută după chipul împărăției Cerurilor. Așa cum Dumnezeu domnește în Ceruri, la fel un împărat, făcut după chipul Său, trebuie să domnească pe pământ și să împlinească poruncile Sale."

STEVEN RUNCIMAN

ISBN 978-606-579-378-1

www.nemira.ro